

Statens rolle i trolldomsprosessene i Danmark og Norge på 1500 - og 1600 - tallet

En komparativ undersøkelse

Ellen Janette Alm

**Hovedoppgave i historie
Institutt for historie
Det samfunnsvitenskapelige fakultet
Universitetet i Tromsø
Høst 2000**

**Statens rolle i trolldomsprosessene i Danmark
og Norge på 1500 - og 1600 - tallet**

En komparativ undersøkelse

Ellen Janette Alm

**Hovedoppgave i historie
Institutt for historie
Det samfunnsvitenskapelige fakultet
Universitetet i Tromsø
Høst 2000**

FORORD

At mitt hovedfagsarbeid skulle handle om trolldomsprosessene, var i utgangspunktet tilfeldig. Etter at jeg nærmest ved slump oppdaget Næss sin doktoravhandling, ble interessen vakt og resultatet er det arbeidet som her foreligger.

Jeg har imidlertid hatt dyktige "medvitere" som har fulgt meg underveis. En stor takk må rettes til veileder Alf Ragnar Nielssen ved institutt for historie i Tromsø. Hans kyndige kommentarer når drøftingene har tatt ville veier har vært gode ledetråder for meg under studiet. Spesielt vil jeg også takke Rune Hagen som med sin smittende entusiasme har vært en god diskusjonspartner. Han har i flere sammenhenger gitt litteraturtips som har spart meg for tid. Gunnar W. Knutsen har vært så vennlig å treffe meg for en trolldomsprat som jeg satte svært pris på. Karsten Sejr Jensen takker jeg også. Han tok seg tid til å børste støv av sine gamle kartotekskort for å meddele sitt personregister over anklagede trollfolk med meg.

På privatsiden skylder jeg også min samboer Tom Robin Svendsen en stor takk. Ufrivillig har han blitt "ekspert" på trolldom og hekser, da han som min nærmeste har vært nødt til å forholde seg til min høyttenkning. Han har i flere sammenhenger vært min personlige dataveileder. Videre har Ilse og Jostein Svendsen vært til god hjelp. De har i adskillige anledninger tatt Leo "løvelabb" ut på luftetur mens jeg har sittet bøyd over tastaturet. Til sist en takk til mine foreldre, Elbjørg og Svein Alm, som har bidratt med økonomisk og mental støtte underveis.

Tromsø den 18 august 2000

Ellen Janette Alm

INNHOLD

LISTE OVER ILLUSTRASJONER.....	V
1. INNLEDNING: PRESENTASJON AV TROLLDOMSPROSESENE I EN EUROPEISK OG NORDISK KONTEKST.....	1
1.1. SENTRUM – PERIFERIMODELLEN	1
1.2. PROBLEMSTILLING	3
1.3. AVGRENSNING AV OPPGAVEN, KILDER OG METODE.....	7
1.4. BEGREPSDEFINISJONER	10
1.5. FRAMSTILLING	13
2. ULIKE TOLKNINGER AV TROLLDOMSPROSESENE - HISTORIOGRAFI	16
2.1. EUROPA	16
2.2. NORGE OG DANMARK	18
2.2.1. <i>Norsk forskningslitteratur</i>	18
2.2.2. <i>Dansk forskningslitteratur</i>	26
3. ”GAMLE LOVER OG NYE TROLLDJEVLER” - LOVGRUNNLAG OG STATENS ROLLE I TROLLDOMSPROSESENE I PERIODEN FØR 1576	40
3.1. MIDDELALDERLOVENE.....	40
3.1.1. <i>Magnus Lagabøtes landslov</i>	40
3.1.2. <i>Jyske lov</i>	42
3.1.3. <i>Påvirkningen fra den katolske kirke</i>	44
3.1.4. <i>Christian II's trolldomslovgivning i Danmark 1521/22</i>	48
3.2. TIDEN ETTER REFORMASJONEN: SKJERPEDE PROSESSBESTEMMELSER, RETTSSIKKERHETEN I FOKUS.....	54
3.3. TROLLDOMSPROSESENE'S OMFANG FØR 1576	58
3.4. KONKLUSJON	62
4. ”GUDS LOV OG DEN GJENSTRIDIGE ALLMUE” - LOVGRUNNLAG OG STATENS ROLLE I TROLLDOMSPROSESENE I PERIODEN 1576 TIL 1616.....	66
4.1. FORORDNINGEN MOT SIGNERI AV 1584	66
4.1.1. <i>Forordningen og dens innhold</i>	67
4.1.2. <i>Guds hellige Navns og Ords Misbruk - med bibelen som rettskilde</i>	68
4.2. FORORDNINGEN AV 1584 SETT OPP MOT KALLUNDBORGSKE RECESS AV 1576 § 8 - EN JURIDISK DISKREPANS	72
4.3. DJEVELLÆREN I DANMARK OG NORGE	78
4.3.1. <i>Den protestantiske demonologi</i>	78
4.3.2. <i>Dobbeltmonarkiets protestantiske demonologer</i>	81
4.4. FORORDNINGEN AV 1593 - ÅRSAKSSAMMENHENGER.....	85

4.4.1. Reformasjonens forsinkelse i Norge.....	86
4.4.2. Dansk adel for signeri.....	88
4.5. DE DANSKE OG NORSKE SIGNERISAKER.....	89
4.5.1. Noen kildekritiske bemerkninger.....	89
4.5.2. Signerisakene.....	91
4.5.3. Robert Muchemblems teori om "åpne" og "lukkede" samfunn. Et fokus på den verdslige akkulturasjonsprosessen i rikene.....	92
4.5.4. Oppsummering.....	100
4.6. KRIMINALISERING AV SAMISK TROLLDOM.....	101
4.6.1. Christian IV brev av 20. februar 1609:.....	102
4.6.2. Trolldom og utenrikspolitikk.....	103
4.7. TROLLDOMSPROSESSENE I FINNMARK - ÅRSAKSFORKLARINGER.....	105
4.7.1. "Kolonisering og konflikt".....	105
4.7.2. "Implisitt" og "eksplisitt" djevlepakt.....	106
4.7.3. Politiske og økonomiske motiver.....	107
4.8. TROLLDOMSPROSESSENE OMFANG I DANMARK OG NORGE PERIODEN 1576 - 1616.....	108
4.9. KONKLUSJON.....	110
5. "KULTURELL ABSOLUTISME OG LUTHERSK ORTODOKSI" - LOVGRUNNLAG OG STATENS ROLLE I TROLLDOMSPROSESSENE I PERIODEN 1617 -1682.....	113
5.1. FORORDNINGEN AV 1617.....	113
5.1.1. Forordningen og dens innhold.....	114
5.1.2. Trolldomsloven av 1617 sett i forhold til tidligere trolldomslovgivning.....	116
5.1.3. Demonologien tillempet etter nasjonale tradisjoner.....	117
5.2. ORTODOKSIENS STORHETSTID - STRENGERE RELIGIØST KLIMA.....	120
5.2.1. Overordnet syn på perioden.....	120
5.2.2. Det geistlige lederskap, Hans Poulsen Resen og Jesper Brochmand.....	122
5.2.3. Lutherjubileet.....	125
5.3. CHRISTIAN IV'S PERSONLIGE INTERESSE FOR TROLLDOM.....	127
5.4. TROLLDOMSPROSESSENE OMFANG I DANMARK OG NORGE I PERIODEN 1617 - 1682.....	131
5.5. ÅRSAKSFORKLARINGER TIL TROLLDOMSPROSESSENE ULIKE FORLØP I DANMARK OG NORGE.....	134
5.5.1. Domstolenes rettsutøvelse i rikene.....	134
5.5.2. Oppsummering.....	141
5.6. PRESTESKAPET I DANMARK OG NORGE.....	142
5.7. TROLLDOMSLOVEN AV 1617 - ET ØNSKE "NEDENFRA" ? - MALEFICIUMANKLAGER OG DIABOLISMETILSTÅELSER.....	147
5.8. KONKLUSJON.....	150
6. "DEN FORVISTE DJEVEL" -LOVGRUNNLAG OG STATENS ROLLE I TROLLDOMSPROSESSENE ETTER 1683.....	153

III

6.1. CHRISTIAN V'S DANSKE LOV AV 1683 OG NORSKE LOV AV 1687	153
6.1.1. <i>Analyse av trolldomsartiklene i Christian V's Danske og Norske Lov</i>	154
6.1.2. <i>Prosessuelle endringer</i>	158
6.1.3. <i>Andre viktige lover vedrørende trolldomssaker</i>	160
6.1.4. <i>Oppsummering</i>	161
6.2. TROLLDOMSPROSESSENE'S OMFANG ETTER 1683.....	162
6.3. FØRRETTING OG PROFESJONALISERING, DET LOKALE TINGETS UTVIKLING UNDER ENEVELDET	166
6.4. ELITEKULTUREN OG FOLKEKULTUREN	169
6.4.1. <i>Ulike forklaringer på trolldomsprosessenes opphør</i>	169
6.4.2. <i>En sammensatt elite</i>	172
6.4.3. <i>Statselitens frykt for trolldom</i>	173
6.5. MAGISK FORGJØRING ELLER NATURLIG SYKDOM ?	178
6.5.1. <i>Høyesteretts befatning med trolldom og sykdom</i>	180
6.5.2. <i>"Kloke koner", forlik og mobbens dom</i>	182
6.6. KONKLUSJON	185
7. AVSLUTNING OG HOVEDKONKLUSJON.....	188
KILDER OG LITTERATUR.....	198

Liste over illustrasjoner

Diagram 1.	Antall prosesser i Danmark og Norge fordelt på år i perioden 1515-1575.....	58
Diagram 2.	Antall prosesser i Danmark og Norge fordelt på år i perioden 1576-1616.....	108
Diagram 3.	Antall prosesser i Danmark og Norge fordelt på år i perioden 1617-1682.....	132
Diagram 4.	Antall prosesser i Danmark og Norge fordelt på år i perioden 1683-1700.....	163

1. Innledning: Presentasjon av trolldomsprosessene i en europeisk og nordisk kontekst

1.1. Sentrum – periferimodellen

Den internasjonale trolldomsforskning tenderer til å behandle Danmark og Norge og til dels Sverige - Finland som *en* nordisk og derav historisk enhet. Dette skyldes trolig at trolldomsforskningen har funnet det særlig fruktbart å klassifisere trolldomsprosessene inn i en sentrum - periferimodell¹. Sentrum innenfor denne modellen legges geografisk til Nord - Italia og Sveits der de første prosesser tok til, med sentraleuropa som episentrum (Frankrike, Tyskland m. fl.). Kronologisk startet de sentrale prosessene tidlig, rundt 1450 og de ebbet ut etter 1650. Typologisk var de som regel diabolismeprosesser (se nedenfor). Trolldomsforfølgelsene i Norden, Russland, Middelhavsregionen, Baltikum (m.fl) derimot, betraktes som perifere prosesser. Forfølgelsene i disse deler av Europa kom sent igang, fra 1580 og prosessintensiteten kunne vare ved til 1750. Typologisk var de som regel maleficium-prosesser (se nedenfor).² Resonnementet som følger denne modellen tilsier at desto lenger vekk fra sentrum man kommer, desto senere starter og opphører prosessene. Videre at desto mer perifert landet befinner seg, desto mindre gjennomslag hadde den diabolske eller lærde trolldomsoppfattelsen. En slik tilnærming kan således tas som en indikasjon på en ulik grad av modernisering i Europa, med hensyn til økonomi, ideologi og sosiale forhold innenfor landegrenser.³

Sentrum -periferi modellen innebærer flere problemer ved en nærmere studie av de danske og norske forhold. For det første er det hevdet at Danmark kronologisk ikke passer inn i dette mønsteret. Rettsakene i Danmark startet og opphørte såpass tidlig at de snarere hører til de "sentrale" prosessene.⁴ For det andre har Europas geografiske ytterpunkt, Finnmark, trolldomsprosesser med en stor vektlegging av

¹ Burke 1987:375; Levack 1996:191

² Ankarloo og Henningsen 1987:12,17-18; Levack 1996:185-187, 190

³ Ankarloo og Henningsen 1987:19

⁴ Johansen 1995: 205

djevelpaktforbindelser⁵. Endelig har påstanden om at den norske kronologi passer inn i sentrum -periferimodellen blitt avvist i en relativt ny regional undersøkelse for Østlandet⁶. Dette reiser et viktig spørsmål om videre undersøkelser kan avdekke lignende avvik. I så fall vil de danske og norske prosesser harmonere mindre godt med den såkalte sentrum - periferi modellen. Det kan se ut som at denne modellen er et lite hensiktsmessig analyseredskap i studiet av trolldomsprosessene.

Som nevnt innledningsvis legger internasjonal forskning liten vekt på å differensiere de nordiske prosesser. Dette skyldes trolig en oppfatning av Norden som et likeartet kulturområde nord i Europa, med felles historie, språk og religion. I Norden er trolldomsforfølgelsene nært forbundet med den protestantiske kristendommen. Norden utgjorde på 1500- og 1600 -tallet den største lutherske enheten i Europa, og trolldomsprosessene både i Sverige, Norge og Danmark var et etter - reformatorisk fenomen. Til tross for denne likhet ble Norden i 1520 -årene splittet i to politiske blokker; det svenske kongedømmet med "koloniale" områder i øst, Finland og Estland, og det danske kongedømmet med kontroll over områdene i vest, Norge og Island. Det at Norden var delt i to førnasjonale statsmakter har trolig hatt innflytelse på hvordan trolldomsprosessene artet seg i Norden. En rekke lokale og regionale nærstudier har da også vist at de nordiske trolldomsprosessene ikke er ensartede og at det finnes store variasjoner. Jeg vil her bare gi en kortfattet karakteristikk.

Sveriges trolldomsprosesser karakteriseres som særdeles brutale da også barn og ungdommer i stor grad var innblandet. Prosessene i Sverige nådde sitt høydepunkt i perioden 1668 -1676⁷. Karakteristisk for Finland var at menn i like stor grad som kvinner ble anklaget for trolldom. De finske trolldomsprosessene nådde også sitt høydepunkt på 1670-tallet⁸. I den svenske delen av Estland var det flest menn som ble anklaget, og disse prosessene utspant seg hovedsakelig i tidsrommet 1615 - 1652 med en ny oppgang i 1690 - årene.⁹

⁵ Hagen 1999:51-52

⁶ Knutsen 1997:67-69

⁷ Ankarloo 1987:257-258

⁸ Heikkinen og Kervinen 1987:277

⁹ Madar 1987:227, 232

Innenfor den andre politiske blokken i Norden har det i forskningen vært lite påaktet å skille mellom de danske og norske trolldomsprosesser. Detaljerte nærstudier har imidlertid vist at Danmark var særdeles tidlig ute med å trekke trollfolk for domstolene, allerede 1516 kan den første trolldomsprosessen dokumenteres. Likevel var det først etter reformasjonen at trolldomsprosessene for alvor fikk sitt oppsving.¹⁰ Det er argumentert for at trolldomsprosessene i stor grad opphørte etter 1650, og at perioden 1617 -1625 utgjorde høydepunktet for de danske prosesser¹¹. De norske prosessene tok til i 1500 - tallets andre halvdel og hadde to topper, i 1620- og 1660 - årene. I norsk sammenheng representerer Finnmark et typologisk og kvantitativt avvik fra resten av landet. Blant annet ble nærmere 1/3 av dødsdommene avsagt der.¹² Island derimot, skiller seg tydelig ut fra de danske og norske prosessene ved at det nesten utelukkende var menn som ble anklaget for trolldom. Island hadde toppår for trolldomsprosesser rundt 1654 og i årene 1669 -1685.¹³

1.2. Problemstilling

På 1980 - tallet var norske og spesielt danske trolldomsprosesser gjenstand for flere nitidige empiriske studier. Næranalysene har avdekket viktige forhold som trolldomsprosessenes utbredelse i tid og rom, deres innholdsmessige struktur og kvantitative omfang. Til tross for at forskningsbidragene har hatt ulike innfallsvinkler, er det i stor grad de samme tema som er blitt tatt opp og resultatene står ofte i samsvar med hverandre. I dag er derfor forhold som den juridiske prosessføring, trolldomstro (lærd og folkelig) og sosiale forhold som kjønn, alder og økonomisk status, rimelig bra dekket. Svakheten ved disse undersøkelsene er imidlertid at trolldomsprosessene som historisk fenomen i stor grad forklares ut fra lokale konfliktdimensjoner, sett på bakgrunn av hvordan generelle sosiale og økonomiske forhold virket inn på lokal-samfunnene. Det inntrykket som dannes når man leser denne litteraturen, er at trolldomsprosessene blir sterkt preget av årsaksforklaringer i et "nedenfra" -

¹⁰ Sejr Jensen 1988:125, samt personlig meddelt personregister.

¹¹ Johansen 1987:292,297

¹² Næss 1987:317,323

¹³ Hastrup 1987:330

perspektiv. Noe som trolig har bidratt sterkt til at dette perspektivet så ofte har blitt lagt til grunn, er at trolldomsprosessene i Danmark og Norge ofte hadde et individuelt preg. Personer som ble stevnet for retten ble beskyldt for å ha påført sine sambygdinge skader på helse, husdyr eller eiendeler ved magi. Det at trolldomsprosessene som regel var initiert av private personer, har nok styrket antakelsen om at trolldomsprosessene hovedsakelig var et fenomen som kom "nedenfra".

Allikevel kan det settes spørsmålsteget ved disse forklaringene. Studiet av rettssaker er i høyeste grad et studium av lokale konflikter. Men hva er det som gjør at stridighetene kanaliseres i form av trolldomsprosesser, og hvorfor skjer dette bare i et begrenset tidsrom? Troen på ond magi var på ingen måte et nytt fenomen som oppsto under trolldomsprosessenes tid. Jeg stiller meg skeptisk til at nærmest universelle fenomener som konflikter i lokalsamfunnet, trolldomstro, økonomiske nedgangsperioder, eller generelt ustabile sosiale forhold kan stilles opp som hovedårsaksforklaringer til et temporært fenomen som trolldomsprosesser. De nevnte momenter har befolkningen alltid måtte forholde seg til gjennom historien. Det må ha vært "noe mer" som gjør at lokale stridigheter kanaliseres ut i form av trolldomsprosesser. Det er påfallende at trolldomsjakten innledes samtidig med at statsmaktens forvaltningsapparat utvikles, og den politiske og religiøse kontroll med befolkningen tiltar. Etter reformasjonen blir også statsledelsen sterkt påvirket av kirkens diabolske oppfatning av trolldom. I forskningen er strukturelle forklaringer på politisk nivå ofte nedprioritert, på en måte som gjør at statsmaktens sentraliseringsbestrebelse ofte fremstår som sidespor uten å ilegges vekt *per se*. I dette ligger kimen til min undersøkelse. Jeg ønsker å undersøke nærmere hvorvidt trolldomsforfølgelsene i større grad enn tidligere antatt kan relateres til et ønske "ovenfra", hos statsledelsen og dens representanter i lokalforvaltningen.

Hans Eyvind Næss som har gjort den mest omfattende rettshistoriske undersøkelsen av norske trolldomsprosesser hevder at: *"Trolldomsprosessene hadde som regel sitt opphav i konflikter i lokalsamfunnet som gjenspeilte en voksende nød og fattigdom. (...) Trolldomsprosessene ble først utløst når det oppstod konflikter i lokalsamfunnet der de sosiale aggresjoner ble for sterke til at partene kunne forliket utenfor*

rettsalen.”¹⁴ Næss sier videre at utviklingen mot en mer brutal strafferett ikke berørte trolldomslovene før mot slutten av 1500 –tallet: *”Dette må skyldes at det fra de verdslige makthaveres side ikke tidligere ble ansett som påtrengende nødvendig å endre trolldomslovene. Bortsett fra enkeltsaker og kjedeprosesser i forlengelse av kjetterprosessene representerte ikke trolldomsprosessene noe problem for makthaverne. Det var først når innbyggerne i lokalsamfunnet selv tok initiativ til trolldomsanmeldelser at trolldomssakene ble et problem som lokal øvrighet og sentrale myndigheter måtte finne mottrekk mot.”*¹⁵ Han hevder også at: *”Lovene var de sentrale myndigheters svar på rapporter de mottok om en sterk økning i kriminell og umoralsk atferd i lokalsamfunnet”*.¹⁶

Merete Birkelund som har undersøkt danske trolldomsprosesser hevder at: *(...) trolldomsbeskyldninger næsten alltid har rod i situationer med forutgående fiendskap og stridigheter (...)*.¹⁷ Videre sier hun om myndighetenes interesse for fenomenet: *”Generelt må man si, at myndighedernes interesse for forfølgelserne i Danmark har været ringe, og den har først og fremmest haft hæmmende indflytelse, de fleste lovbestemmelser har sigtet på at begrænse processerne (...)*”. Hun hevder også at: *”Det, der bar forfølgelserne oppe, var ikke en kampagne fra øvrigheden, men folkets frykt for forgjørelsen.”*¹⁸

Karsten Sejr Jensen som har undersøkt de tidligste danske trolldomsprosesser mellom 1500 og 1588, utleder også trolldomsprosessenes eksistens ut fra personlig fiendskap. Han hevder i samsvar med Birkelund at grunnen til anklage var: *“(...) stridigheter, ofte af banal karakter, opstået under tæt omgang anklager/vidne og sigtede imellem, koblet sammen med et stort behov for at lave projeksjoner, som skyldtes dels den nye religiøse opdragelse, og dels øgende samfundsmessige restriksjoner, grundet et større økonomisk pres, der ramte størstedelen af*

¹⁴ Næss 1982:320

¹⁵ Næss 1982:73

¹⁶ Næss 1982:47, lignende uttalelser s. 57,357

¹⁷ Birkelund 1983:116

¹⁸ Birkelund 1983:108 -109

befolkningen.”¹⁹ Videre sammenfatter han myndighetenes interesse for fenomenet med at:“(...) den verdslige myndighed faktisk havde en ret afvisende holdning overfor trolddom (...)”.²⁰

Jens Chr. V. Johansen påpeker også at dagligdagse konflikter var bakgrunnen for at folk ble anklaget for troldom. Det var derimot ikke tilfeldig hvem som ble trukket for retten, det var de som hadde fått et troldomsrykte heftet ved sin person.²¹ Dette gjorde enkelte personer spesielt fryktet, en frykt som lenge ble undertrykt²². Men da myndighetene i 1617 ga den nye troldomsloven, fikk befolkningens angst rettslige konsekvenser: *“Men da de verdslige myndigheder og de teologiske universitetsprofessorer i et nært samarbejde udstedte forordningen i oktober 1617, blev den forventningsfuldt modtaget af en befolkning, der havde ventet på et udspil. Resultatet blev den ofte omtalte kraftige vækst i processernes antal. Det er klart, at med den eksisterende folkelige trolddomstro var der især i Nord- og Vestjylland behov for at skride retsligt ind overfor troldfolkene, men mulighederne havde tidligere været begrænsede. I årevis havde befolkningen vidst, hvem der var troldfolk, men kun i de verste tilfælde var der blevet skredet ind. I perioden fra 1617 - 1625 blev det til gengæld gjort med eftertryk, så voldsomt at der i perioden efter 1625 kun var få tilbage.”*²³

Det er i utgangspunktet ikke lett å forestille seg at den autoritære og ortodokse statsmakt som vokste frem etter reformasjonen lot seg styre av et utbredt folkelig press "nedenfra". Sølvi Sogner har i denne sammenheng også påpekt at: *“(…)15-1600-årene er statsbyggernes periode i Norge, som det er det i Europa forøvrig. Hos oss er det enevoldsstaten som blir sluttproduktet i 1660. Det er vanskelig å tenke seg utviklingen fram mot dette resultat på en måte som gjør passiv respons på en lokal utvikling til en sannsynlig reaksjon hos statsledelsen. Tvert om er det all grunn til å fremheve aktiv opptreden fra elitens side når det gjelder å bygge en sterk,*

¹⁹ Sejr Jensen 1988:94

²⁰ Sejr Jensen 1988:79

²¹ Johansen 1991:51, 54-58

²² Johansen 1987:299

²³ Johansen 1991:159

*sentralisert, ensrettet stat. De mange lover og forordninger som (...) kommer i denne tiden, springer ut av statens bevisste ønske om å skape orden, klarhet og uniformitet, samt disiplinerte, rettroende, lovlydige undersåtter.*²⁴ Det gjør det naturlig å reise spørsmålet om ikke staten hadde en større rolle og var en mer betydelig pådriver under trolldomsforfølgelsene enn hva tidligere forskning har gitt uttrykk for. Min hovedinteresse i dette arbeidet vil være å teste og drøfte denne hypotesen.

1.3. Avgrensning av oppgaven, kilder og metode

Undersøkellesobjektet begrenses geografisk til de landområder som i dag kalles Norge og Danmark. I hovedsak baserer jeg meg på analyser av sekundærmateriale, det vil si spesialer, hovedfagsoppgaver og doktorarbeider om trolldomsprosessene i Danmark og Norge (se omtale 2.2). Den geografiske forankring vil dermed knytte seg til de områder som mine forgjengere har behandlet. Den som forventer seg et empirisk primærkildestudium med en utpreget gjennomgang av regionale analyser vil dermed bli skuffet. Da sekundærkildene bygger på andre forskeres arbeider, vil primærkildene hovedsakelig bestå av trykte lovtekster. I tillegg til lovmaterialet vil jeg trekke inn samtidig geistlig oppbyggelseslitteratur for å belyse problemstillingen.

Da jeg vil fokusere på et "ovenfra" - perspektiv mener jeg at statens rolle sett gjennom lovgivningen og dens praksis kan være en god fremgangsmåte for å belyse fenomenet. Lover kan sies å være *normative* kilder, i den betydning at de uttrykker den sentrale statsmakt sine holdninger, intensjoner og ønsker for samfunnet. Det er dermed ikke sagt at lovenes intensjoner i praksis ble fulgt.²⁵ Dette arbeidets metode drives frem av en rekke underliggende spørsmål som angår spenningsfeltet mellom lovenes intensjon og norm og hvordan de blir praktisert i rikene. Jeg vil forsøke å drøfte trolldomsprosessene ut fra graden av interaksjon mellom den sentrale statsmakt, statsmaktens lokale representanter, og allmuen i rikene. For å belyse de nevnte forhold vil jeg ta utgangspunkt i en akkulturasjonsmodell. I flere moderne internasjonale arbeider om trolldomsprosessene står begrepene makthegemoni og

²⁴ Sogner 1982:171

²⁵ Kjeldstadli 1992:164, 166

akkulturasjon sentralt²⁶. Begrepene forstås slik at under den statsbyggingsprosess som den vestlige kulturkrets gjennomgikk på 1500 - og 1600 - tallet, fant det sted en statlig monopolisering av voldsmakt. Makthegemoniet brukte eliten, som hadde "et *internasjonalt kommunikasjonsnett*", til å tvinge sin politikk og ideologi ut i lokalsamfunnet gjennom ulike offentlige kanaler. Dette ble gjort for eksempel via lovgivning og ved utbyggingen av offentlige institusjoner som kirke, rettsvesen og skoler. Gjennom disse offentlige institusjoner påtok staten seg rollen som "oppdrager". En viktig målsetning for staten gjennom disse oppdragelses - institusjonene var å få befolkningen til å tenke mer likt med makthaverne, å oppnå deltagelse og konsensus og få befolkningen til å tilpasse seg statsmaktens politikk. Det var med andre ord en utstrakt myndighetsstyrt politisk, religiøs og sosiokulturell overføring, eller akkulturasjon, som fant sted fra eliten til "folkedypet". Selv om den folkelige sfære ikke skal oppfattes som passivt mottakende, foregikk overføringsprosessen i stor grad ovenfra og ned. Staten definerte gjennom sitt maktmonopol de tillatte normer og verdisyn. Uønsket sosial adferd ble sanksjonert av statens tjenere, som var delegert makt og tilsatt i offentlige verv og embeter. Også lokale bønder og borgere ble satt til å ivareta statens interesser gjennom hjemlige rettsorganer. De bestrebelser staten gjorde for å implantere sin makt i lokalsamfunnene, har i den internasjonale kulturforskningen samlet sett vært kalt "akkulturasjonsprosessen"²⁷, og dette arbeidet vil i stor grad vektlegge akkulturasjonsprosessens religiøse og juridiske aspekt.

Et komparativt perspektiv av danske og norske forhold vil også være helt sentralt for å kunne belyse statens rolle i trolldomsprosessene helhetlig. Dette beror på at forskjeller i statsutøvelse i de to rikene vil kunne ha fått konsekvenser for forskjeller i trolldomsprosessenes forløp. Arbeidet vil søke etter en sammenheng mellom ulikheter i lovgivning og styring i de to rikene, og trolldomsprosessenes utvikling. Sagt på en annen måte; dersom et utbygd geistlig og verdslig statsstyrt forvaltningsapparat var nødvendig for at trolldomsprosessene skulle kunne finne sted, og denne

²⁶ Ankarloo og Henningsen 1987:18 –19, 22. Den følgende utredning og sitatmarkeringene bygger på deres forståelse av akkulturasjonsmodellen.

²⁷ Wittendorf 1992:23.

prosessen foregikk i ulik takt i de to landene, vil dette trolig ha fått konsekvenser for trolldomsprosessenes forløp.

Et systematisk komparativt studium mellom Danmark og Norge i forbindelse med trolldomsprosessene har ikke vært utført tidligere. Denne innfallsvinkelen vil også kunne belyse andre interessante sider ved trolldomsprosessene. Komparasjonen kan for eksempel klargjøre statens holdning til trolldomsfenomenet mer eksplisitt, ved å se samlet på de lovutstedelsene som angikk rikene. Dette fordi lovene ikke alltid var felles. Når man leser den norske og danske litteraturen om trolldomsprosessene som behandler landene hver for seg, kan man derfor få et vidt forskjellig inntrykk av den samme sentralmakten sitt syn på trolldom. Til tross for at lovene kunne avvike fra hverandre, er det likevel lite som taler for at staten hadde en divergerende oppfatning av samme fenomen. Det kan likevel ikke utelukkes at ulikheter i nasjonale / regionale forhold kan ha gitt statsmakten ikke bare et behov for ulik lovgivning, men også en forskjellig forvaltningsmessig praksis, med dertil forskjellige konsekvenser for trolldomsprosessene i landene.

Kronologisk ligger tyngdepunktet i dette arbeid på tiden etter reformasjonen da de historiske trolldomsprosessene i hovedsak tok til. Trolldomsprosesser før reformasjonen er på grunn av manglende kilder vanskelig å drøfte. Slutninger om trolldomsprosesser i middelalderen kan derfor i stor grad bare baseres på indisier, og er derfor ikke et aktuelt tema i dette arbeidet. Allikevel vil det i denne oppgaven bli trukket noen indirekte konklusjoner, som er basert på en trolldomslovgivning fra 1521/22. Tiden etter reformasjonen er likevel den mest aktuelle vedrørende hovedproblemstillingen. Dette fordi den sentrale statsmakt etter 1536/37 satte igang en rekke juridiske og forvaltningsmessige reformer, som kan belyse sentrale forhold ved trolldomsprosessenes utvikling i dobbeltmonarkiet. Jeg velger å sette punktum ved ca. 1700, da offentlige trolldomsprosesser på denne tid stort sett hadde ebbet ut.

De grafiske fremstillingene i dette arbeidet illustrerer trolldomsprosessenes kvantitative omfang og utvikling i tid fordelt på perioder. Hensikten er å drøfte hvorvidt lovutstedelse, eller andre sentrale hendelser hos statsmakten, kan ha blitt fulgt opp av tallmessige oppsving av trolldomsprosesser. Appendiks inneholder en

tabell som er min dokumentasjon på kildeopphavet til de grafiske bildene som vises i hvert kapittel. Trollfolkene som er registrert i tabellen er å finne i de respektive forskeres arbeider (se detaljerte kommentarer i appendiks). Tabellen har vært nødvendige å lage fordi forskningsbidragene i stor grad overlapper hverandre geografisk og i tid. I tillegg har enkelte forskere oppgitt samme person flere ganger, da en trolldomsanklaget kunne være gjenganger fra sak til sak. Jeg har derimot villet unngå at personer registreres mer enn *en* gang. Jeg forholder meg til den definisjonen av trolldomsprosess som nevnt nedenfor. Jeg gjør oppmerksom på dødsdom – frekvensen ikke synes i det grafiske bildet. Den har vært vanskelig å registrere da ikke alle forskere oppgir utfallet av rettssakene. Jeg gjør også oppmerksom på at diagrammene ikke gjør krav på å være fullstendige, men snarere å vise tendensen i materialet.

1.4. Begrepsdefinisjoner

Hva var "staten" i denne perioden ? 1500 – og 1600 – tallets "stat" bestod av mer eller mindre ulike geografiske områder som hadde blitt samlet under et regjerende dynasti, i dette tilfellet "Det oldenborgske fyrstehus"²⁸. Å snakke om "*nasjonalstat*", i betydning en overordnet og bevisst inndeling etter etnisitet, kultur og politisk identitet, blir i denne sammenhengen en anakronisme. Den oldenborgske stat var derimot en samling av kongeriker og fyrstedømmer (Norge, (Island), Danmark, Slesvig og Holstein), og den statsform som var gjeldende i denne periode har karakteristisk vært kalt "konglomeratstaten"²⁹. Det innebærer at de områder som tilhørte oldenborgveldet ble holdt sammen av en statsbærende elite, ikke et nasjonalt fellesskap. Statsformen var heterogen, ikke bare i etnisk og kulturell forstand, men også ved at de ulike områdene hadde en forskjellig grad av administrativ, juridisk og politisk relasjon i forhold til den sentrale statsmakt i København.³⁰ Kongerikene Danmark og Norge hadde for eksempel ulike forvaltningsmessige tradisjoner. I Danmark ble statlige oppgaver ofte forpaktet bort til private, mens i Norge sto

²⁸ Rian 1997:29-35

²⁹ Gustafsson 1999:542

³⁰ Gustafsson 1999:543

allmuen overfor kongelige tjenestemenn.³¹ Som en følge av dette ble trolig forholdet mellom den danske "øvrighet" og norske allmue preget av avstand, mens i Danmark var forholdet nærmere³². Dette reiser interessante spørsmål rundt hovedproblemstillingen, blant annet hvilke muligheter øvrigheten i de to rikene hadde for å iverksette sentralmaktens lovintensjoner, og i hvor stor grad befolkningen lot seg innordne under statsmaktens politikk. Videre, hvilke konsekvenser fikk dette for omfang og forløp av trolldomsprosessene ?

Staten og statsledelsen i dette arbeidet er *par excellence* konge og riksråd. De var den sentrale statsmakt og utgjorde den lovgivende myndighet på 1500- og 1600 – tallet. "Embetsstanden" gir også innhold til statsbegrepet. De representerte kongemakten i samfunnet og var utøvere av statsmakt på sentralt og lokalt nivå. Det vil si "*menn som satt med offentlige verv som hovedyrke eller eneste yrke*", herunder geistlige og sivile embetsmenn.³³ De som var knyttet til misjonering, lov og rett vil i dette arbeidet stå sentralt; presteskapet, fogder og lensherrer (1661 amtmenn), samt domstolenes menn som sorenskrivere, lagmenn, landstingdommere og høyesterettsdommere. Som Fladby har påpekt, kunne allikevel enkelte av disse vervene i byene innehas som bistillinger ved siden av andre borgerlige sysler. Det kan derfor i noen tilfeller være vanskelig å trekke klare linjer mellom embetsstanden og borgerstanden.³⁴ Samlet sett kan de kalles "øvrigheten". Videre er det nødvendig med en ytterligere utvidelse av statsbegrepet, slik at det også omfatter deler av "eliten" som sto i nær relasjon til statsmakten og trolldomsprosessene. Det vil bli trukket frem sentrale vitenskapsmenn og enkelte personer fra adelen. Når jeg bruker begrepene "folk", "allmue" og "jevne befolkning", mener jeg hovedsakelig bønder og byfolk som ikke var i besittelse av offentlige verv.

Hva er så en trolldomsprosess? I dette arbeidet skal jeg holde meg til S. Sogner sin definisjon. Det vil si rettssaker der mennesker "*er anklaget for en domstol for brudd*

³¹ Dyrvik 1998:136-137

³² Rian 1997:40

³³ Fladby 1986:142

³⁴ Fladby 1986:143

på *trolldomslovgivningen*³⁵. Videre omfatter definisjonen også dem som står for domstolene anklaget for å ha samarbeidet med trollfolk. En trolldomsprosess er ikke utskjellingsaker, der "*mennesker som var blitt beskyldt for trolldom, selv tok initiativ til prosess for å renvaske seg*". Disse sakene bør kalles "*injurier*" eller "*ærekrenkelser*".³⁶ Så langt synes trolldomsforskere å være enige, selv om enkelte arbeider overskrider denne definisjonen³⁷. Det hersker imidlertid en uenighet hvorvidt en trolldomsprosess skal defineres som *en* siktet i *en* rettssak, eller om begrepet skal omfatte *flere* siktede i *samme* sak. Problemet er hvorvidt det sistnevnte skal regnes som en eller flere prosesser. Jeg er av den oppfatning at det er antall personer som gir et korrekt kvantitativt inntrykk av prosessenes omfang, og det er også antall mennesker som vises i mine grafiske bilder (jfr. omtale av diagrammer s. 9-10).

Hva var "trolldom"? Begrepet er heftet ved en større diskusjon. Som Knutsen har påpekt ønsker noen å: "*knytte klassifiseringen til forskjellige magiske former, andre til magiens siktemål*".³⁸ Problemstillinger knyttet til terminologi er utførlig diskutert i mine forgjengere sine arbeider, og skal ikke videreføres her³⁹. Ganske forenklet er det vanlig at trolldomsforskningen deler begrepet inn i tre hovedkategorier; "*maleficium*" (skadende trolldom uten djevlepakt), "*signeri*" (hvit magi, helbredende magi) og "*diabolisme*" (trolldom utøvd ved djevelens hjelp). De to første kategoriene viser gjerne tilbake på folkelige oppfatninger av magisk praksis, mens det siste ofte viser til kirkens oppfatning av fenomenet. I dette arbeidet skal begrepet trolldom drøftes nærmere underveis og ses i sammenheng med lovenes definisjon og kriminalisering av fenomenet.

Et viktig del av dette arbeidet består derfor av å analysere trolldomsbegrepet sin juridiske utvikling gjennom 1500 - og 1600 – tallet, og videre å se på hvilke faktorer

³⁵ Sogner 1982:155

³⁶ Sogner 1982:155

³⁷ Sogner 1982 og Johansen 1987 har kritisert h.h.v. Næss 1982 og Tørnsø 1986 for å ha tatt med injuriersaker i sitt materiale.

³⁸ Knutsen 1996:3

³⁹ Diskusjonen rundt termene trolldom/hekseri/magi har andre tatt grundig til overveielse, se for eksempel, Tørnsø 1986:8; Sejr Jensen 1988: 7; Johansen 1991:9- især 14; Knutsen 1996:3- især 4; Næss 1982;4-7

som virket inn på denne utvikling. Det at staten griper inn og kriminaliserer trolldom, gjør at det oppstår en avstand mellom befolkningen og lovgivernes oppfatning av fenomenet. Dette skillet består i at mens den jevne befolkning hovedsakelig fryktet maleficium og oppfattet dette som en voldshandling mot individet, gjør lovgivningen krav på synet om at trolldom var et religiøst lovbrudd, en syndig handling mot Gud. Dette medfører også at begrepet trolldom hos den sentrale statsmakt utvides til å omfatte stadig flere magiske handlinger som kirken så på som synd, men som av befolkningen i utgangspunktet ikke ble sett på som kriminelle eller syndefulle. På denne bakgrunn er det interessant å finne ut av hvorvidt den sentrale statsmakt lyktes med å få befolkningen til å justere sitt trolldomssyn etter lovens bokstav, og hvilke konsekvenser fikk dette for trolldomsprosessene i Danmark og Norge ?

Videre vil jeg også bruke den bredere samlebetegnelsen *lavmytologisk* med tanke på befolkningens oppfatninger av det magiske (hvilket innebærer både hvit og sort magi), og *høymytologisk* ved omtale av de lærde, h.h.v. teologiske oppfatninger av magi. Jeg skal her også anføre at begrepene *trolldom*, *trollfolk*, *trollkvinne/mann* og *trolldomsprosess* vil brukes, fremfor termene *hekseri*, *heks* og *hekseprosess*. Dette beror hovedsakelig på at førstnevnte var samtidens betegnelse på fenomenet. Begrepene heks og hekseri etc. brukes spesielt innenfor antropologisk forskning, og er i historisk sammenheng en utenlandsk terminologi som først blir nevnt i de nordiske kildene mot slutten av 1600 - tallet og utover 1700 - tallet. Enkelte anfører at det kanskje kan være riktig å snakke om “*europaiske hekseprosess*” og “*nordiske trolldomsprosess*”⁴⁰.

1.5. Framstilling

Oppgaven består av en historiografisk del, fire drøftningskapittel og et avslutningskapittel. I den historiografiske delen vil noen av de betydelige verkene innenfor europeisk forskning bli omtalt først. Målet er å presentere noe av det mangfold av teorier rundt trolldomsprosessene som har sett dagens lys gjennom 1900 – tallet, og hvilken betydning disse har hatt for den danske og norske forskning. Derest følger en fylldigere redegjørelse for danske og norske forskningsbidrag, i hovedsak de arbeidene som denne oppgaven er tuftet på.

⁴⁰ Knutsen 1996:4

Drøftningskapitlene er inndelt kronologisk, og skillene mellom dem er bestemt av oppkomsten av viktige lover som angår trolldom. Det første drøftningskapittel (kapittel 3) dekker tiden inntil 1576. Frem til 1576 fant det ikke sted varige juridiske endringer av statens trolldomsbegrep. Middelalderlovgivningen vil derfor drøftes, og den katolske kirke sin normgivende status for prosessføringen i trolldomssaker vil trekkes frem. Dette ses opp mot de juridiske og religiøse forandringer som fant sted de første tiårene etter reformasjonen. Videre, hvordan de nye endringene kan ha virket inn på prosessomfanget i rikene.

Det neste kapitlet (kapittel 4), utgjør perioden 1576 – 1616. Her vil jeg legge vekt på den stadig sterkere sammenbindingen mellom stat og kirke ved kriminalisering av forbrytelser som kirken oppfattet som "syndige". Diskursen mellom de verdslige myndigheter sitt trolldomssyn i loven av 1576, og kirkens fremtredende kamp mot signeri vist ved lovene av 1584/93, vil stå sentralt. Som en følge av dette inneholder kapitlet en lengre omtale av den protestantiske demonologi, og på hvilken måte dette kan ha virket inn på lovgivernes og befolkningens syn på trolldom. Videre vil betydningen av den myndighetsstyrte lokale rettspleie i rikene drøftes i henhold til Muchembleds begrep om "åpne" og "lukkede" samfunn⁴¹. I et eget underkapittel diskuteres trolldomsprosessene i Finnmark, sett gjennom kongens brev av 1609.

Kapittel 5 tar for seg perioden 1617 – 1682. I dette kapitlet vil det legges vekt på statsmaktens religiøse ortodoksi, og at kirkens trolldomsbegrep utvikles og blir mer i samsvar med den sentraleuropeiske demonologi. Den verdslige tilslutning til demonologien drøftes i forhold til 1617 – loven. Det vil bli gjort en nærgående analyse Christian IV's personlige oppfatning av trolldom. Betydningen av den juridiske praksis i rikene vil diskuteres i forhold til prosessomfanget. Sogneprestenes rolle skal også analyseres, og endelig skal befolkningens trolldomssyn drøftes i henhold til lovgivningen.

Kapittel 6 utgjør perioden 1683 – 1700. I dette kapitlet skal hovedsakelig trolldomsprosessenes opphør diskuteres sett i lys Danske og Norske lov (1683/87),

⁴¹ Muchembled 1987

og de rettslige endringer som fant sted i kjølvannet av innføringen av eneveldet. Befolkningens og elitens holdning til trolldom vil ses i sammenheng med spaltingen mellom en "folkekultur" og en "elitekultur". Hvert kapittel vil forøvrig ha en utfyllende oppsummering.

Endelig vil de resultater jeg kommer frem til trekkes sammen i en hovedkonklusjon, kapittel 7. I dette siste kapittel vil det også nevnes noen mulige veier videre for trolldomsforskningen.

2. Ulike tolkninger av trolldomsprosessene - historiografi

2.1. Europa

Forskningen på trolldomsprosesser er omfangsrik. Mytene rundt trolldom og hekseprosesser har vekket nysgjerrigheten i forskningsmiljøet både i Europa og USA og bidratt til en rekke teorier om fenomenet. Forfattere bak denne forskningslitteraturen skiller seg fra hverandre med hensyn til tilnærming til temaet. Jeg vil her ganske kortfattet nevne noen av de kjente verk fra 1900 – tallet som har behandlet temaet⁴². I den tidlige litteraturen om emnet var det mange som tok utgangspunkt i heksekulten som en historiske realitet og tolket den på forskjellige måter. Den mest kjente og seiglivede tolkningen sto trolig **Margaret Murray** for. I "*The Witch -Cult in Western Europe*" (1921) tolket hun hekseprosessene som en religiøs forfølgelse av en overlevd før - hedensk kult fra steinalderen, som hadde spredt seg over Europa. Andre søkte patologiske - psykologiske forklaringer, der de så hekseri som utslag av hysteri, suggesjon og seksuell frustrasjon. En annen type forklaring er søkt i prosessenes historiske bakgrunn, der de europeiske hekseprosessene ses som en del av nytidens generelle krisekonjukturer på 1500- og 1600 -tallet. Et av de mest kjente verkene innenfor denne tilnærmingen er trolig **Hugh R. Trevor - Roper** "*The European Witch -Craze of the 16th and 17th Centuries*" (1967). Andre legger vekt på heksetroens mytologiske element kombinert med en rettshistorisk synsvinkel. Kjente verk er **Norman Cohn** "*Europe's Inner Demons*" (1975) og **Richard Kieckhefer** "*European Witch Trials. Their Foundations in Popular and Learned Culture 1300 - 1500*" (1976). Disse ser hekseprosessene som en forlengelse av kjetteri-forfølgelsene.

1970 -tallet var en svært aktiv periode for empirisk hekseforskning i Europa. I kjølvannet fulgte nye tilnærminger, og en rekke nye teorier ble lansert. Blant annet kom litteratur preget av kvinnehistoriske forklaringsmodeller. Disse fokuserte på kvinnenenes situasjon og så hekseprosessene som en spesifikk forfølgelse av kontroversielle og spesielt legekyndige kvinner. Kjente verker med denne tilnærmingen er

⁴² En mer utførlig omtale av den internasjonale litteratur finnes hos Næss 1982:348ff; Johansen 1991, kapittel 1; Birkelund 1983:9-17.

Barbara Ehrenreich og Deidre English "*Witches, Midwives and Nurses*" (1973) og **Erica Jong** "*Witches*" (1981).

På samme tid vant en annen tilnærming frem, inspirert av antropologisk forskning utenfor Europa. En slik historisk - etnologisk tilnærming ble særdeles populær i England. Den tok utgangspunkt i de konkrete samfunn hekseprosessene oppsto i, såkalte lokalsamfunnsstudier, istedenfor å fokusere på generelle utviklingsmønstre. Viktige hensyn man tok innenfor lokalsamfunnsstudiene var sosiale spenninger i lokalsamfunnet og folketroen. Denne tilnærming søker forklaring på hekseprosessene ut fra en funksjonalistisk oppfatning, prosessene kom som en følge av bestemte hendelser. Den funksjonalistiske forskningen var utpreget empirisk og har gitt verdifull informasjon vedrørende prosessenes utbredelse i tid og rom samt deres innholdsmessig struktur. De mest kjent verkene innenfor denne tilnærmingen er trolig **Alan Macfarlane** "*Witchcraft in Tudor and Stuart England*" (1970) og **Keith Thomas** "*Religion and the Decline of Magic*" (1971). Disse to verkene har hatt stor betydning for skandinavisk trolldomsforskning på 1980 -tallet, og ligger til grunn for mye av den litteratur jeg referer til i dette arbeidet.

Momenter fra de funksjonalistiske forklaringsmodeller står fortsatt meget sterkt, nå kombinert med et såkalt kulturhistorisk perspektiv. England har i dag det mest aktive forskningsmiljøet, og den siste boka innenfor denne genren er **Robin Briggs** "*Witches and Neighbours*" (1996). I dagens forskningsmiljø er det problemer knyttet til den funksjonalistiske tilnærmingen, som for eksempel å forklare hvorfor man holdt opp med å forfølge hekser. Dette har skapt en omorientering fra en funksjonsmodell til den nevnte akkulturasjonsmodellen⁴³. Faktorer man vektlegger innenfor akkulturasjonsmodellen er spredningen og gjennomslagskraften av ideer og holdninger på ulike nivå, både i politisk, sosialt, religiøst og geografisk henseende. Den som i de senere år har gjennomført denne tilnærmingen mest konsekvent, er den franske historikeren **Robert Muchembled**, som for eksempel i "*Spejelens baksida: Satansmyter och kulturella realiteter*" (1987). Han knytter hekseprosessenes utbredelse til statens infiltrering i lokalmiljøet, og hvor interaksjonen mellom stat og samfunn

⁴³ Ankarloo & Henningsen 1987:18

relateres til hvorvidt samfunnet er "lukket" eller "åpent" for elitens mentale univers. I dette arbeidet kapittel 4.5.3. vil hans modell bli drøftet mer utførlig.

De siste 30 år er det foretatt en rekke geografiske studier over emnet⁴⁴, og konklusjonen kan så langt være at forklaringen på trolldom og hekseprosessene som fenomen ikke er entydig og kan neppe reduseres til enkelt - teorier.

2.2. Norge og Danmark

Dansk og norsk trolldomsforskning har i stor grad vært influert av de ulike strømninger som ses i den europeiske forskningen. Den profesjonelle historiske interesse rundt fagfeltet har imidlertid vært relativ beskjeden. Inntil midten av 1970 -åra var trolldom, trolldomstro og trolldomsprosesser som fenomen hovedsakelig hengitt til fragmentariske analyser og beskrivelser gitt av folklorister, etnologer og lokalhistorikere. Herunder faller blant annet folkloristen **Bente Alvers** bok "*Heksetro og trolldom. Et studie i norsk heksevesen*" (1971). I lokalhistorisk litteratur som for eksempel bygdebøker, er ofte trolldomsprosessene trukket frem som grufulle eksempler på overtro⁴⁵. Disse tilfeldige analyser av trolldomstro og enkeltprosesser kan være svært problematisk for en historiker å benytte seg av.

2.2.1. Norsk forskningslitteratur

Et pionerarbeid var **Hans Eivind Næss** sin doktoravhandling "*Trolldomsprosessene i Norge på 1500 - 1600 tallet. En retts- og sosialhistorisk undersøkelse*" (1982)⁴⁶. Næss nitidige arkivstudier har fått frem den mest helhetlige oversikt over trolldomsprosessenes kvalitative innhold, kvantitative omfang og geografiske utbredelse på landsbasis. Næss angriper temaet fra en rettshistorisk synsvinkel og han ønsker å se trolldomsprosessene i lys av allmenne strafferettshistoriske og kriminalhistoriske forhold. Næss kan dokumentere at 870 personer kom for retten mistenkt for trolldom i

⁴⁴ Her kan blant annet nevnes Skottland (Larner 1981), Sydvesttyskland (Midelfort, 1972); Essex (Macfarlane, 1970); Sverige (Ankarloo 1971); Jura -området (Monter 1976); Baskerland (Henningsen 1981); Norge (Næss 1982) og Danmark (Johansen 1991)

⁴⁵ Christensen og Johansen 1981-1982

⁴⁶ Disputasen fant sted ved UiO i 1981, arbeidet ble publisert i 1982.

perioden ca. 1560 - 1700. Ut fra dette ble 277 dødsdommer eksekvert, hovedsakelig i perioden 1570 -1680 med topper i 1620 og 1660 -årene.⁴⁷ I denne sammenhengen bør nevnes at Næss har fått hard medfart av kritikere på grunn av sitt tallmateriale. Dette beror i stor grad på at Næss sin definisjon av trolldomsprosess også inkluderer rene injuriersøksmål. Sølvi Sogner har trukket fra injuriersøksmålene og kommet frem til at det reelle totale antallet trolldomsprosesser er 773⁴⁸. Næss har siden revidert antallet ytterligere til 730 "egentlige" trolldomsprosesser⁴⁹. Gunnar W. Knutsen har i sin lokalundersøkelse kommet frem til at det reelle antall for Østlandet er noe lavere enn Næss sine beregninger. Der Næss har registrert 210 saker teller Knutsen 192⁵⁰. Videre har Rune Hagen og Per Einar Sparboe gått gjennom Næss sitt tallmateriale for Finnmark, og funnet ut at i tillegg til å regne med injuriersøksmål har Næss også enkelte steder tallet samme person mer enn *en* gang. Denne feilen er også begått av Liv H. Willumsen (nedenfor), da hun etter all sannsynlighet har brukt deler av Næss sitt personregister over trolldomsanklagede i Finnmark.⁵¹ Dette sår tvil om Næss sitt tallmateriale sin pålitelighet, med den konsekvens at det trolig bør behandles med forsiktighet. Like fullt er hans arbeid det mest fullstendige som er gjort i Norge.

I Næss` beregning finner han at: *"Analysen av kildebelegget har ikke avslørt klare regionale avvik i den geografiske spredningen av de norske trolldomsprosessene."* Unntaket er Finnmark: *"Bare i Finnmark fylke kan det påvises et klart regionalt avvik. Prosessintensiteten i dette fylket var påfallende høy folketallet tatt i betraktning."*⁵² Rogaland og Finnmark har det høyeste absolutte antall dokumenterte prosesser i Norge. Dette skyldes tildels at man har godt kildebelegg for disse regioner. Næss fester større lit til tingbøker som kilde enn lens - og amts - regnskapene: *"Regnskapene er m.a.o. av stor, men begrenset verdi i en del av prosessperioden. Når tingbøkene er fullstendig bevart for et jurisdiksjonsområde, får vi et riktig bilde av prosessutviklingen."*⁵³

⁴⁷ Næss 1982:15-18

⁴⁸ Sogner 1982:157

⁴⁹ Næss 1987:317

⁵⁰ Knutsen 1996:16

⁵¹ Hagen/Sparboe 1998:42, samt personlig meddelelse.

⁵² Næss 1982:31, 33-34

⁵³ Næss 1982:26

Næss har kommet frem til at på landsbasis utgjorde maleficium det hyppigste grunnlaget for trolldomsanklage (50,4%), dernest signeri (33,5%), men: *“det forekom ofte flere anklager i samme prosess”*. Han konkluderer forøvrig at: *“djevelpakten ikke spilte noen sentral rolle i de norske trolldomsprosessene”* (16,1%). Unntaket her var prosessene i Finnmark.⁵⁴ Grunnen til at maleficium opptrådte så hyppig som anklage var at det var en følge av: *“tretter mellom naboer i bygd og by”*⁵⁵. Han kan vise at 80 % av de anklagede var voksne/eldre gifte kvinner, og at det var ytterst sjelden at barn og unge ble anklaget for trolldom. Han hevder også at trolldomssøksmål klebet seg til samfunnets svakeste, tiggere og tidligere straffedømte: *“Blant de tiltalte var det mange omstreifende tiggere. En rekke av de anklagede hadde begått andre lovbrudd før trolldomsanklagen ble reist. Det var altså mennesker i nød, mennesker hvis livssituasjon var lite misunnelsesverdig, som til vanlig ble mistenkt for trolldom.”*⁵⁶ Han finner også at det er: *“en klar korrelasjon mellom kurvene for den kvantitative utvikling av trolldomsprosessene og annen kriminalitet”*⁵⁷.

Den direkte årsak til trolldomsprosessene var ofte konflikter som oppsto i forbindelse naboenes avslag av fattigfolkenes anmodninger om en håndsrekning (tiggning/lån). Dette har fått Næss til å hevde at: *“Så langt en kan se av opplysningene i de norske trolldomsprosessene kan de fleste prosessene forklares som et resultat av dype sosiale motsetninger i lokalsamfunnet. Konfliktene var en følge av overbefolkning og fattigdom”*.⁵⁸ Næss sin hovedforklaring er dermed at trolldomsprosessene fant sted på bakgrunn av sosiale motsetninger på lokalplanet grunnet befolkningsvekst og derav følgende fattigdom. I denne sammenheng kan det kommenteres at Næss sin pauperisering - modell er kontroversiell, og har fått kraftig motbør⁵⁹. Årsaken til trolldomsprosessene opphør derimot, ser Næss i sammenheng med at domspraksis

⁵⁴ Næss 1982:134

⁵⁵ Næss 1982:139

⁵⁶ Næss 1982:300, (sitat) 308

⁵⁷ Næss 1982:358

⁵⁸ Næss 1982:325, (sitat) 332

⁵⁹ Sogner 1982:169-170; Knutsen 1996, se nedenfor.

fra 1670 - årene ble skjerpet og at den vilkårlighet som hadde preget prosessførselen ble kritisert og sanksjonert av den høyere rett.⁶⁰

Liv Helene Willumsen har foretatt det hittil mest detaljerte studiet over "finmarksheksene" i boka "*Trollkvinne i Nord*" (1994)⁶¹. Arbeidet er todelt, dels et historisk arbeide, og dels et studie av fiksjonslitteraturen på området. Willumsen sin hensikt med arbeidet er å se "*hvilke trekk ved den litterære trollkvinneskikkelsen som kan forankres i historiske kilder, og på hvilke punkter de litterære utformingene fjerner seg fra de historiske.*"⁶² Arbeidet har et utpreget historisk kvinneperspektiv knyttet opp til en litterær analyse.

Willumsen kan dokumentere 132 personer, hvorav 7 barn, som ble anklaget og rettsforfulgt for trolldom i perioden 1600 -1692, hovedsakelig i området Øst - Finnmark. Av disse fikk 69 personer dødsdom, 2 ble drept under tortur og 1 ble drept i forvaring, hovedsakelig i de store kjedeprosessene i 1621, 1653 -55 og 1662/63.⁶³ Dette er et særdeles høyt antall tatt i betraktning befolkningsgrunlaget på vel 3000 mennesker. Willumsen sitt arbeid overrasker ved at hun finner at det etniske innslag som den samiske kulturen representerer, bare i liten grad er synlig i trolldomsprosessene i Finnmark (17 personer)⁶⁴.

En stor del av Willumsen sitt arbeid er en kategorisering og analyse av trolldomsprosessene. Hun deler trolldomsprosessene inn i henholdsvis store kjeder, som i stor grad føres etter inkvisisjonsprinsippet (offentlig søksmål), og små kjeder samt enkeltprosesser, som ofte føres etter akkusasjonsprinsippet (privat søksmål). I sin analyse av kjedene finner hun at enkeltprosessene fordelte seg jevnt over hele perioden mens utleggelsessakene var særlig konsentrert i kjeder. De store kjedene utmerket seg med: "*utpreget kvinne-dominans, manglende anklage, ingen vitneførsel, djevel-*

⁶⁰ Næss 1982:273

⁶¹ Boka er en omarbeidet versjon av hennes hovedoppgave ved Nordisk inst. UiTø 1984.

⁶² Willumsen 1994:9. Her vil det bare redegjøres for Willumsen sine resultater i den historiske delen av henne arbeid.

⁶³ Willumsen 1994:14,16, 36, 38. Hagen 1999:51-52 har revidert antallet til 137 personer hvorav 88 dødsdommer.

⁶⁴ Willumsen 1994:52-53. Hagen 1999:51 har revidert antallet til 25 samer.

*paktbekjennelser, utleggelser, vannprøve og tortur, høyt antall dødsdommer og konsentrasjon over korte tidsperioder. Kjernen i det hele er paktinngåelsen med djevelen.*⁶⁵ Willumsen har kommet over 49 djevelpaktbekjennelser, hvilket er unikt i norsk sammenheng. De små kjedene skiller seg ikke mye fra de store, men de startet ofte med et privat søksmål og ble videreført ved utleggelser⁶⁶. Enkeltprosessene dreide seg om *“individuell trolldomsutøvelse der utøveren behersker maktene ut fra eget magisk potensiale.(....) De utlegger heller ikke andre, derfor kan det ikke bli kjedevirkning av det.”* Det er i enkeltprosessene at det samiske innslag er sterkest.⁶⁷ Videre hevder Willumsen at det eksisterte to typer trolldomsbegrep; et folkelig med hovedvekt på signeri og forgjøring, som ofte kommer frem i enkeltprosesser, og et lærd trolldomsbegrep med vekt på djevelpakt, som synes i kjedeprosessene. Hun konkluderer med at kjedeprosessene i Finnmark har fellestrekk med de europeiske/skotske masseprosesser og at enkeltprosessene ligner de danske.⁶⁸

Willumsen antar at enkeltprosesser og små kjeder kan skyldes en vedvarende forverring i økonomien, men i motsetning til Næss, betviler hun at fattigdom alene er årsak til de store kjeder. De store kjedene setter Willumsen i en direkte årsakssammenheng med lokale ulykker med stor betydning for lokalsamfunnet, som for eksempel skipsforlis. Trolldomsanklagen skyldes i slike tilfeller behovet for å fremstille noen som syndebukker.⁶⁹ I den grad det tales om frivillige tilståelser, oppgis i stor grad økonomiske motiv rettet mot lokale stormenn. Dette tar Willumsen til inntekt for en maktstruktur der den anklagede part føler seg utnyttet av autoritetspersoner.⁷⁰ I motsetning til Næss finner Willumsen at antallet anklager fra naboer er så lavt at det ikke underbygger en teori om at trolldomsprosessene i Finnmark hovedsakelig skyldes nabo - konflikter⁷¹. Ei heller støtter Willumsen sin undersøkelse teorien om at det var signere og kloke koner trolldomsforfølgelsene ville til livs⁷².

⁶⁵ Willumsen 1994: (sitat) 26, 27

⁶⁶ Willumsen 1994:45

⁶⁷ Willumsen 1994:(sitat) 26, 168

⁶⁸ Willumsen 1994:69, 73

⁶⁹ Willumsen 1994:66

⁷⁰ Willumsen 1994:32-33

⁷¹ Willumsen 1994:25

⁷² Willumsen 1994:48

Næss sin påstand om at det var de aller fattigste personer som ble anklaget for trolldom, stemmer ikke med de resultater Willumsen kommer frem til: "*kvinnene i materialet representerer et tverrsnitt av ulike sosiale grupper. Under de mest intense kjedene er alle kvinner utsatt for mistanke, uansett sosial status eller trolldomsrenommé. (...) I Finnmarksmaterialet finnes der ikke noe belegg for at kvinner driver med tiggervirksomhet.*"⁷³ Trolldomsprosessenes eksistens mener Willumsen ikke skyldes fattigdom alene, men en kombinasjon av den lokale sosiale struktur, den demonologiske doktrine og en juridisk - teologisk aksept⁷⁴.

Finnmarksprosessene har også vært gjenstand for oppmerksomhet i andre arbeider. **Kirsten Bergh** var blant de første som skrev om disse i "Til ild og bål" i *Vardøhus festning 650 år* (1960). **Einar Niemi** har tatt opp temaet nokså utførlig i *Vadsøs historie* bd.1 (1983). Han ser trolldomsprosessene som resultat av spenninger mellom øvrighet og allmue. I tillegg har **Rune Hagen** publisert en rekke artikler om trolldomsprosessene i Finnmark og om demonologi i en norsk og europeisk kontekst. Han har sammen med **Per Einar Sparboe** også skrevet detaljert om finnmarksprosessene i forbindelse med utgivelsen av kildeskriftet "*Trolldom og ugudelighet i 1600 - tallets Finnmark*" (1998). Kildeskriftet er en publisering av amtmann Hans H. Lilienskiold sitt heksemanuskript fra verket "*Finnmarkens beskrivelse*" (ca. 1695).

Siste skudd på stammen innenfor norsk trolldomsforskning er **Gunnar W. Knutsen** sitt hovedfagsarbeid om "*Trolldomsprosessene på Østlandet. En kulturhistorisk undersøkelse*"⁷⁵. Knutsen ønsker å sette trolldomsprosessene på Østlandet inn i et kulturhistorisk østlandsk perspektiv. I de 192 sakene Knutsen har undersøkt ble det avsagt 70 dødsdommer hvorav 67 ble eksekvert.⁷⁶ I motsetning til Næss, og i samsvar med Sogner sine anmerkninger, setter Knutsen større lit til lensregnskaper

⁷³ Willumsen 1994:71

⁷⁴ Willumsen 1994:68

⁷⁵ Skrevet ved inst. for historie UiO. Dette arbeidet er publisert i *TINGBOKPROSJETET* nr.17 1998. Knutsen har også skrevet en artikkel som bygger på hans hovedfagsarbeid: "A central periphery? Witchcraft trials in south-eastern Norway" i *Tid og Tanke* nr. 2 1997. I skrivende stund holder Knutsen på med et doktorarbeid om trolldomsprosessene i Spania.

⁷⁶ Knutsen 1996:16-17

som kilde enn tingbøker⁷⁷. Dette får en interessant konsekvens for prosessenes kronologi. Knutsen gjør det oppsiktsvekkende funn at trolldomsprosessene, slik de artet seg på Østlandet, avviker kronologisk fra Næss sin nasjonale beregning. Derimot finner Knutsen at det østlandske materialet viser enestående likhet med det mønsteret J. Chr. V. Johansen har funnet for Jylland, der 60 % av de danske prosessene fant sted mellom 1617 og 1625. På Østlandet viser det seg at prosessene toppet seg i årene 1619 -1625, og at i dette tidsrom ble også 67 % av dødsdommene avsagt.⁷⁸ Knutsen argumenterer på bakgrunn av dette for at østlandsområdet hadde en særskilt kulturell kontakt med Danmark og at mobiliteten på denne tiden har vært undervurdert.⁷⁹ Dette har fått ham til å reise det viktige spørsmålet om nasjonale grenser alltid er det mest meningsfulle rammeverk for analyse av trolldomsprosessene. Et annet vesentlig spørsmål Knutsen sine kronologiske funn reiser, er om det finnes flere lignende avvik, og om det er riktig å snakke om et nasjonalt kronologisk mønster slik Næss hevder.⁸⁰

I kontrast til Næss avviser Knutsen at trolldomsprosessene på Østlandet skyldtes befolkningspress og sosiale motsetninger⁸¹. Etter å ha undersøkt den lokale næringsstruktur finner Knutsen at trolldomsprosessene ikke kan skyldes fattigdom og nød. Skogbruket skapte økt velstand, toll og skatter var heller ikke høyere enn at befolkningen tålte belastningen, og jordbruket led ikke av marginalisering med påfølgende dramatisk sosial lagdeling, slik som Næss påstår.⁸² Knutsen kommer frem til at for Østlandet kan man ikke: *"(...) sannsynliggjøre sosial spenning som årsak til at de første trolldomsprosessene begynte (...)"*.⁸³ Knutsen konkluderer: *"Til sammen kan disse faktorene ikke sannsynliggjøre at livsforholdene på Østlandet på 1500- og 1600-tallet var vesentlig verre enn i de tidligere og i de nest etterfølgende århundrene. Etter som de til en viss grad kan antas å samvariere med overbefolkning og utarming er det ytterligere mindre sannsynlig at de i vesentlig grad har bidratt til*

⁷⁷ Sogner 1982:158ff; Knutsen 1996:20-21

⁷⁸ Knutsen 1996:22-23

⁷⁹ Knutsen 1996:24

⁸⁰ Knutsen 1996:20

⁸¹ Knutsen 1996:49

⁸² Knutsen 1996:52-53

⁸³ Knutsen 1996:51

*trolldomsprosessenes kronologi, etter som vi fant at Østlandet verken var overbefolket eller utarmet i denne perioden.*⁸⁴ Forklaringen på Østlandets trolldomsprosesser må altså søkes i andre forhold.

Han ser derimot trolldomsprosessenes utbredelse i sammenheng med demonologiens gjennomslagskraft i de østlandske bygder. Han forfølger *“demonologiens påvirkning, fremfor demonologien i seg selv”*⁸⁵. Viktige stikkord i Knutsen sitt arbeid er derfor former for kommunikasjon og former for mobilitet. Han ser det slik at demonologien kom til Norge via utenlandske øvrighetspersoner og via allmuens kontakt med utlandet.⁸⁶ Trolldomsprosesser var noe folk ønsket å snakke om. På denne måten kunne trolldomskriminalitet gjøres kjent og trolldomsmistanken forfølge personer over tid. Historier om trollfolk og deres gjerninger var et *“samtaleemne både innad i lokalsamfunnet, men også et naturlig samtaleemne for folk på reisefot.”*⁸⁷ Det foregikk en *“dialektisk prosess”* mellom den folkelige og lærde oppfatning om trollfolk og trolldom. Dette samspillet mellom lokale aktører og øvrighet resulterte i trolldomsprosessene.⁸⁸ Han konkluderer derfor blant annet at: *“Trolldomsprosessene var altså noe som angikk samfunnet fra topp til bunn. Troen på trollfolk gjennomsyret hele samfunnet og rettssystemet på en måte som gjør at ingen gruppe kan utpekes som viktigere enn andre. Det som gjorde trolldomsprosessene mulige var at alle disse gruppene samlet gikk inn for å ta livet av trollfolkene.”*⁸⁹

Spesiell er likevel hans teori om at skarpretteren kan ha hatt en mer aktiv rolle i trolldomsprosessene enn tidligere antatt. Det at skarpretterne var gjengangere fra sak til sak under pining og forhør, gjorde dem til eksperter i trolldomsspørsmål, sogar i større grad enn fogder, lagretter og prester: *“Mester Joenn var altså delaktig i flere trolldomsprosesser enn noen annen enkelt person på Østlandet. Derfor er det nærliggende å tro at han også hadde bedre kunnskap om trolldomsforbrytelser enn noen*

⁸⁴ Knutsen 1996:53-54

⁸⁵ Knutsen 1996:155

⁸⁶ Knutsen 1996:156

⁸⁷ Knutsen 1996: 145-148, (sitat) 147

⁸⁸ Knutsen 1996: 152-153, (sitat) 155

⁸⁹ Knutsen 1996:138

andre.” Knutsen utelukker ikke at mestermannens personlige fortjeneste som bød-
del, kan ha gjort at han bør tildeles en større rolle med tanke på prosessomfanget.⁹⁰
Med andre ord ser Knutsen trolldomsprosessene sin utbredelse og karakter som en
følge av demonologiens gjennomslagskraft på ulike nivå i samfunnet. Dette gjør
hans arbeid til det første eksempel på en norsk hovedfagsoppgave om
trolldomsprosesser som skrevet i forhold til den moderne akkulturasjonsmodellen.

2.2.2. Dansk forskningslitteratur

Et rettshistorisk arbeide er forfattet av **Merete Birkelund** i det publiserte spesialet
“*Trolldkvinden og Hendes Anklagere. Danske hekseprocesser i det 16. Og 17.
Århundrede*” (1983).⁹¹ Det geografiske området som er gjenstand for undersøkelsen
er det nåværende Danmark unntatt Sørjylland, samt en spesialundersøkelse av tre
østjyske len, h.h.v. Åkjær, Skanderborg og Århusgård. Birkelund sin innfallsvinkel er
overveiende juridisk, og hun bygger sin undersøkelse på rettsdokumenter. I den
generelle undersøkelsen baserer hun seg på ulike trykte domssamlinger. I lokal-
undersøkelsen benytter hun seg av originalt uttrykt kildemateriale som landsting-
dombøker og lensregnskaper.⁹² Hun går detaljert inn på en gjennomgang av tidens
juridiske system og lovverk. Birkelund fokuserer på forskjeller i domspraksis hos de
ulike rettsinstansene, samt hvilke opplysninger som oppgis i rettsreferatene om de
siktete og de som var anklagere. Birkelund er også interessert i å finne ut hva
anklagene dreide seg om og hva de dømte tilsto.

Arbeidet dekker 430 prosesser i den generelle undersøkelsen, og 26 saker i den
lokale studien, i tidsrommet 1533 og 1693⁹³. Hun finner et utvilsomt toppunkt i
prosessenes antall i 1617 -25 og et nytt oppsving i 1686. Det første toppunkt
relateres til 1617 -forordningen og det siste oppsvinget til den fanatiske heksejegeren
Jørgen Ahrenfeldt sine forfølgelser.⁹⁴ I motsetning til Næss avviser Birkelund at

⁹⁰ Knutsen 1996:133 - 136, (sitat 134)

⁹¹ Dette er et publisert omarbeidet spesiale i historie ved Aarhus Universitet 1981.

⁹² Birkelund 1983: 18 -22; Hun hevder likevel at lensregnskapene har gitt liten informasjon vedrørende
trolldomsprosessene, s.20

⁹³ Birkelund 1983:132

⁹⁴ Birkelund 1983:43 -46

trolldomsprosessene i Danmark var resultat av kriser: "(...) *trolldomsprosesserne aftog i takt med at social forarmelse og økonomisk nedgang vant frem. Det store opsving fandt sted i fredsårene, og netop i de år, der for kronen var præget af stor velstand. (...) kollektive katastrofer havde en hæmmende indflytelse på processernes forløb (...)*". I motsetning til prosessene i Finnmark skyldtes trolldoms-anklagene i Danmark i stor grad individuelle ulykker.⁹⁵

Videre finner hun ut at de lokale underrettene var mest interessert i å få trollfolk dømt og at: "(...) *de høyere instanser udelukkende virkede som en bremse (...)*"⁹⁶. Det er også vist at underrettene hadde lavere grenser for beviskrav enn de høyere domstolene, hvilket gir seg utslag i at frifinnelsesprosenten stiger desto høyere opp i rettssystemet man kommer. Forklaringen på domshyppigheten i underinstansene skyldtes at: "(...) *de folk, der dømte dem, ofte var vrede på dem og bange for dem.*" En annen årsak var at den juridiske kompetansen var dårligst i underrettene. Hovedbevisene mot en anklaget kunne være at vedkommende hadde lovet en annen ondt og at ulykke var skjedd. Var man i tillegg utlagt og hadde dårlig rykte var det liten mulighet for frifinnelse.⁹⁷

Det er kvinner som dominerer i Birkelund sitt materiale (75%). 1/3 av disse var gift. Aldersmessig antyder hun at de dømte tilhørte den eldre del av befolkningen. Dette begrunnes ut fra at trolldom var noe som skulle læres og jo lenger man levde desto dyktigere ble man. I likhet med Næss finner hun at de fleste trolldomsprosesser hadde utgangspunkt i nabostridigheter hos de fattige og de litt mindre fattige: "(...) *det er skænderier om dagligdags problemer, der er udgangspunkt for processerne, og jeg vil tro, at de fleste anklagede hører til blandt de fattige og i middelstanden.*"⁹⁸

Et av nøkkelbegrepene i dansk trolldomsforskning er vektleggingen av trolldomsryktet: "*Det er også fremgået (...) at det som regel kun var de situationer, hvori der var indblandet personer, som i forvejen havde trolldomsrygte, der gav anledning til*

⁹⁵ Birkelund 1983:48

⁹⁶ Birkelund 1983: 49

⁹⁷ Birkelund 1983: (sitat) 49, 50 -51, 55

⁹⁸ Birkelund 1983:57, 60, 62, (sitat) 63

troldomsbeskyldninger."⁹⁹ Birkelund analyserer anklager og tilståelser hver for seg, og finner at disse uttrykker forskjellige troldomsforestillinger. I tilståelsene kommer en lærd teologisk troldomsforståelse til syne. Dette fordi de anklagede etter all sannsynlighet ble presset til å svare på ledende spørsmål. Tilståelsene dreier seg om kollektiv troldom og djvelpakt. På grunn av at det lærde troldomsbegrep inkluderte kollektive aksjoner, var man ute etter å få frem hvilke andre som hadde deltatt. Det er her utleggelsene kommer inn i bildet.¹⁰⁰ Anklagene derimot, vitner om individuell målrettet konkret skade som befolkningen mente trollfolkene var i stand til å utøve.¹⁰¹

Årsakene til troldomsprosessenes opphør setter Birkelund i forbindelse med: "(...) *en stigende skepsis hos den lærde elite over for det begrep, man selv hadde opfundet.*"¹⁰² Dette mener hun å finne uttrykt i lovtekstene fra slutten av 1600 - tallet (Danske Lov). Hun hevder det fant sted en holdningsendring hos landsting - og høyesterettsdommere, som blant annet skyldtes: "*videnskabelige nyvurderinger og en ændret naturoppfattelse.*"¹⁰³

Kim Tørnsø sitt publiserte speciale "*Djævletro og Folkemagi. Troldomsforfølgelse i 1500- og 1600-tallets Vestjylland*" (1986)¹⁰⁴, tar opp de mentale og strukturelle sammenhenger troldomsprosessene inngikk i. Dette gjør han ut fra den forutsetning at troldomstroen i sin samtid: "(...) *byggede på fornuftige og rationelle tankegange.*"¹⁰⁵ Tørnsø's arbeide kan sies å ha en folkloristisk innfallsvinkel kombinert med en drøfting av kirkens rolle. Han konsentrerer seg om prosessene i Varde og Ribeområdet, basert på trykte kildekrifter. Tørnsø kan dokumentere 83 siktede i tidsrommet 1572 -1652. Av disse 83 troldomsprosessene var det 46 dødsdommer, 35 frifinnelser og 2 uvisse utfall.¹⁰⁶ I samsvar med andre sine undersøkelser er hovedparten av de anklagede kvinner (74 av 83). Det er også i Tørnsø's

⁹⁹ Birkelund 1983:116

¹⁰⁰ Birkelund 1983:74, 80ff

¹⁰¹ Birkelund 1983:74ff

¹⁰² Birkelund 1983:111

¹⁰³ Birkelund 1983:112

¹⁰⁴ Dette er et publisert omarbeidet speciale i historie ved Aarhus Universitet 1985

¹⁰⁵ Tørnsø 1986:7

¹⁰⁶ Tørnsø 1986: 24

undersøkelse de relativt eldre kvinner over 40 år, fra de to laveste sosiale grupper som ble trukket for retten. Tørnsø mener generelt at de som anklagde hadde høyere sosial status enn de som ble siktet.¹⁰⁷

I motsetning til Birkelund og Johansen som ser et absolutt toppunkt i prosessantallet mellom 1617 -25, har Tørnsø kommet til det uventede resultat at 2/3 av sakene fant sted i perioden 1610 -1621. Overraskende ved dette funnet er at 1617 -forordningen, som av flere er tillagt mye av forklaringen på prosessenes økning, etter Tørnsø sin kronologi ikke får den samme avgjørende virkning. Han mener derimot at det har vært en økning på gang før forordningens utstedelse og at: *“Forordningen skal derfor snarere ses som en del af denne utvikling, og har virket styrkende på den.”*¹⁰⁸

Ulik Næss og i samsvar med Birkelund har Tørnsø ikke funnet belegg for at trolldomsprosessene kan begrunnes ut fra en elendighetsteori¹⁰⁹. Han har også kommet frem til at de minst fruktbare jordbruksområder har flest antall prosesser. Derimot avviser han Birkelund sin forklaring på dette, det at mennesker i tynt befolkede områder var uvant med å omgås fremmede og derfor mindre tolerante. Tørnsø sin avvisning av Birkelund sin forklaring begrunnes i at trolldomsprosessene utspant seg mellom folk som kjente hverandre.¹¹⁰ Han har funnet at byfolk anklaget hverandre og bønder anklaget folk fra nærmiljøet eller nabosogn, det var aldri anklager mellom byfolk og bønder. Årsaken til trolldomsanklagene var overveiende personlige konflikter og at: *“(...) trolldommen har været et konkret middel til ramme ens uvenner eller blev i hvert tilfælde opfattet som et sådant.”*¹¹¹ Tørnsø har gjort den interessante observasjon at mens anklagene var resultat av personlig fiendskap, viser utleggelsene derimot at man ikke lå i en personlig konflikt med den man angav: *“(...) det ikke har været ens omgangskreds, man har udlagt, men snarere personer der i forvejen havde et trolldomsrygte eller var udlagt.”*¹¹² Grunnen

¹⁰⁷ Tørnsø 1986:29, 34, 36

¹⁰⁸ Tørnsø 1986: 26

¹⁰⁹ Tørnsø 1986:26

¹¹⁰ Birkelund 1983:41 -43; Tørnsø 1986:28

¹¹¹ Tørnsø 1986:43

¹¹² Tørnsø 1986:67

til at man la ut andre skyldes et krav fra forhørslederne. Tørnsø legger også stor vekt på anklagedes rykte og konkluderer med at: (...) *et dårligt ry som hovedregel førte til dom, mens et godt ditto førte til frifindelse.*¹¹³ Tørnsø hevder at typisk samling av beviser som førte til bådum var at man hadde dårlig rykte og at det var lovet ondt og ondt var skjedd. Selv om dommene bygget på bestemte hovedprinsipper viser hans undersøkelse at: "(...) *bevisgrunlaget kunne være meget forskjelligt og at retningslinierne ikke alltid er blevet fulgt.*"¹¹⁴

Hvor Birkelund har funnet to nivå innen trolldomsoppfattelsen h.h.v. i anklagene og i tilståelsene, skiller Tørnsø mellom tre trolldomssyn. Anklagene ser han som betegnende for den folkelige trolldomsforståelse, dommene som uttrykk for den verdslige myndighets trolldomsoppfatning. I pinlige forhør, tilståelsene og utleggelsene mener han geistligheten sitt trolldomssyn kommer til syne.¹¹⁵ Det var den konkrete skade, først og fremst på mennesker, dernest husdyr, som utgjorde grunnlaget for anklage. Dette i motsetning til: "(...) *ting som djævelpagt, gudsfornægtelse og sabbater.*"¹¹⁶ Domstolene delte dette synet med befolkningen. Derfor mener Tørnsø at inntil forhørene begynner, har kirka har en tilbaketrukket rolle. Kirkas interesse i forhørene var de religiøse / mytiske sidene ved trolldomsutøvelsen. Synden mot Gud var det sentrale element, den konkrete skade som dommen bygde på spillte en underordnet rolle i forhørene. Han har en grundig gjennomgang av folkelige og lærde trolldomstro - elementer (supplert med en egen ordliste), og kommer frem til at det en fant sted en sammensmelting mellom det teologiske trolldomsbegrep der frafallet fra Gud var det sentrale, med et mer folkelig der trolldomsgjerninger som å "kjerne smør" og "stjele melk" også kommer frem i tilståelsene.¹¹⁷

Tørnsø konkluderer at folkelige forestillinger eksisterte i et lukket univers, helt til kirkas oppbygning av en trolldomsforståelse rokket ved dette. Det var ikke kirka som skapte trolldomstroen, den hadde eksistert fra førkristen tid, og fortsatte å eksistere

¹¹³ Tørnsø 1986:46

¹¹⁴ Tørnsø 1986: (sitat) 50, 51

¹¹⁵ Tørnsø 1986:21 -23

¹¹⁶ Tørnsø 1986:41,(sitat) 43

¹¹⁷ Tørnsø 1986:71, 73

lenge etter at trolldomsforfølgelsene opphørte. Forfølgelsene startet da kirka har fått utviklet en trolldomsforståelse, demonologien, og da kirka fremhevet det forbryterske ved trolldom: *“Indholdet og dynamikken i kirkens trolldomsopfattelse gav imidlertid holdningen til trolldommen en drejning, så den blev langt mere agressiv og medførte en i forhold til tidligere, langt hårdere reaktion imod trolldommen og dens brugere (...).”*¹¹⁸ Samtidig medførte reformasjonen og de humanistiske strømninger et større fokus på enkeltmennesket.¹¹⁹ Til sammen virket disse elementene slik at befolkningen tilla trollfolk større betydning enn før, samt at man anså at de sedvanlige beskyttelses og mot - magiske virkemidler ikke lenger strakk til. Dette er forklaringen på hvorfor man begynte å forfølge og henrette trollfolk. Trolldomsprosessenes opphør skyldtes ifølge Tørnsø at den kirkelige trolldomsopfattelse forsvant. Tilbake sto den mer “ufarlige” folkelige trolldomsforestilling, som man maktet å verne seg mot ved beskyttelsesmagi.¹²⁰

Da de fleste danske arbeider legger vekten på 1600 - tallets trolldomsprosesser, står **Karsten Sejr Jensen** alene med sitt speciale som spesielt tar for seg Danmark sine tidligste prosesser. Hans publiserte arbeide *“Trolldom i Danmark 1500 -1588”* (1988)¹²¹, har en historisk - psykologisk innfallsvinkel. Hans arbeid er tredelt, og han ønsker å belyse kirkas, de verdslige myndigheters og samfunnets holdning til trolldom. Sejr Jensens hovedspørsmål er: når startet de danske trolldomsprosessene og hva gjorde at de kom igang ? Det geografiske området for undersøkelsen er hele Danmark, med en spesiell gjennomgang av Helsingør tingbøker¹²². Mellom 1500 og 1588 kan Sejr Jensen dokumentere et samlet antall trolldomssiktede på 134 personer, hvorav 102 kvinner og 32 menn¹²³.

Sejr Jensen kan i sitt arbeid begrunne at den katolske kirka fokuserte på det syndige ved trolldomsutøvelsen fremfor dens virkninger. Kirken før reformasjonen var spesielt

¹¹⁸ Tørnsø 1986:124

¹¹⁹ Tørnsø 1986:92,95-96

¹²⁰ Tørnsø 1986:123 - 125

¹²¹ Dette er et publisert omarbeidet speciale i historie ved København Universitet fra 1980.

¹²² Sejr Jensen 1988:5-6, 87-88

¹²³ Sejr Jensen 1988:94

opptatt av den magiske praksis som kunne "*svække dens magt og position*"¹²⁴. Pavekirken vendte seg således antagonistisk mot beskyttelses - magi og spådomskunst. Kirken så trolldom som en form for kjetteri "(...) og vel nok kætteri af værste art. For ikke alene var det tro på andre guder, det var at fæste lid til djævelen."¹²⁵ Den skadevoldende trolldom derimot, synes den katolske kirke ikke å ha beskjeftiget seg med. Den geistlige jurisdiksjon var slik at dersom en person ble tatt for trolldom, kunne vedkommende slippe unna ved å love å holde opp med dette. Dersom trolldomsutøveren ikke holdt ord, kunne personen bli lyst i bann. Var det snakk om "hvit magi" kunne vedkommende bli gjenopptatt i det kristne samfunn dersom han skriftet offentlig og fikk biskopens absolusjon. Var det derimot snakk om "svart" trolldomskunst, ble saken behandlet som drap. Ble siktede kjent skyldig av et kirkenevn, kunne saken bli overtatt av de verdslige myndigheter. Straffen kunne være bøter eller døden på bålet. Det at myndighetene resiperte kirkens trolldomslovgivning i 1416 (Jyske lov), ser Sejr Jensen på som en indikasjon om at det var "(...) et stigende behov i befolkningen for at få bedømt skadevoldende trolldom".¹²⁶ Det var med andre ord allerede på gang en opptrapping av trolldomsprosesser fra 1400 - tallet.

Etter reformasjonen var kirkens holdning i stor grad uendret. Det var den "hvite magien" de ville til livs. Dette sto i motsetning til befolkningen og den verdslige myndighet som fokuserte på den "svarte" magi. Til tross for dette hevder han at: "*gejstligheden som sådan var temmelig uinteressered i trolddom og ikke deltog særligt aktivt i bekæmpelsen af fænomenet*"¹²⁷. Allikevel, det at kirken avskaffet den katolske kirkes beskyttelseshelgener og fremmet "(...) den strenge og dømmende Gud der straffede enhver synd, og som ingen gerning lod formilde (...)" skapte ikke bare et "magisk vakuum", men også et behov hos individet for å avlaste seg for skyld og angst. Den gudsfrykt som folk opplevde projiserte de over på trollfolk, som ble

¹²⁴ Sejr Jensen 1988: 15

¹²⁵ Sejr Jensen 1988: (sitat) 15,16-17

¹²⁶ Sejr Jensen 1988:22, (sitat) 23

¹²⁷ Sejr Jensen 1988: 48

tildelt rollen som sydebukker. Sett på denne måten konkluderer han at kirken bidro indirekte til trolldomsforfølgelsene.¹²⁸

Da kirka ønsket trolldom pådømt ut fra kristne moralske prinsipper, har Sejr Jensen i likhet med Tørnsø og Birkelund funnet at myndighetene så det slik at det var den konkrete fysiske skade som skulle straffes. Igjen i samsvar med Birkelund og Tørnsø mener han at beviset for trolldom var at: *"(...) der var lovet ondt, og at ondt var vederfaret."* Som før nevnt, har Sejr Jensen sin analyse kommet frem til at når det gjaldt trolldom på 1500 – tallet var myndighetene *"yderst tilbakeholdende"*, og utstedelsen av lover motvirket utbredelsen av prosesser.¹²⁹ Derfor var: *"(...) trolldomsprocessen (...) forholdsvis sjældent forekommende i forhold til andre alvorlige rettssager i Danmark."*¹³⁰ Når det gjelder rettsstellet har han kommet frem til at: *"(...) jo længere man bevægede sig vek fra centrum, og det vil i dette tilfælde sige København og landsdelenes landsting, jo slettere var retstilstanden."*¹³¹ Årsaken til dette, hevder Sejr Jensen i likhet med Birkelund, var manglende juridisk kompetanse i underrettene.

I analysen av befolkningens rolle i prosessene fokuserer Sejr Jensen på det tette og restriktive samfunn som ble innledet ved reformasjonen. Han ser en sammenheng mellom en økende Guds frykt etter reformasjonen, barneoppdragelse og trolldomsprosesser. En økning i trolldomsprosesser skjer nettopp da den første generasjon etter reformasjonen ble voksne i 1560 - og 1570 - årene: *"Trolldomsprosessernes øgende antal kan derfor ses som delvis resultat af den øgede skyldsbyrde, som i stigende grad blev påført individet gennem opdragelsen efter reformationen."*¹³² Lik Birkelund og Tørnsø legger Sejr Jensen stor vekt på ryktets betydning. Han finner at man: *"(...) vogtede (...) rygtet med fanatisk nidkærhet."*¹³³ I tillegg var skussmålet alt - avgjørende for rettens utfall i trolldomssaker: *"(...) Udfaldet af sagen for sigtede i*

¹²⁸ Sejr Jensen 1988: 48

¹²⁹ Sejr Jensen 1988: (sitater) 55 og 57

¹³⁰ Sejr Jensen 1988:78

¹³¹ Sejr Jensen 1988:72

¹³² Sejr Jensen 1988: 82

¹³³ Sejr Jensen 1988: 82

allerhøjeste grad afhang af det skudsmål, som vedkommende fik af sine naboer og medborgere, og at dette skudsmål så igen var afhængigt af vedkommendes rygte og ry på stedet."¹³⁴

I motsetning til Birkelund, Tørnsø og Johansen som ikke ser trolldomsprosessene på bakgrunn av økonomiske kriser, er befolkningsoverskudd, flere fattige og prisstigning stikkord som Sejr Jensen mener er karakteristisk for 1500 - tallets samfunn. I sammenheng med disse tegner han et bilde av en befolkning preget av mistenksomhet, fremmedfrykt, moralsk paranoid, alltid stilt overfor den straffende Gud som ikke lenger ga syndsforlatelse gjennom gode gjerninger. Dette var samfunnet der trolldomsprosessene vokste frem. *"Resultatet af denne udviklingen var, at individet i højere grad blev udsat for pres, og som følge deraf betragtede hinanden med stigende mistænksomhed. (...) Afvigere kunne ikke tolereres, og for at udelukke disse blev samfundet i stigende grad intolerant og restriktivt, så angsten for at falde udenfor voksede til paranoia."*¹³⁵ Man la derfor sterk vekt på å ha en plettfri vandel. Angsten for å få tilsmusset sin vandel utviklet seg på 1570 -tallet til rene injurieparanoia. Sejr Jensen har gjort den oppsiktsvekkende observasjon at det å baktale en person ble bøtelagt seks ganger hardere enn å stikke en kniv i magen på vedkommende. Sejr Jensen ser en parallell utvikling mellom frykten for injurien og frykten for trolldom. Dette begrunnes ut fra at begge fenomener bygger på en frykt for ordets skadevoldende makt.¹³⁶

I motsetning til Næss har Sejr Jensen ingen omstreifere i sitt materiale. Derimot kom trolldomsanklagen frem: *"(...) hos den gruppe mennesker, der virkelig var integrerede i det tætte samfunds struktur (...)"*¹³⁷. Trolldomsanklagens grunnlag var med andre ord fiendskap oppstått mellom folk som kjente hverandre godt. I motsetning til Tørnsø som hevder at det ikke var et personlig fiendeforhold i utleggelses-sakene, har Sejr Jensen kommet frem til at *hat* var et typisk motiv i utleggelses-

¹³⁴ Sejr Jensen 1988:74

¹³⁵ Sejr Jensen 1988: 85

¹³⁶ Sejr Jensen 1988:82-86

¹³⁷ Sejr Jensen 1988:(sitat) 99-100

sakene i Helsingør.¹³⁸ De som ble anklaget var først og fremst eldre gifte kvinner, dernest enker. Dette mener Sejr Jensen underbygger en hypotese om at: "(...) *trolldomsprosesser virkeligt var en eksponent for aggressioner, der var oppbygget gennem lang tid, ja nogen gange gennem et helt liv.*"¹³⁹ Som Birkelund og Tørnsø har også Sejr Jensen funnet at trolldomsanklagen i størst grad rammet de laveste sosiale gruppene. De som anklaget hadde generelt en høyere sosial og økonomisk posisjon enn siktede.¹⁴⁰ Således rammet trolldomsprosessene samfunnets fattigste: "*De havde nemlig vanskeligere end de velstillede ved at holde sig indenfor grænserne for god naboskab (...).*"¹⁴¹ En annen interessant observasjon i dette arbeidet er at halvparten av de anklagede: "(...) *befandt sig indenfor to erhvervsområder, nemlig fremskaffelsen og formidlingen af fødevarer og indenfor helbredelsesområdet.*"¹⁴² Denne observasjonen viser at enkelte yrkesgrupper av sosiale og økonomiske forhold var særskilt disponert for å pådra seg fiendskap. Sammenlagt utleder Sejr Jensen en sammenheng mellom trolldomsprosesser, negativ økonomisk utvikling, Guds frykt og behovet for aggresjonsutladninger i et tett og restriktivt samfunn.

Det mest omfattende arbeidet som er gjort på de danske trolldomsprosessene er utført av **Jens Chr. V. Johansen**. Han disputerte i 1991 med "*Da Djævelen var ude.... Trolldom i det 17. århundredes Danmark*".¹⁴³ Arbeidet tar for seg Viborg landsting jurisdiksjonsområde, (fra Kongeåen til Skagen) samt punktundersøkelser fra Ribe, Sydvestjylland (V. Horne og Skast herred og Kærgård birk) og Falster¹⁴⁴. Viktige spørsmål som søkes besvart er hvordan prosessene kom igang, og hvordan

¹³⁸ Sejr Jensen 1988:89, 92 -93

¹³⁹ Sejr Jensen 1988:98-99

¹⁴⁰ Sejr Jensen 1988:102, 105

¹⁴¹ Sejr Jensen 1988:127

¹⁴² Sejr Jensen 1988: (sitat) 107, 110

¹⁴³ Avhandlingen bygger på hans spesialforelesninger ved København Universitet i 1977, disputasen er skrevet og publisert ved samme universitet.

¹⁴⁴ Johansen sin undersøkelse er således hovedsakelig konsentrert om prosessene på Jylland. Dette skyldes at kildesituasjonen for Jylland i årene 1609 -87 er særdeles god, materialet for Sjælland og Fyn er beheftet med store lakuner i samme tidsrom. s. 15-17

maleficiumprosesser kunne få det omfanget de fikk. Svarene søkes blant annet i sosio - økonomiske og mentale sammenhenger, som han selv skriver¹⁴⁵.

Johansen kan dokumentere 494 prosesser som omfattet 676 personer i perioden 1609 -1687. Han finner ut at 297 (60 %) av trolldomsprosessene utspant seg i årene 1617 -25.¹⁴⁶ Under de 494 *prosessene* ble 245 *personer* (49,6%) idømt bålstraff, resten ble frifunnet ved landstinget.¹⁴⁷ Johansen ser den store forfølgelsesbølgen mellom 1617 og 1625 som direkte resultat av lovforordningen av 1617: "(...) *forordningen var sterkt medvirkende til, at befolkningen i høyere grad førte prosesser*".¹⁴⁸ Gjennom denne loven fikk folk muligheten til å kvitte seg med fryktede personer i lokalsamfunnet. Johansen kommer frem til at anklagene nesten utelukkende dreide seg om maleficium. I forhold til norske prosesser er djevelpakt - innslaget genuint lavt i Danmark. Det forklares som en følge av at den rettslige prosedyre var akkusatorisk, samtidig med at domstolene overholdt reglene for bruk av tortur. Uten tortur var djevelpakt nesten umulig å bevise. Dette betydde at dommerne måtte legge anklagerens oppfattelse av forbrytelsen til grunn for domfellelse, hvilket i de fleste tilfeller var maleficium.¹⁴⁹

En vanlig årsak til trolldomsanklagene var folks frykt for eksistensgrunnlaget. Her har Johansen funnet at 2/3 av anklagene dreier seg om forhold som menneskers død (15,8%), kvegs død (19,8%) eller menneskers sykdom (29,8%).¹⁵⁰ Til tross for dette avviser Johansen at utbruddet kan knyttes opp til en kriseteori, og i likhet med Birkelund og Tørnsø hevder Johansen at: "(...) *de år, da der blev ført mange trolldomsprosesser, ikke kan betegnes som kriseår.*"¹⁵¹

¹⁴⁵ Johansen 1991:13

¹⁴⁶ Side 41 angir han 494 *prosesser*, i hans personregister er det oppført 676 *personer*. Henningsen 1992:131, har i sitt opposisjonsinnlegg anført at Johansen sitt arbeide rommer 749 (?) personer.

¹⁴⁷ Johansen 1991:43

¹⁴⁸ Johansen 1991: 39

¹⁴⁹ Johansen 1991:25 -26

¹⁵⁰ Johansen 1991:59

¹⁵¹ Johansen 1991:42

Johansen kommer til den overraskende konklusjon at det tok tid - opptil 50 år, å opparbeide et trolldomsrykte. Således innfører han begrepet "de akkumulerte anklager".¹⁵² Johansens sin vektlegging av trolldomsryktet forklarer flere viktige sider ved de danske trolldomsprosessene. Blant annet at det ikke var tilfeldig hvem som ble stevnet for domstolene: "(...) *det var helt bestemte personer, der blev anklaget*".¹⁵³ Utvelgelsen av hvem som var trollfolk, skjedde på bakgrunn av hendelser som gjorde at trollkvinnen fikk et trolldomsrykte heftet ved sin person. Årene etter den første hendelse, ble vedkommendes handlinger iakttatt og ryktet ble bygget videre. På denne måten førte de akkumulerte anklager til sist til at trollkvinnen ble anklaget og ført for retten.¹⁵⁴ I motsetning til Næss og i samsvar med andre danske trolldomsforskere har Johansen få omstreifere i sitt materiale: "(...) *det var mellem fastboende, trolldomsanklagerne opstod, mellem folk, der kendte hinanden intimt; og det er en af årsagerne til at der så godt som ingen omvandrende tiggere findes blandt de anklagede.*"¹⁵⁵

I likhet med norske forhold har Johansen funnet at det var hovedsakelig gifte kvinner over 50 år som ble anklaget i Danmark¹⁵⁶. Det at det tok tid å opparbeide seg trolldomsrykte mener Johansen forklarer den høye alderen blant de anklagede. Vektleggingen av ryktet viser det interessante forhold at trolldomsprosesser med liten andel av utleggelse og tortur kan få omfattende dimensjoner¹⁵⁷. Når utvelgelsen av trollfolk er ikke - tilfeldig, må også prosessene opphøre når utryddingen er foretatt.¹⁵⁸ Under de intense prosessene 1617 -25 foregikk det derfor en utrenskning. Det måtte nødvendigvis ta lang tid før man fikk en ny generasjon trollfolk.¹⁵⁹ I tiden fra 1625 finner det imidlertid sted en mentalitetsendring i synet på trolldom. Denne endringen skyldes hovedsakelig at sogneprestene vendte seg mot forfølgelsene. De var preget

¹⁵² Johansen 1991:(Sitat) 51, 52-53

¹⁵³ Johansen 1991:47

¹⁵⁴ Johansen 1991: 47ff

¹⁵⁵ Johansen 1991: 58

¹⁵⁶ Johansen 1991:61-62, 65-66

¹⁵⁷ Johansen 1991:50, bare mellom 1/3 og ¼ av prosessene forbindes med utleggelse.

¹⁵⁸ Johansen 1991:51

¹⁵⁹ Johansen 1991:42-43

av en "forsynsoppfattelse" som smittet over på befolkningen.¹⁶⁰ Da en ny generasjon trollfolk kom til fra midten av 1600 – tallet, uteble prosessene. Han avviser derfor de tidligere forklaringer som er gitt på trolldomsprosessene opphør, og mener årsaken således kom "nedenfra". Ifølge Johansen var trolldomsprosessene nærmest opphørt etter ca. 1650¹⁶¹.

Et siste arbeide er et lite, utrykt speciale skrevet ved institutt for kirkehistorie i Århus. I "Den teologiske forståelsen av trolldom i Danmark indtil midten af det 17. Århundrede" (1992) tar **Torben Brink** opp den danske teologiske oppfattelsen av trolldom sett fra et kirkehistorisk perspektiv.¹⁶² Han ønsker å studere hvordan trolldomsforståelsen endret seg over tid, hva teologene oppfattet som trolldom og hvordan de forholdt seg til fenomenet. Videre også teologenes innflytelse på lovgivning og rettspraksis. Hans kilder er hovedsakelig trykte teologiske oppbyggelsesskrifter og Birkelund sitt speciale.

Ved å gå kronologisk og biografisk til verks, sett gjennom geistlig litteratur, hevder han at synet på trolldom gjennomgikk endringer over tid. "Hvit magi" er ikke nevnt i kildene før i 1450. Han finner også at trolldom "i form av spådomskunst, besværgelser og helbredende magi" ble sett på som "gammel overtro uten reell virkning". Den sorte magi ble i enkelte tilfeller sett på som reell. Samlet sett mener han at trolldom ikke var noe kirken var spesielt opptatt av før reformasjonen.¹⁶³ I årene etter reformasjonen ble både sort og hvit trolldom ansett som virksom. Dette var blant annet påvirket av at mens de teologiske retningslinjene tidligere hadde kommet fra Lund, kom de nå fra Tyskland, hvor en annen trolldomsoppfattelse var rådende. Den materielle trolldomsutøvelse var kjent hos reformatorene, men teorien om djvelpakten var ennå ikke utbredt.¹⁶⁴ Under "Filippismen" (ca. 1560 - 1615) kom de fleste skrifter vedrørende trolldom¹⁶⁵. Både sort og hvit magi ble ansett som

¹⁶⁰ Johansen 1991:43, 160, om forsynsoppfattelsen, se dette arbeid kap. 5.6.

¹⁶¹ Johansen 1991:42

¹⁶² Brink har skrevet en artikkel basert på hans speciale, i *Fortid og Nutid* nr. 2 1993 "Niels Hemmingsens forståelse af trolldom - en nyvurdering"

¹⁶³ Brink 1992:10, (sitater) 12

¹⁶⁴ Brink 1992:18

¹⁶⁵ Brink 1992:18, 25

virksom, men det var teologisk uenighet om den hvite magi. Djevelpakten ble i denne periode sterkt fremtredende. Under "ortodoksien" (ca. 1615 og utover) ble trolldomsoppfattelsen utbygget "(...) så den til sist antog kontinentaleuropeiske dimensjoner". I 1670 - årene begynte enkelte prester derimot å stille seg kritiske til sider ved den diabolske doktrine.¹⁶⁶ Brink antar at sogneprestene ikke bidro i utpreget grad til å anklage folk for trolldom, men at de hadde en aktiv rolle under forhør.¹⁶⁷

Brink ender allikevel opp med den konklusjon at teologenes innflytelse på den verdslige lovgivning har vært liten og at kirkas bidrag til trolldomsprosesser var begrenset: "*Den danske lovgivning er altså kun i meget begrænset omfang direkte påvirket af den teologiske trolldomsforståelse. Tilsvarende ser det ud til at teologernes indflydelse på omfanget af hekseforfølgelserne også var beskedent.*"¹⁶⁸

Endelig skal nevnes at juristen **J. C. Jacobsen** i flere sammenhenger har publisert kommenterte kildeskrift angående de danske trolldomsprosessene. Den jeg har benyttet meg av er "*Danske Domme i Trolddomsager i øverste instans*" (1966), som inneholder en gjennomgang av trolldomskriminaliteten sin rettshistoriske utvikling fra førkristen tid til midten av 1700 - tallet. Jacobsen sitt arbeid inneholder også en kommentert avskrift av rettingets / høyesteretts domsprotokoller. Videre har også etnologen **Gustav Henningsen** publisert artikler om trolldom og trolldomstro i Danmark, som vil bli brukt i dette arbeidet. Henningsen har for øvrig disputert med "*The Witches' advocate*" (1980) som tar for seg trolldomsprosessene i Baskerland. **Alex Wittendorf** har også skrevet utførlig om trolldom i flere sammenhenger, ofte sett i et kirkehistorisk perspektiv.

Etter denne historiografiske gjennomgangen av mine viktigste kilder, er oppgaven i det følgende å undersøke hvilken rolle staten spilte i trolldomsprosessene i Danmark og Norge.

¹⁶⁶ Brink 1992:29

¹⁶⁷ Brink 1992:30, (sitat) 31

¹⁶⁸ Brink 1992:35

3. ”Gamle lover og nye trolldjevler” - lovgrunnlag og statens rolle i trolldomsprosessene i perioden før 1576

3.1. Middelalderlovene

3.1.1. Magnus Lagabøtes landslov

Trolldomsprosessene i Danmark og Norge er ofte kalt et etter - reformatorisk fenomen. En årsak til dette inntrykket er at det finnes lite skriftlig dokumentasjon om trolldomsprosesser før reformasjonen. Dette kan skyldes at trolldomskriminalitet i den katolske tiden var underlagt geistlig jurisdiksjon og at de geistlige domsprotokoller ble ødelagt kort tid etter 1536/37.¹⁶⁹ Kriminaliseringen av trolldom har likevel en lang historie. Lovgivningen tyder på at det i førkristen tid i begge rikene var en streng straff for dem som utførte skadetrolldom.¹⁷⁰ Sagalitteraturen omtaler også straff for trolldom, for eksempel i **Olav Tryggvasons** saga. Han sørget for at en stor gruppe med seidmenn (spåmenn) ble brent inne, og det skinner gjennom at uviljen mot spåfolk hang sammen med hans kristne misjonering. Ifølge **Snorre** utstedte Tryggvason en bestemmelse om landsforvisning for: (...) *alle som gjorde seg skyldige i å drive med galdrer og trolldomskunster, eller var seidemenn* (...).¹⁷¹ Det verdslige lovgrunnlag for trolldom på 1500- og 1600 – tallet i Norge var **Magnus Lagabøtes landslov** (1276), mannhelgebolken kapittel fire. Den ble i stor grad ført videre i Christian IV's Norske lov av 1604. Nedenfor siteres ordlyden.

Magnus Lagabøtes landslov, mannhelgebolken kap. 4 Om (nyere) ubotamål:

De mænd som later sitt liv for tyveri eller for røvertogt, hvad enten de røver paa skib eller paa land, og likesaa for mord og for trollskap og for alskens spaadomsfærd og for utesidden for at opvække troll og dermed fremme hedenskap; saa og de mænd, som blir snigmordere for at dræpe de mænd, som de ikke har sak med og tar penger for det, medmindre kongen eller hans ombudsmand lar revse til landrensing og fred,

¹⁶⁹ Sejr Jensen 1988:125; Birkelund 1983:46

¹⁷⁰ Næss 1982:74-76; Jacobsen 1966:137; Birkelund 1983:26; Johansen 1991:20; Snorres kongesagaer, Gyldendal 1979:21, 76, 154

¹⁷¹ Snorres kongesagaer, Gyldendal 1979: 177-179, (sitat s. 177).

*saa og de mænd som tar kvinder med ran eller hærfang mot Guds og menneskers lov (...) saa at vidner vet det for sandt, da har de forbrutt fæ og fred, land og løsøre, og de er fredhellige, som verger sit gods og sine frænker for dem; men alle hine ugilde, hvad enten de faar saar eller bane, baade for konge og for karl. (...).*¹⁷²

I Magnus Lagabøtes landslov ble altså trolldom sett på som like alvorlig som drap, forfalskning av kongens merke, ran og voldtekt. Disse forbrytelsene var ubotamål, hvilket tilsa at man ikke kunne gjøre opp for seg med bøter. Ubotamål var maktapparatets strengeste straff og medførte at gjerningsmannen ble gjort rettsløs og fredløs. Å bli dømt fredløs kunne innebære landsforvisning, tap av ære og konfiskasjon av eiendom og at enhver kunne slå ham hjel.¹⁷³ Magnus Lagabøtes landslov omfattet tre typer trolldom. Det var *trollskap*, *spådomskunst* og *udesidden for at oppvekke troll*, altså å utføre former for trolldom ute i naturen. Trolldom var i de gamle landskapslovene omtalt som "*gierningar*" eller "*fordæduskapr*". Disse uttrykkene ble over tid erstattet med begrepene "*trolldom*" og "*forgjørelse*".¹⁷⁴ Det var uttrykk for ulike former for skadevoldende magi som innebar en gammel tro på enkelte personer var spesielt trolldomskyndige og i besittelse av onde krefter (ond hug, ondt øye). Disse kreftene kunne de aktivisere ved ord, tegn eller/og ved magiske gjenstander og ritualer, med det formål å skade andre.¹⁷⁵ I forskningslitteraturen er denne eldre oppfattelsen av ond eller svart trolldomskunst samlet under den latinske betegnelsen *maleficium*. Trolldomslovgivningen i Norge rettet seg således mot *maleficium* og pekte tilbake på gamle oppfatninger av trolldom.¹⁷⁶

Den norske trolldomslovgivning definerte likevel trolldom mer omfattende. Magnus Lagabøtes landslov kriminaliserte også *spådomskunst* samt det "å vekke opp troll". Den bredere spesifiseringen av trolldomsforbrytelsens innhold i Magnus Lagabøtes landslov, kan trolig skyldes kirkens innflytelse. Forskning har vist at den katolske kirke ikke var spesielt opptatt av *maleficium*. Den så med større harme på

¹⁷² *Magnus Lagabøtes Landslov*, oversatt av Absalon Taranger 1970. (Mine understrekninger)

¹⁷³ Tamm 1990:32

¹⁷⁴ Næss 1982:6-7,

¹⁷⁵ Tørnsø 1986:132

¹⁷⁶ Næss 1982:75-76; Jacobsen 1966:138

beskyttelsesmagi og spådomsvirksomhet.¹⁷⁷ Dette var fordi disse former for magi gikk kirken "i næringen" og utgjorde en konkurrerende magi for den kristne religion. Spesielt negativt var spådomskunst, som postulerte en tro på at mennesker var underlagt skjebnen og at livet var forutbestemt. En svekkelse av troen på menneskets frie vilje innebar en svekkelse av kirkens påvirkningsmakt. Dette sett ut fra den logikk at dersom skjebnen var gitt, ville det å utføre gode gjerninger og å følge Guds bud ikke endre på hvorvidt man ble frelst.¹⁷⁸ Det å gå ut i naturen for å vekke opp troll var trolig en direkte sanksjon av den hedenske religionsutøvelse. Det er sagt om den norrøne hedenske kult at: *"Desuden kunne guder og andre overnaturlige dyrkes under åpen himmel: i lunde, i særligt indviede områder (...) på høje, ved naturforekomster som kilder, bjerge eller andre særlige terrænformationer"*¹⁷⁹. Det "troll" som naturdyrkelsen vekket var hedenskap, og dette punkt i Magnus Lagabøtes landslov kan ses på som en kriminalisering av avgudsdyrking.

3.1.2. Jyske lov

I Danmark gjaldt flere regionale landskapslover som inneholdt bestemmelser om trolldom, deriblant **Jyske lov** gjeldende for Jylland og Fyn (1241) kapittel III - 69¹⁸⁰. Grunnen til at Jyske Lov skal omtales i dette arbeidet er at den var yngst av landskapslovene og med tiden fortrengte de andre landskapslover. Da den ble trykket i 1590 fikk den mer eller mindre status som landslov¹⁸¹. Alderen til trolldomsparagrafen i Jyske lov er omdiskutert, da mye tyder på at den ikke er like gammel som Jyske lov selv¹⁸². Flere har antatt at den ble innlemmet på begynnelsen av 1400 - tallet¹⁸³. Samtidig kan håndskrevne avskrifter også tyde på et eldre opphav fra

¹⁷⁷ Sejr Jensen 1988:23

¹⁷⁸ Sejr Jensen 1988:17; Halvorsen 1999: 141, 148-149.

¹⁷⁹ Roesdahl 1994:175

¹⁸⁰ Dyrvik 1998:295. Sjællandske lov gjaldt for de andre øyene, og Skånske lov gjaldt for Skåne og Bornholm.

¹⁸¹ Diskusjon vedrørende Jyske lovs utbredelse, Jørgensen 1941:38-39, 46ff. Jyske Lov første gang trykket i 1590, så i 1642, 1668, 1670, 1671.

¹⁸² Jacobsen 1966:138, Lebech 1941:171; Sejr Jensen 1988:55; Birkelund 1983:26

¹⁸³ Johansen 1991:20; Sejr Jensen 1988:55. Sejr Jensen angir 1416 som år for denne tilføyelse.

midten av 1300 - tallet¹⁸⁴. Paragrafen ble imidlertid tatt med da Jyske lov ble trykket i 1590, og fremstår derfor som en integrert del. Nedenfor siteres paragrafen i sin helhet.

Jyske Lov III - 69:

*Om Troldom. Om nogen Mand vider anden / at hand haffuer forgjort hannem met Troldom / oc ganger hand ey ved der sictet er / oc den der sicter alligeuel giæder oc tilmoder hannem det paa haande / Da verie sig den der Sag giffuis met Næffn vdi Kirckesogn / baade for den der sicter / oc saa for Biscopen.*¹⁸⁵

Sett i forhold til den mer omfattende norske lovgivningen, rettet Jyske lov seg alene mot forgjørelse av personer¹⁸⁶. Som nevnt ovenfor var forgjøring et uttrykk for den gamle oppfattelse av skadevoldende magi (maleficium). Jyske lov begrenset seg videre i stor grad til å angi de prosessuelle metoder som skulle tas i bruk overfor trollfolk¹⁸⁷. Saken ble satt igang dersom en person i form av ed anklaget en annen for å ha skadet ham med trolldom. I begge riker var det privat påtalerett. Dette innebar at straffesaker ble ansett som et privat rettsforhold, der det var opp til den forulempede part å bringe brudd på lov for retten. Det innebar også at det var saksøkeren som ble belastet med saksomkostningene. Saksøkeren risikerte også å måtte betale straffeutgiftene dersom dette ikke lot seg dekke av den dømtes bo.¹⁸⁸ Med andre ord, dersom siktede ble frikjent, risikerte saksøker å sitte igjen med alle utgiftene.

Det fremgår videre av Jyske lov at den som var siktet skulle verge seg med nevn i kirkesogn. Dette har fått flere til å mene at den metode som blir foreskrevet vitner om at Jyske Lov sin trolldomsparagraf var hentet fra kirkelovene¹⁸⁹. Årsaken til denne

¹⁸⁴ Jørgensen 1941:34

¹⁸⁵ Den Rette Jyske Lowbog, København 1642. (Min understrekning)

¹⁸⁶ Flere hevder pussig nok at denne loven vendte seg mot forgjørelse av *eiendom*; Johansen 1991:20; Jacobsen 1966:138; Birkelund 1983:26. Jeg mener derimot at paragrafen er ganske entydig rettet mot personer, selv om den i praksis trolig omfattet både personer og eiendeler.

¹⁸⁷ Jacobsen 1966:138

¹⁸⁸ Johansen 1991:26; Næss 1982:164; Jacobsen 1966:164; Sejr Jensen 1988:77; Birkelund 1983:33-34; Erichsen 1994:156

¹⁸⁹ Jacobsen 1966:138, Sejr Jensen 1988:55; Birkelund 1983:26; Johansen 1991:20

antakelsen er at det bare er i trolldomssaker at Jyske lov omtaler *kirkenevn*, og kirke-
nevn var et vanlig bevismiddel i geistlige anliggender. Et kirkenevn bestod av 12 - 15,
i prinsippet nøytrale, personer fra tingforsamlingen som ble oppnevnt fra sak til sak.
Som regel var det dommeren, d.v.s. fogden, som oppga et nevnt, men det vites også
om tilfeller der siktede selv ble anmodet om å fremskaffe disse.¹⁹⁰ Nevningene skulle
komme fra siktedes sogn og lokalmiljø, og de skulle gjennomgå saksmaterialet og
uttale seg om skyldspørsmålet. Dette ble gjort i form av stemmeflertall. Nevningenes
avgjørelse (ofte kalt ed eller tov) var i seg selv ingen dom, men snarere et bevis som
ble utslagsgivende for dommen. Nevning-institusjonen ble også brukt i andre straffe-
rettslige sammenhenger (sandemenn ved drap og ransnevninger), men i trolldoms-
saker kan det se ut som de hadde en spesielt aktiv rolle.¹⁹¹ De foretok avhør av
vitner og foretok reiser for å fremskaffe vitnemål om den anklagede, samt at de
undersøkte anklagerens beviser. Det var kirkenevningene sammen med fogden som
i praksis avsa dom i trolldomssaker i Danmark. Etter reformasjonen kunne
nevningenes avgjørelser etterprøves i en høyere instans, og dersom deres tov ble
underkjent var de sammen med fogden erstatningspliktige.¹⁹² Sett i forhold til den
norske strafferammen som sa at trolldom var ubotamål, hadde Jyske lov ingen
straffebestemmelser.

3.1.3. Påvirkningen fra den katolske kirke

Den verdslige lovgivning i middelalderen var, med nasjonale modifikasjoner, sterkt
influert av kanonisk rett. Dette ses spesielt i den eksekusjonsform som ble anvendt
overfor trollfolk, som var bålstraff. Verken Magnus Lagabøtes Landslov eller Jyske
lov nevner straff på bålet. Det at kirken fremmet trolldom som en religiøs forbrytelse i
middelalderen, gir grunn til å tro at bålstraff allikevel var den vanlige straffen for
trolldom i rikene, både før og etter reformasjonen. Den symboliserte den fullstendige
tilintetgjørelse av forbrytere som vekket Guds vrede gjennom dødssynder som
seksuell omgang mot naturen (sodomi, homofili), kjetteri og trolldom. Ild ble også

¹⁹⁰ Johansen 1991:27-28; Sejr Jensen 1988:63

¹⁹¹ Mikkelsen 1992:61, Sejr Jensen 1988:69f; Johansen 1991:27

¹⁹² Johansen 1991:27-28; Birkelund 1983:35-37; Sejr Jensen 1988:64

oppfattet som et demondrivende og rensende element.¹⁹³ Kirkens anvendelse av tortur mot dødssyndere hadde ikke bare den funksjon at siktede skulle *tilstå*, men også at synderen skulle *bekjenne*. Dette for at gudsfornekternes fortapte sjeler skulle ha muligheter i det hinsidige. Samtidig skulle også torturen medvirke til at siktede *utla* medskyldige.¹⁹⁴ Til tross for at bålstraffen var den vanlige retterform, finnes det enkelte eksempler på variasjon av straff i Danmark og Norge utover 1500- og 1600 - tallet, blant annet pisking, skriftemål, fredløshet, halshogging samt oppgjør med bøter¹⁹⁵. Forbrytelsens religiøse aspekt var trolig grunnen til at også trollfolk som døde før eksekusjon, både i Danmark og Norge, ble kastet på bålet¹⁹⁶. Som regel ble henrettelsen utført ved at den dømte ble bundet til en stige og vellet levende inn i flammene. Dette i motsetning til "pålemetoden", som var mer utbredt i det øvrige Europa.¹⁹⁷ I Norge hadde man enkelte steder den praksis at den dømte fikk drikke seg sanseløs på vin før eksekusjon¹⁹⁸. Tilsvarende har jeg ikke funnet eksempler på i det danske materialet. Selv om bålstraffen ikke ble nevnt eksplisitt i de verdslige lovene før i 1683/87, ble den trolig idømt sedvanerettslig gjennom hele prosessperioden¹⁹⁹.

Vannprøven var en form for bevis som også var blitt innført ved kanonisk rett. Det bestod i at anklagede ble bundet på hender og føtter og senket i kaldt vann, med rep om livet slik at de kunne hales på land. Dersom vedkommende sank, var han uskyldig, men fløt han derimot var han skyldig. Teologene så det slik at vannet var gjort hellig ved Kristi dåp og ville således ikke ta imot en forbryter. Med andre ord støtte det hellige vannet den skyldige fra seg. Denne form for bevisførsel var avvist

¹⁹³ Jacobsen 1966:172; Bartlett 1988: 75, 101, 135, 139 – 146

¹⁹⁴ Næss 1982:214; Birkelund 1983:38

¹⁹⁵ Sejr Jensen 1988:76; Næss 1982:248; Knutsen 1996:107; V. Bang 1896:16. Bang anfører at bibelen kunne tolkes på mange måter, blant annet at Joh. Evang. 15,6 ord om at "*det tre som ikke bar god frukt skulle hugges av*" forsvarte en mildere praksis overfor trollfolk i enkelte land, ved at de ble halshugget og etterpå brent.

¹⁹⁶ Næss 1982:446,ft.note 375; Willumsen 1994:39; Tørnsø 1986:71; Birkelund 1983:39

¹⁹⁷ Jacobsen 1966:171-172; Birkelund 1983:35,39; Næss 1982:248

¹⁹⁸ Næss 1982:248 se også fotnote 374

¹⁹⁹ Næss 1982:445; Sejr Jensen 1988:76. Se også dette arbeidet kapittel 7.

av kirken allerede i 1215 ved det 4. laterankonsil²⁰⁰. Under de danske og norske og spesielt europeiske hekseforfølgelsene på 15 - og 1600 tallet ble vannprøven tatt i bruk, men den var hele tiden omstridt som bevismiddel.

Den katolske kirke ønsket trolldom kriminalisert ut fra handlingens karakter av synd²⁰¹. Allikevel var nok kirkens innflytelse på lovgivningen også motivert ut fra en politisk ambisjon; kirken ønsket kontroll med religiøse ytringer som kunne svekke dens påvirkningsmakt. Det er grunn til å tro at trolldomsprosesser ikke var utbredt i Danmark og Norge før reformasjonen. Denne antakelsen beror ikke bare på at rettskildene fra perioden er meget begrenset, men også fordi trolldom nevnes sjelden i litteratur som er skrevet av presteskapet i rikene²⁰². Dessuten var de nye moralkoder som kirken fremmet på flere måter i et motsetningsforhold til befolkningens adferdsmønster og religiøse liv. For å vinne innpass hadde den katolske kirke tatt opp i seg deler av den tradisjonelle magiske praksis og gitt den en omforming innenfor en kristen ramme²⁰³. Pavekirken var i og med dette trolig mer tolerant overfor befolkningens religiøse univers enn hva den lutherske kirke kom til å være.

De verdslige trolldomsartiklene som var gjeldende frem til 1617 var levninger fra middelalderen og bør trolig ses innenfor sin samtidige kontekst. Lovverket tok således ikke opp i seg mer "moderne" syn på trolldom, som demonologi. Den demonologiske lære fikk sin utforming i sentral - Europa fra slutten av 1400 - tallet og i dobbeltmonarkiet utover 1500- og -1600 - tallet. Kirkefaderen **Thomas Aquinas** (1225 - 1274) sine omfattende diabolske teser ga trolig spiren til at den geistlige og siden akademiske verden kom til å beskjeftige seg med demonlære og trollfolkernes befatning med djevelen²⁰⁴. Enkelte ser det slik at inkvisisjonsprosessene i Europa (ca. 1200 - 1300) bidro til å bygge opp om en diabolsk tolkning av det kirken oppfattet som kjettersk, deriblant den folkelige religiøse magiske praksis, som

²⁰⁰ Tamm 1990:42-43; Bartlett 1988

²⁰¹ Næss 1982:36

²⁰² Brink 1992: 9-13

²⁰³ Knutsen 1996:31

²⁰⁴ Næss 1982:65-66; Jacobsen 1966:36-38, 78ff

inkluderte ulike former for trolldomsutøvelse.²⁰⁵ Et av det mest kjente og banebrytende verk om trollfolkenes befatning med djevelen ble skrevet av de tyske inkvisitoren **Heinrich Kramer** og **James Sprenger** i 1487, *Malleus Maleficarum* (Heksehammeren)²⁰⁶. I tiden som fulgte etter denne ble djevelen og demonenes fysiske manifestasjoner blant menneskeheten, og trollfolks forbindelser med dem, et populært tema innenfor lærde kretser og i den internasjonale litteratur.²⁰⁷ I dette arbeidet vil jeg likevel argumentere for at demonlæren ikke manifesterte seg i det verdslige lovverk i Danmark – Norge før i 1617. Det tok med andre ord lang tid før de verdslige myndigheter resiperte denne teologiske oppfatning av trolldom i lovgivningen. Dette til tross for at dets tankegods etter all sannsynlighet kom til dobbeltmonarkiet parallelt med reformasjonsfremstøtene. Til forskjell fra maleficium, som i forskningen peker på en eldre folkelig oppfatning av trolldom, er den lærde, eller teologiske tilnærmingen til trolldom kalt "*diabolisme*". Det sentrale moment i diabolismen er teorien om at trollfolk hadde dannet en pakt med djevelen. Samlet sett utgjorde teorier om temaet en egen vitenskap, som i forskningslitteraturen blir kalt "*demonologi*". Den drøftede danske og norske middelalderlovgivning hadde som sagt ingen antydninger i denne retning.

Samlet sett bar trolldomslovene i Danmark og Norge preg av store likheter. Det at kirken fremmet trolldom som en religiøs forbrytelse gjorde at kanonisk rett satte sitt preg både på den verdslige lovgivning og prosessføringen i rikene. Deler av kirkens prosessføring kom til å bli ført videre i trolldomssaker også etter reformasjonen, som vannprøve, tortur og bålstraff. Trolldomsartiklene i begge riker kriminaliserte en gammel oppfatning av trolldom, maleficium, som trolig var mer på linje med befolkningens rettsfølelse enn de trolldomsbegrep som var definert av kirken. I Norge var nemlig også spådomskunst og avgudsdyrking kriminalisert, trolig som følge av geistlig innflytelse. Etter reformasjonen kom de to sistnevnte former for

²⁰⁵ Næss 1982:66- 68. N. Cohns bok "*Europe's Inner Demons*" (1976) er kjent for koblingen mellom inkvisisjonsprosessene i Europa og trolldomsprosessene.

²⁰⁶ Willumsen 1994:152; Jacobsen 1966:110ff. Forfatterne går også under navnene Heinrich Institor og Jakob Sprenger.

²⁰⁷ Willumsen 1994:20-22; Hagen 1997: *Hekseri og djevleskap, samt Nettproduksjoner, Paradokset Jean Bodin*. Demonologien omtales nærmere i de følgende kapittel i dette arbeid.

trolldom mer i bakgrunnen. Som dette arbeidet skal vise, rettet protestantene oppmerksomheten mot signeri og diabolisme. Likevel, det at dobbeltmonarkiets trolldomsparagrafer hadde eksistert så lenge gjør det rimelig å tro at lovene i seg selv ikke kan være årsaken til trolldomsprosessenes økning etter reformasjonen. Det er også lite som taler for at middelalderlovgivningen skulle gi rom for en ulik utvikling av trolldomsprosesser i rikene.

Her bør man med andre ord søke andre forklaringer. Det at lovgivningen i seinmiddelalderen generelt sett ikke var gjenstand for revisjoner²⁰⁸, kan tas som et tegn på at statsmakten øvet en mindre grad av sentralstyrt kontroll i rikene. Økningen av trolldomsprosesser etter reformasjonen kan trolig i stor grad ses i sammenheng med de iherdige religiøse og forvaltningsmessige reformer som ble gjennomført av staten i årene etter 1536/37, som samlet sett gikk ut på å monopolisere kontrollen over rettspleien og over samfunnet i seg selv. Når dette er sagt, hadde det allerede i løpet av Christian II's konfliktfylte regjeringstid (1506/1513 – 1523) blitt gjort forsøk på en protestantisk overgang og en større politisk maktsentralisering på bekostning av adelen²⁰⁹. Christian II (1481-1559) rakk å gi ut to lovverk i Danmark der også trolldomslovgivningen ble revidert. Nedenfor skal dette nevnes mer utførlig.

3.1.4. Christian II's trolldomslovgivning i Danmark 1521/22

Christian II's lover fra 1521/22 blir ofte sekundært behandlet i forskningslitteraturen og tillagt relativt liten betydning. Årsaken til dette er lovenes korte levetid. De ble forkastet i 1523 da han ble fordrevet. I litteraturen er lovene ofte bare sett på som et "*intermezzo*"²¹⁰. Christian II's trolldoms kapitler inneholder imidlertid flere interessante moment som belyser statens holdning til trolldom i årene før reformasjonen. De kan kanskje tas som tegn på at trolldomsprosessene ikke nødvendigvis bare tilhørte den etter - reformatoriske periode. Enkelte indikerer at en opptrapping av prosesser var på gang i Danmark da de verdslige myndigheter resiperte kirkens trolldomslovgivning

²⁰⁸ Tamm og Johansen 1992:79

²⁰⁹ Benedictow 1977:432ff ; Boklubbens tobindsleksikon 1990:215

²¹⁰ Johansen 1991: (sitat) 21; Birkelund 1983:27; Jacobsen 1966:139

i 1416²¹¹. Da dette moment kan være vanskelig å verifisere, kan likevel de nye paragrafene eksplisitt tolkes som et forsøk på å få til en strengere trolldomspolitik. Det er heftet med diskusjon hvorvidt begge lovene ble offentliggjort²¹². Om begge lover ble publisert eller ei, rokker likevel ikke ved det syn på trolldom som statsmakten viste gjennom disse lovene. Nedenfor siteres trolldomsartiklene i sin helhet.

Christian II's trolldomslov av 1521, Kapittel 78 og 79

Kapittel 78:

Om Trolddom. Mand eller Quinde, som Røchte ganger aff, ath the fare meth Throldom paa Landzbyerne, tha schall vor Embitzmand lade thage grandgiiffueligen Vare paa thennom, om the findes paa slich Steder, som icke sedvonligt er, som her effter følger, som er om Nattethide, Afftenindt syldig, Morgenindt, eller eene vedt rindendis Vandt, eller och andre hellige Tiider, Skiertorsdag, och Sancti Valburgis Natth, som thet siiges at brugis meere paa the Tiider, endt andre Tiider om Aaritt: och kommer thre achte Vindne for Dommeren, som thet ville vindne meth deris Eedt, atth the saadanne Røchte y Sandhedt hørdt haffue y then Bye effter then Person & c., tha schulle saadanne strax paagribes aff vor Embidzmandt och schulle the giffue Bud effter vor Profatz, att handt schall Magt haffue att griffue och pyne thennom; staa the tha theris Gierninge till, dog ingen har faaet Schade theraff, tha schulle the straffis therfor, som tilbørligt er, met Riis eller Suøber och vises aff Byen. Huilche, som uti saadanne vantro Stedth bliffuer beslagne, kandt thet syden bevyses ther som the hedenkommer, att the saadanne Gierninger fremdeles bruge, och paagriiffuis thermed uty vantro Stedth, som før er sagt, och er beviisligt, att nogen ehr scheet ther Schade offuer, som merchelig er, tha rettis efftersom pleyer att rettis offuer then, som bruger Throldom, och met sandt gierning befunden er. Thesligeste naar nogre andre aff saadanne Mennischer, som før er rørdt, thruget nogre theris Jeffnschristen met nogre saadanne Schade att førde thennom paa, enten paa theris Legeme eller Guotz, och thet vedherfaris thennom, och er beviisligt, tha mue

²¹¹ Sejr Jensen 1988:23

²¹² Kolderup - Rosenvinge 1824:IX "innledning"; Jacobsen 1966:140; Birkelund 1983:27; Seir Jensen 1988:56, hevder at lovene fra 1521 bare var et forarbeide og at det var loven fra 1522 som ble publisert. Rettshistoriker Jørgensen 1974:79-80, derimot, argumenterer for at begge lovene ble publisert og praktisert. Johansen 1991:21, legger ikke vekt på dette spørsmål.

saadanne paagriiffuis, och rettis effther Lougen for theris Misgierninger, som før er sagt.

Kapittel 79:

Om nogher vanthrois for Throldom. Item naar nogre søger tiidt och offthe til Mandt eller Quinde hemmeligen om Raadt till theris Fæe, Queg, eller om saadant anditt, tha schulle the lougligen advaris, att the saadant lade. Fiindes the siiden att bevare sig thermed, ehn Gang, thuo Gange, tha mue the siiden paagriiffuis och rettis effther theris Misgierninger, och the, som till thennom søge om Raad, schulle myste Hudenn.²¹³

Disse lovbestemmelsene skiller seg vesentlig fra den tidligere trolldomslovgivning. Som nevnt var det vanlig at rettssaker ble satt igang ved at en privatperson tok ut anmeldelse. Ifølge den nye loven derimot, var det tilstrekkelig å bli anholdt av lensøvrigheten dersom personer var beryktet for trolldom og dersom de befant seg på mistenkelige steder til bestemte tider²¹⁴. Det ble med andre ord krevd at lensøvrigheten skulle gripe aktivt inn i potensiell trolldomsvirksomhet. Christian II's lov brøt således med den prosedyre som var vanlig i strafferettslige forhold. Det kan derfor også sies at myndighetene utviste en mindre tolerant holdning overfor trolldom. Dersom tre personer kunne vitne at trollfolkene var beryktet for trolldom, skulle de straks pågripes og pines. Torturbruk var et fremmedelement i landskaps- og -landslovene i Norden²¹⁵. Kapittel 78 fremmet med andre ord en offisiell hjemmel for tortur i trolldomssaker. Torturen skulle anvendes før dom, med det siktemål å få fram en tilståelse²¹⁶. I Europa var den utstrakte bruken av tortur med på å frembringe en lavine – aktig inflasjon av trolldomsprosesser. Det er hevdet at Christian II's lovgivning med dette trolig var inspirert av tysk straffelovgivning²¹⁷. Andre har pekt på

²¹³ Jacobsen 1966:139-140 (mine understrekninger).

²¹⁴ Sejr Jensen 1988:57 samt fotnote 162-164. Hellige kilder var ifølge folketroen oppholdssted for trollfolk. Likeledes var Skjærtorsdag og Valborgsnatt (natt til 1. mai) utpregede samlings - tidspunkt for trollfolk.

²¹⁵ Næss 1982:206

²¹⁶ Jacobsen 1966:169

²¹⁷ Næss 1982:39

det spesielle forhold at ryktene skulle gjøres vitnefast av tre personer, mot normalt to, som var vanlig i andre straffesaker²¹⁸.

Kom det frem at trollfolkene hadde utført trolldom uten å skade noen med sin trolldomskunst, skulle de allikevel piskes og utvises fra byen. Dette tyder på at kirken har hatt innflytelse over lovgivningen, da trolldomsutøvelse i seg selv var syndig²¹⁹. Dersom det kunne bevises at de hadde skadet noen med sin trolldom, skulle de bli straffet slik man sedvanligvis straffet dem som utførte trolldom. Bevis kan oppfattes som vitnebevis (s. 55), samt egen tilståelse. Straffen det ble siktet til var trolig bålstraff, som var blitt innført ved kanonisk rett. Dersom mistenkte trollfolk sogar truet andre med å skade dem med trolldom, og denne trusselen ble etterfulgt av påvist skade, skulle de også bli straffet, sannsynligvis med døden på bålet. Kapittel 78 la derimot ikke et nytt trolldomsbegrep til grunn. I likhet med Jyske lov var det skadetrolldom (maleficium), denne loven rettet seg mot²²⁰. Det at djevelpakten, som kjennetegnet demonologien ikke ble nevnt, tyder på at den demonologiske lære ikke var resipert i Christian II's trolldomslovgivning i 1521.

Kapittel 79 var derimot en utvidelse av trolldomsbegrepet. Den kriminaliserte helbredende magi både for utøver og "klient". Ulike former for helbredende magi (hvit magi) blir ofte i forskningslitteraturen kalt signeri²²¹. Det er hevdet at denne uvanlige trolldomsbestemmelsen var skapt ved påtrykk fra geistlig hold²²². Til tross for at denne formen for magisk praksis ble kriminalisert, kan det se ut som at myndighetene hadde en relativt tolerant holdning overfor forbrytelsen. Dette fordi at dersom man inntil to ganger ble tatt i denne virksomheten, slapp man unna med en advarsel. Ved en tredje gang derimot, skulle signerne pågripes og straffes. Det kan tenkes at det var bålstraffen det ble siktet til også her, men som dette arbeidet skal vise tyder den senere rettspraksis på at det var vanlig å landsforvise signere.

²¹⁸ Johansen 1991:21

²¹⁹ Sejr Jensen 1988:57

²²⁰ Jacobsen 1966:160; Sejr Jensen 1988:57; Johansen 1991:21

²²¹ Signeri blir utførlig nevnt i dette arbeidet, kapittel fire.

²²² Sejr Jensen 1988:57

Signernes klienter skulle likeså dersom de ble tatt for tredje gang²²³ “*myste Hudenn*”, hvilket betydde pisking.

Året etter, i 1522, ble trolldom nevnt i forbindelse med tyveri. Nedenfor siteres den delen som angår trolldom i loven fra 1522.

Christian II`s lov vedrørende trolldom av 1522, artikkel 50:

*(...) om throidtdaam som om thiwffnedt och om noghre bliffwer rættthedt for noglæ wgerningha och tiilstaar att andre haffwe wæriidt i flock och fyllichæ medt hannom wdi samme missgerninghere tha schulle woræ fogderæ och lenssmendt haffue maght att thaghe paa hannom och hannom forhøræ, først medt godhe och lempæ, och therssom handt ickæ thet will thilstaa, tha ladhæ hannom pynæ, dogh hanss lemmer wskamfærdhæ, och om handt tiilstaar saadanne gerninger, som thend ther retthedt bleff hannom thilladhæ, tha sthandhe syn reeth, och hwilcken som nogre misgerninghæ wedt medt andhen och dylligher medt hannom, och thedt bliffwer sidhen berygthet, atth handt thet wiisthæ, tha lydhæ samme reeth, som thendt misserningher giorth haffwer.*²²⁴

Dersom en person ble dømt for trolldom og han røpet en annen som hadde vært med ham, skulle kongens menn forhøre vedkommende. Da loven av 1521 krevde at mistenkte straks skulle pines, hevdes det med loven av 1522 at man først skulle gå frem med “*godhe och lempæ*”. Hvis den utlagte ikke godvillig tilsto, skulle tortur anvendes. Likevel skulle torturen ikke være av en slik art at siktedes kropp ble skamfert. Det kan således se ut som at virkemidlene for å få frem tilståelse ble noe mindre brutal. Tilsto siktede de anklagepunktene som var rettet mot ham, skulle han straffes. Kom det frem at atter andre hadde vært med på å utføre trolldom, var de alle underkastet samme straff som den som allerede var dømt. Christian II`s lov fra 1522 kan tyde på at det hersket en oppfatning om at trolldom kunne bli utøvet av flere i fellesskap. Ifølge den folkelige oppfatning av trolldom ble gjerningen utøvd individuelt. Kollektiv trolldom derimot, var et sentralt punkt i demonologien²²⁵. I så fall

²²³ Jacobsen 1966:162

²²⁴ Jacobsen 1966:141 (mine understrekninger).

²²⁵ Willumsen 1994:26-27

kan det antydes at i loven av 1522 var det første eksempel på en dansk lov som tok opp i seg demonologiske elementer. Videre kan lovens ordlyd tas som en indikasjon på at det hadde funnet sted kjedeprosesser i tiden før reformasjonen. Straffen det ble siktet til, var trolig døden på bålet. Da trolldom nevnes i forbindelse med tyveri kan det likevel tenkes at straffen var endret. Straffen for tyveri var henging, og i England (og senere New England) ble trollfolk vitterlig hengt²²⁶. I så fall kan det sies at Christian II's lov av 1522 foreskrev en relativt mildere straff for trolldom, enn hans lover fra 1521.

Til tross for lovenes korte levetid bør de ikke behandles så overfladisk som det tenderer til i forskningslitteraturen. Det kan trekkes viktige indirekte konklusjoner ut fra disse. Christian II's lover viser at det etter all sannsynlighet har foregått trolldomsprosesser, kanskje endog kjedeprosesser, med døden til følge før reformasjonen. Den viser også at bålstraffen trolig var tatt i bruk før 1536/37²²⁷. Det er også interessant at staten, allerede i 1521 utvidet trolldom til å omfatte signeri. Enkelte har argumentert for at signeri først og fremst var noe protestantiske demonologer søkte å få bukt med²²⁸. På den ene siden hadde Christian II protestantiske sympatier og det kan ikke utelukkes at kapittel 79 var et innslag av tidlig protestantisk tankegods. I hans lov fra 1522 antydes en demonologisk trolldomsforestilling, som kollektiv trolldomsutøvelse, og demonologien i Danmark er vanligvis knyttet til protestantene. På den andre siden var også den katolske kirke imot helbredelsesmagi av grunner som før nevnt (s. 32,46) og demonologien var tross alt utviklet av pavekirken. Hvordan enn dette forholder seg, viser i hvert fall Christian II's lover at det har funnet sted et ønske fra statens side om å ta sterke virkemidler i bruk for å motarbeide trolldomsvirksomhet i årene før reformasjonen. Det at loven av 1521 åpnet opp for en til nå uvanlig offentlig anklageform, og at tortur ble hjemlet og legalisert i trolldomssaker, tyder på dette. Likevel har nok Sejr Jensen rett når han hevder at trolldomsprosessene først ble mer utbredt etter reformasjonen. Dette var ikke minst en konsekvens av forkynnelsen av den strenge lutherske lære, som på ulikt vis

²²⁶ Jacobsen 1966:171

²²⁷ Birkelund 1983:27, 46, samt fotnote 56

²²⁸ Clark 1986, se også dette arbeid kap. 4.

strebet etter å sosialisere menneskets adferd og styre dets religiøse liv.²²⁹ Det finnes bare få eksempler på trolldomsprosesser før 1536/37. I Danmark vites det om en kvinne som ble brent for trolldom i 1516²³⁰, to trolldomssaker i 1523²³¹ og en sak fra 1530 – årene (som altså kan ha funnet sted etter reformasjonen) og en sak i 1533²³². Den første trolldomsprosess i Norge var ifølge Næss i 1539 og fant således sted etter reformasjonen (de første dødsstraffer falt allikevel ikke før i 1570 – årene).²³³ Da Christian II's lover ble satt ut av kraft, sto myndighetene like fullt tilbake med den tidligere drøftede middelalderlovgivningen mot trolldom.

3.2. Tiden etter reformasjonen: Skjerpede prosessbestemmelser, rettssikkerheten i fokus

Etter reformasjonen ble kanonisk rett avskaffet og all rettsutøvelse tilfalt det verdslige maktapparat. I og med dette gikk statsmakten inn i en periode med hektisk lovgivningsaktivitet, likevel uten at trolldomsparagrafene ble berørt. I Danmark gjennomgikk også domstolene organisatoriske endringer i årene 1537/47. En verdslig organisert instansordning delte retten inn i lokale ting hvor fogden (og nevningene) dømte, regionale landsting hvor landstingdommeren satt, og kongens retterting som den øverste instans. Domstolene ble tildelt nye oppgaver og funksjoner med det mål å gjøre retten mer tilgjengelig og effektiv. I Norge ble ikke tilsvarende gjennomført før i 1590. Tvister og uenigheter ble fortsatt frembragt på de institusjonaliserte gamle "bondetingene", som løste konflikter ved forlik mellom partene. Forlik var den tradisjonelle måten å få skværet opp i konflikter, både i Norge og Danmark²³⁴. Opprettelsen av domstolene i Danmark tyder på at staten heretter ønsket å kanalisere lokale konflikter gjennom de offentlige rettsorganer. I Norge

²²⁹ Sejr Jensen 1988:kapittel 5, spesielt s. 88. Dette omtales nærmere i arbeidets følgende kapitler.

²³⁰ Sejr Jensen 1988:58

²³¹ Wittendorf 1984:107

²³² Birkelund 1983:46

²³³ Jfr. Næss personregister. Jeg regner ikke med trolldomssaken fra 1325, som hadde en annen karakter enn de prosessene som ble ført på 1500- og 1600 - tallet. Næss 1982:14, 16, 247

²³⁴ Johansen 1987:299; Næss 1994:78-79

derimot, kunne problemer som ikke lot seg løse gjennom forlik bli forelagt den kongelige utnevnte lagmannen, som hadde rett til å dømme.²³⁵

På strafferettens område ble det imidlertid gjort adskillige anstrengelser fra statens side for å skjerpe rettssikkerheten for angivelige forbrytere²³⁶. Saksøkerens hovedbevis i retten var vitneutsagn. I rikene var det derfor strengt krav til vitnehabilitet. Vitnene skulle ikke stå som anklagere i saken. I tillegg skulle de personlig ha opplevd at anklageren ble truet og at skaden var inntruffet. Vitnene måtte være frie, troverdige personer og ikke upålitelige ryktespredere. Sto vitnene i nær relasjon til hverandre, gjennom slekt eller ekteskap, ble det regnet som ett vitne. En dom ble i prinsippet avsagt etter to uavhengige (av hverandre) menns edsvorne vitnesbyrd - "fullt vitnebevis".²³⁷ Dersom vitnebevisene gikk mot hverandre, skulle domstolen foreta en selvstendig vurdering av vitneutsagnenes verdi og dømme etter skjønn²³⁸.

Sentralmyndighetene oppdaget at retten tok ganske lett på vitnesbyrdene. I Christian III's Københavnske recess 1537 § 6 uttrykte myndighetene harme over at domstolene var for ukritiske til hvem sine vitnemål de tok til etterretning: (...) *finde Wii saa stoer Uskickelighedt met her udi Riigett, udi saa Maade, at mange, thersom the kunde fange en Tønne Øll att dricke, tha tørff the fordriiste thennom tiill at giffwe Loug met en Mandt, oc achte hwercken Rett eller Sandingen (...)*. Myndighetene ga fogdene en oppstrammer og ba dem sørge for at eden ble avlagt av "Dannemendt" og ikke med "løst Folck, som ey lougagtige Mendt ere"²³⁹.

Et resultat av den skjerpede holdningen til prosessføringen var to paragrafer i Christian III's recess av 1547, som definerte hvem som skulle vitne i retten og hvordan tortur skulle anvendes. Lovene ble gjort gjeldende både i Danmark og Norge

²³⁵ Næss 1994:79. Domstolsystemet og dets betydning for trolldomsprosessene i rikene skal nevnes mer utførlig i neste kapittel, kap. 4.5.3.

²³⁶ Sejr Jensen 1988:58ff, han omtaler utførlig en rekke lover som ble gitt for å hindre mened.

²³⁷ Næss 1982:175 (samt fotnote 89) -176,184-185,194, 228; Næss 1991:180; Johansen 1991:21, 32; Birkelund 1983:35,51

²³⁸ Christian III's københavnske recess 1547 § 8, likeså Christian III' Koldinske recess 1558 § 15, i Kolderup Rosenvinge 1824:218,261; Næss 1982: 205,236; Wittendorf 1989:272; Sejr Jensen 1988:65

²³⁹ Kolderup - Rosenvinge 1824:175

og de angikk prosessføringen i alle straffesaker²⁴⁰. De var således ikke spesielt rettet mot trolldomskriminalitet. De fikk imidlertid stor innflytelse på domstolenes behandlingen av trolldomssaker og har derfor i forskningen vært tillagt en omfattende betydning. Nedenfor siteres paragrafene.

Christian III's Københavnske recess 1547 § 8 og § 17:

Paragraf 8: (...) *Item skall ey heller nogen udediske Mendiske, eller nogre andre, som forwunden er for nogen uerligh Sag, Tyffue, Troldkarle eller Troldqwinder, staa till troende, enthen udi Widnisbyrdt eller i andre Maade, ehvad the wille sige eller widne paa nogen.*²⁴¹

Paragraf 17: *Om pynligen forhøringe. Item skal ingen pynligen forhøres uden then, ther lougligen tillformn forwundenn er til Døde for nogen Ugierning.*²⁴²

Paragraf 8 var en utbygning av tidligere recesser angående vitneabiliteten²⁴³. Den klargjør at beryttede eller domfelte personer sine vitnesbyrd ikke skulle brukes i retten. Disse udediske, eller uærlige personer var spesielt tyver, trollmenn og trollkvinner. Paragraf 17, som var en nyskapning²⁴⁴, slår fast at ingen skulle tortureres før siktede har fått sin dødsdom. Med andre ord, i kontrast til Christian II's lover skulle ikke tortur brukes som middel for å tvinge frem tilståelser. Derimot kunne tortur anvendes legalt etter domfellelsen. All sannsynlighet taler derfor for at mistenkte trollfolk sine angivelser var brukt som bevismiddel i retten, samt at tortur var et utbredt prosessmiddel i trolldom og straffesaker. Det at den sentrale statsmakt nevnte spesifikt at trollfolk ikke skulle vitne og at de etter all sannsynlighet innskjerpet tortur - *praksis* tyder på dette. Like fullt hjemlet § 17 torturen i Dansk og Norsk rett, og både § 8 og 17 ble videreført i Christian V's Danske og Norske lov 1683/87. Sett ut fra lovgrunnlaget kan det sies at myndighetene heller tok sikte på å beskytte

²⁴⁰ Johansen 1991:21-22; Næss 1982:207

²⁴¹ Kolderup - Rosenvinge 1824:219. Denne loven blir gjentatt i Koldingske recess 1558 §18: "Wdedisk Mand maa ingen Mand vidne til skade", *Den Rette Jyske Lowbog* København 1642

²⁴² Kolderup - Rosenvinge 1824:224. Denne loven blir gjentatt i Koldingske recess 1558 §19: "Ingen skal pinligen forhøris før end hand er dømt", *Den Rette Jyske Lowbog*, København 1642

²⁴³ Sejr Jensen 1988:59

²⁴⁴ Sejr Jensen 1988:59

personer som var anklaget for trolldom, enn å utsette dem for vilkårlig justis. Konsekvensene av § 8 og 17 var nemlig at trollfolk ikke skulle bli torturert på bakgrunn av mistanke. Fremtrente tilståelser var heretter ikke et legalt domsgrunnlag. Ei heller skulle dømte trollfolk sine angivelser av andre personer gi grunnlag for å reise sak.

Forskning viser at i Danmark ble torturreglene i stor grad overholdt²⁴⁵. Allikevel kunne nok trusselen om tortur få trollfolk til å lyve både på seg selv og andre. Når det angår vitneabiliteten finnes det flere eksempler på at trollfolkene utleggelse ble tatt alvorlig i retten på 1500 - tallet. Kongen selv initierte i noen konkrete tilfeller i 1565 og i 1577 at personer som var utlagt skulle tas inn til forhør. I det sist nevnte tilfellet gjaldt det oppklaringen av bybrannen i Bogense, og kongen begrunnet dette med at: "*Tha effterdj slig folck icke bør hant haffuis (beskyttes)*".²⁴⁶ Holdningen som kommer frem hos kongen var med andre ord at utlagte trollfolk burde stilles for retten. Etter 1609 derimot, tyder all rettspraksis på at domstolene i større grad også var pliktoppfyllende angående kravene til vitneabilitet og bevisføring²⁴⁷. Det hersker således en utbredt enighet om at disse lovbestemmelsen på sikt i stor grad demmet opp for kjedeprosesser og en eskalering av trolldomsprosesser i Danmark²⁴⁸.

I Norge var retten som nevnt ikke organisert i nye former slik som i Danmark. Likevel er det vist at gjennom store deler av den *totale* prosess – perioden var ikke domstolene nøye med å etterkomme torturreglene og oppfylle kravene til vitneabilitet. Her i landet var tortur før dom i trolldomssaker relativt utbredt, og mangelfulle bevis kunne bli fullendt ved hjelp av en tirade av mistenkeliggjørende utsagn og utleggelse. Kort sagt, i Norge kunne viteutsagnenes kvantitet oppveie deres kvalitative mangler.²⁴⁹ Det kan derfor sies at mens lovene på sikt ble mer etterlevd i Danmark, tyder all rettspraksis i Norge på at disse lovene frem til ca. 1650

²⁴⁵ Sejr Jensen 1988:60

²⁴⁶ Sejr Jensen 1988:59

²⁴⁷ Johansen 1991:22,31

²⁴⁸ Birkelund 1883:28; Sejr Jensen 1988:60; Tørnsø 1986:63; Johansen 1991:22; Jacobsen 1966:168-169. Samtlige *ibid.* påpeker at disse bestemmelsene var enestående i Nord - og Mellom - Europeisk sammenheng

²⁴⁹ Næss 1982:168,176,178,183, 208

- 1670 bare i liten grad ble praktisert²⁵⁰. Lovene fikk med andre ord en begrenset virkning i Norge. Det gjenstår å se hvorvidt de juridiske reformer i Danmark og mangelen på sådanne i Norge kan ha hatt innvirkning på trolldomsprosessenes omfang i perioden før 1576.

3.3. Trolldomsprosessenes omfang før 1576

Nedenfor vises en grafisk fremstilling av trolldomsprosesser i perioden 1515 - 1575. Hensikten er å vise trolldomsprosessenes omfang før og etter reformasjonen, samt å diskutere forhold som kan ha virket inn på trolldomsprosessenes fluktuasjon i rikene.

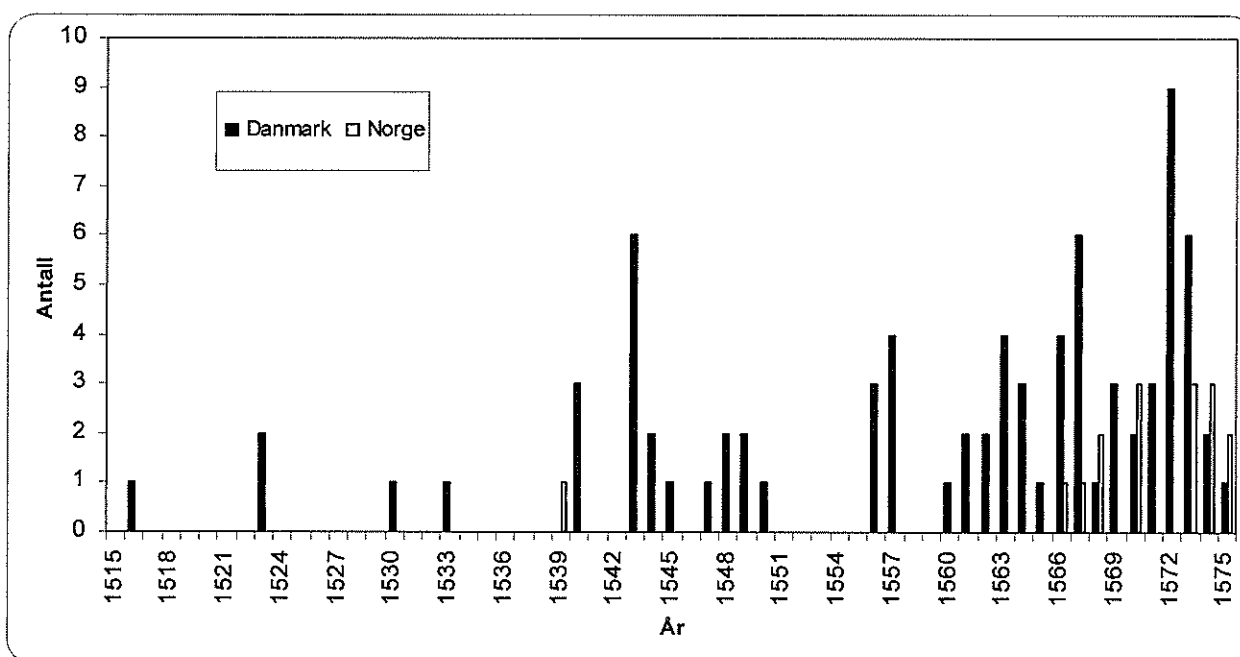

Diagram 1: Antall prosesser i Danmark og Norge fordelt på år i perioden 1515 – 1575.

Diagram 1 viser at trolldomsprosessene hovedsakelig hører til perioden etter reformasjonen i 1536/37. Videre viser det grafiske bildet at Danmark var tidligere ute med trolldomsprosesser enn Norge. De første trolldomsprosesser etter reformasjonen ble innledet i Danmark i 1540²⁵¹. I litteraturen er det kjent at den ene av de tre trollkoner som ble anklaget, var den adelige Maye Harskaars. Hun ble torturert og endte trolig livet sitt på bålet fordi hun ved trolldom forsøkte å skade kongen²⁵². I året

²⁵⁰ Næss 1982:213, 273

²⁵¹ Bang 1896:67-68

²⁵² Jacobsen 1966:241-242; Bang 1896:82 -83; Sejr Jensen 1988:76,102

1543 ses den første prosessøking i diagrammet. Det vites at tre personer fra Helsingør, Malmö og København i årene 1543-44 ble dømt for å ha forsøkt å skade Christian III, og for å ha rammet hans marineflåte med vind- og -værmagi i 1543.²⁵³ Kongen selv initierte sak mot skadevolderne og flere moment taler for at denne saken involverte mange mistenkte, selv om det ikke kan dokumenteres i kildene. I dette sakskomplekset var blant annet tre prester som var beryktet for trolldom innblandet, hvor en av dem måtte gjennomgå tortur.²⁵⁴ Disse rettssakene fant sted før utstedelsen av de nevnte lovene av 1547, og det kan ikke utelukkes at tortur og utleggelsler gjorde saken omfattende. I alle fall var det trolig disse trolldomsprosessene det ble siktet til i reformator Peder Palladius sin kjente visitasbok (1543-1544). Han gir et inntrykk av at prosessomfanget var stort. Palladius skrev: *“De brende jo en hob tilforne aff den udj Malmøe, udj Kiøge, och anderstedze, og hører vi thill at der sidder atther en hob greben i Malmøe och schulle brendes. Vdi Jutland, oc Smaalandene er de udj jact effter dem som effter Viffue (ulver), saa der bleff nu nyligen grebben och brend paa Alse (Als) och paa de andre smaa omliggendes lande ved tolff oc fyrretiffue (52) trolldquinder, den ene røber den anden, saa de pølles (følges) hen att thill hin verden”*²⁵⁵. I litteraturen vil imidlertid flere reservere seg for å trekke for vidtgående slutninger av Palladius uttalelser²⁵⁶, men det ser vitterlig ut som at trolldomsprosessene i Danmark kom i gang i 1540 - årene. Kanskje som følge av at kongehuset i to påfølgende tilfeller ble forsøkt skadet med trolldom.

Den nevnte visitasbok inneholdt en tirade av fordømmelse av trolldomskunster der argumentasjonen var tuftet på en demonologisk oppfatning. Selv om øvrigheten hadde som oppgave å fullbyrde straff overfor gudsfornekttere, formanet reformatoren menigheten til aktiv kollektiv innsats for å forfølge uvesenet. Palladius moraliserte at

²⁵³ Bang 1896:88-89; Johansen 1991:34

²⁵⁴ Danske Magazin 1843, 3.rk. bd. 1: 54-56; Bang 1896:72. Hovedanklagede var Gyde Spandemagers og Dorette Judekone og Kirstine Præstedege. Videre viser rettsdokumentene (s. 55) at følgende trollkoner angivelig var skrevet ned i Dorettes hemmelige bok (hvorvidt disse ble anklaget vites ikke): Thora udi københaffnn, Fru Beritte Wid Hellsingøre, hennes datter Magdalena, Fru Anna tygis wed den store steen, Fru Magdalena wid Trelleborg, Fru Boild, nogre Rytterkoner (min. 2. Stk), Jens Aalborgs kone. Prestene var Herr Jens Poske (torturer), Herr Joachim og Herr Niels Lauentzfar.

²⁵⁵ Peder Palladius danske skrifter 1925-1926:110 (mine anmerkninger i parentes).

²⁵⁶ Wittendorf 1984:106 og 1989:267; Sejr Jensen 1988:27

folk skulle angi trollkvinner uten å føle anger: (...) *Du maat iche thie met nogen trolldqvinde di faae nu deris rette løn (...)*.²⁵⁷ Det at demonologien relativt tidlig må ha vært kjent i Danmark og fått tilslutning hos deler av øvrigheten, kommer til syne i forhørene av Elline Mørcks og Sisse Hannze fra Roskilde i 1549. De avla fullkomne diabolske tilståelser²⁵⁸. På Roskilde Landemode i 1555 innprentet Palladius presteskapet om at det skulle prekes “*skarpt og flittig*” mot trollkarer og trollkoner²⁵⁹. Det kan ikke utelukkes at den svært omreisende reformatoren sin innsats mot trollfolk samt hans formaning til folk og presteskap ble fulgt opp. Det kan kanskje ses i sammenheng med at i årene 1556/57 ble til sammen 7 trollfolk anklaget. Wittendorf har også påpekt angående Palladius og hans kolleger at de: (...) *har uten tvivl (...)* *deres visitatser og øvrige virksomhed været meningsdannende et langt stykke. De har præget samtalerne i landsbyerne, er sikkert blevet misforstået i de mere sofistikerede teologiske anliggender, men næppe i hovedsagerne*²⁶⁰. Den berømte teologen Niels Hemmingsen fulgte Palladius eksempel og skrev utførlig mot trolldomskunster, første gang i en Johanneskommentar i 1562. Videre holdt han to disputaser om emnet i 1569 som samme år ble trykket. Utover 1570 - tallet kom flere autoritative verk fra professorens hånd.²⁶¹

Det kan hevdes at fra teologisk hold øker trykket mot denne formen for kriminalitet. Sett mot denne bakgrunn kan det argumenteres for at det neppe er tilfeldigheter som gjør at trolldomsprosessene i løpet av 1560- og -1570 - årene får et konstanterbart oppsving²⁶². I årene 1566/67 ses en økning i antall prosesser. Det er bemerkelsesverdige at i året 1566 var kongens flåte på nytt rammet av trollfolkene vind- og vær –

²⁵⁷ Peder Palladius Danske skrifter bd.5 1925-26: (sitat) 110

²⁵⁸ Danske Magazin 1843, 3.rk. bd. 1:332-333

²⁵⁹ Bang 1896:64; Tørnsø 1986:84

²⁶⁰ Wittendorf 1984:116

²⁶¹ Brink 1993:120, 123; Hemmingsen skrev utførlig om trolldom i en rekke verk: *Historia Domini Ihesu Christi* (Vor herre Jusu Kristi historie) (1562), *Assertiones contra magicam incantationem* (teser mot trolldomsbesvergelse) og *Assertiones de utilibus et perniciosis prædictinibus futurorum eventuum* (teser om gavnlige og skadelige forutsigelser av fremtidige begivenheter) (1569), *Om Ecteskab* (1572), *Syntagma* (kommenterte gjentagelser av tesesamlingene) (1574) *Admonitio* (1575), *En underuisning...* (1576). De to siste verk blir kommentert i neste kapittel.

²⁶² Sejr Jensen 1988:88; Birkelund 1983:46

magi, og flere trollkvinner måtte lide døden på bålet.²⁶³ For øvrig synes det som at den djevleskap som rammet statsmakten i 1540- og 1560 – årene ga kongehuset et grunnlag for en tradisjon der trollfolkenes værmagi sto i fokus (også s. 88). Som Hagen også har sagt i denne sammenheng: “*Historiske erfaringer tilsa at det hvilte en slags permanent forbannelse over dynastistatens flåte på 1500 - tallet*”²⁶⁴. Knutsen har vist hvor raskt rykter om trolldomsprosesser spredte seg blant folk over større geografiske avstander²⁶⁵. Den skadevoldende magi som rammet kongehuset vekket trolig oppsikt, og kan ha fremstått som avskrekkende eksempler på konsekvensene av å la farlige trollfolk gå løs. Det at teologene nørte opp om denne frykten skapte trolig et mer aggressivt mentalt klima overfor trolldomsforbrytelser. En følge av dette kan ha vært den eskalering av trolldomsprosesser som finner sted i Danmark fra 1560 - årene.

Det grafiske bildet viser at trolldomsprosessene tar til i Danmark fra 1540. Dette står i kontrast til situasjonen i Norge. Foruten en enkelt sak i 1539, finner det ikke sted trolldomsprosesser i Norge før på midten av 1560 - tallet. Prosessene i Norge opptrer likevel bare i en beskjeden skala. Det kan derfor knapt sies å være noen utpregede oppsving i de norske prosessene i perioden før 1576. Allikevel var det, som før nevnt (s. 54), i 1570 - årene at de tre første dødsdommer ble gitt her til lands. Dette kan tas som varsel om at en strengere rettslig trolldomssanksjonering var under utvikling. Foran er det pekt på at i Norge var det gamle rettssystemet opprettholdt, mens det danske ble omorganisert. Det gjorde trolig prosessføringen mer tungrodd i Norge enn i Danmark. Undersøkelser har også vist at lagmenn, som satt inne med domsmakten i Norge, stilte seg skeptisk til trolldomsforbrytelser frem til 1570/80 – årene²⁶⁶. Samtidig var det protestantiske presteskap nærmest fraværende i Norge, da reformasjonsfremstøtene kom igang mye senere her enn i Danmark. Den aggressive tonen overfor trolldomskunster som reformatorene fremmet, ble med

²⁶³ Bang 1896:89-90, under syvårskrigen, den 29/7 1566 ble kongens flåte rammet av et voldsomt uvær, som ifølge Bang, medførte at 16 dansk - norske krigsskip ble ødelagt. 7000 sjømenn (et utrolig tall !) mistet livet. Uten å oppgi navn eller antall hevder han at flere trollkoner ble brent for denne ugjerning. Johansen 1991:34, tar feil når han hevder at episoden fant sted 1567- 1568.

²⁶⁴ Hagen orig. manus: *Heksekraft mot kongemakt*, publisert i *Historie 2* 1998:40-50

²⁶⁵ Knutsen 1996:143-149, 152-153

²⁶⁶ Næss 1982:264-265

andre ord lite forkynt i Norge. Her i landet ble det religiøse liv i stor grad ført videre etter katolsk forkynnelse. Folk fikk i større grad enn i Danmark lov til å fortsette med å ta i bruk sine sedvanlige former for oppgjør, gjennom forlik på bondetinget eller ved å møte trolldom med motmagi. Totalt sett kan de nevnte momenter tas som en indikasjon på at trolldoms - epidemien ikke hadde nådd Norge, i alle fall ikke i samme grad som i Danmark.

3.4. Konklusjon

I perioden før 1576 representerte trolldomsartiklene i Magnus Lagabøtes landslov (1276) og Jyske Lov (1241/ trolldomsparagrafen tilføyd ca. 1416) statens syn på trolldom. Disse lovene hadde sitt opphav i middelalderen og kriminaliserte en eldre oppfatning av trolldom, i litteraturen kalt maleficium. I løpet av middelalderen fikk kanonisk rett innpass, og bidro etter all sannsynlighet til å påvirke de verdslige lovene og prosessføringen i trolldomssaker. Derfor ble trolldomspådomskunst og den hedenske religionsutøvelse i den norske lovteksten sett på som former for trolldom og kriminalisert. I Danmark ses kirkens påvirkning ved at trolldomsgjerninger skulle bli undersøkt av et kirkenevnt, hvilket var vanlig for forbrytelser som før reformasjonen lå under geistlig jurisdiksjon. I Magnus Lagabøtes landslov var trolldom ubotamål, Jyske lov hadde ingen konkrete straffebestemmelser. Allikevel var trolldom bålstraffen endeliktet for dømte trollfolk både før og etter reformasjonen. Denne praksis var blitt innført ved kanonisk rett.

Det ble ikke gjort varige anstrengelser fra myndighetenes side for å endre den nevnte trolldomslovgivning. Man kan derfor ledes til å tro at trolldomskriminalitet ikke representerte et problem for myndighetene. Det at kirkens trolldomsparagraf ble resipert i Jyske lov 1416, samt Christian II's kortvarige lover fra 1521/22, kan derimot vitne om det motsatte. Christian II's lover kan eksplisitt tolkes som et forsøk på å få til en strengere trolldomspolitik. Dette skyldes hovedsakelig at loven av 1521 brøt med den sedvanlige prosessform, som var at straffesaker vanligvis ble reist dersom en privatperson tok initiativet. Christian II ville imidlertid at øvrigheten skulle gripe aktivt inn dersom de hørte rykter om, eller observerte mistenkelig adferd som kunne tyde på trolldomsutøvelse. Det at loven fra 1521 henviser til bålstraff, kan tas som et

indisium på at det fant sted trolldomsprosesser før reformasjonen og at det var denne eksekusjonsform som var vanlig overfor trollfolk.

I den nye trolldomsbestemmelsen fra 1522 kan det endog se ut som at elementer fra den demonologiske lære kom til uttrykk. Det antydes at trollfolk opererte i grupper, i og med at øvrigheten skulle ta en dømt persons utleggelse alvorlig og få kontroll over hvem andre som hadde deltatt og la dem bli straffet. Kan hende er dette også en indikasjon på at det hadde funnet sted kjedeprosesser i årene før reformasjonen. Til tross for at trollfolk vanligvis ble brent, er det ikke umulig at loven fra 1522 viser at trollfolk muligens også kunne bli henrettet som tyver, hvilket betydde henging. Det er også nytt at tortur, som var et fremmedelement i middelalderlovene, ble tillatt i forbindelse med forhør av trollfolk. Endelig er det nytt at myndighetene i 1521 utvidet trolldomslovgivningen til å omfatte hvit magi, hvilket i litteraturen ofte blir satt i forbindelse med den etter - reformatoriske periode. Christian II's lover ble imidlertid forkastet i 1523 og Jyske lov ble stående etter dette. I perioden før 1576 ble det med andre ord ikke foretatt juridiske endringer av statsmaktens trolldomssyn i rikene, i retning av demonologi. Den demonologiske lære ble på denne tiden stadig mer utbredt på kontinentet.

Til tross for det ovenfor nevnte, hørte trolig trolldomsprosessene hovedsakelig til perioden etter reformasjonen. Magnus Lagabøtes landslov og Jyske lov var i grunnen relativt lik. De var omtrent like gamle og kriminaliserte en eldre trolldomsoppfatning (maleficium). Selv om Magnus Lagabøtes trolldomsbestemmelser var mer omfattende enn den danske, var spådomskunst og forbud mot hedensk religionsutøvelse trolldomselementer som kom i bakgrunnen etter reformasjonen. Lovenes alder gjør det usannsynlig å anta at trolldomsprosessenes økning etter 1536/37 kan skyldes trolldomslovgivningen i seg selv. Det at begge lovene kriminaliserte maleficium burde heller ikke gi grunnlag for at trolldomsprosessene skulle utvikle seg ulikt i rikene. Med tanke på at Christian II's lover var i funksjon i høyst to år, kan de neppe ha hatt stor betydning for prosessintensiteten i Danmark. Oppsvinget av trolldomsprosesser fra ca. 1540 i Danmark bør etter all sannsynlighet ses som en følge av at statsmakta foretok en rekke juridiske og religiøse endringer etter reformasjonen. I dette kapitlet er det trukket frem flere forhold.

Det ble utstedt en rekke nye reskript, blant annet lover mot prosessføring i straffesaker. En av de viktigste prosessbestemmelser i denne sammenheng var § 8 og 17 fra 1547. De gjorde eksplisitt at trollfolk sine vitnesbyrd ikke skulle brukes i retten, samt at tortur ikke skulle anvendes før siktede hadde fått dødsdom. Med andre ord ble vitneførselen skjerpet og torturpraksis innskrenket. Disse lovene kan ikke stilles opp som forklaring på trolldomsprosessenes økning.

Derimot ble domstolene i Danmark omorganisert i 1537/47 for å bli mer effektiv og lettere tilgjengelig for allmuen. Det er vist at tinget i sin praksis ikke alltid overholdt kravene til vitnehabilitet. Kongen selv bød i enkelte tilfeller til lovens overskridelser. Torturreglene ble i større grad etterlevd, men det er likevel grunn til å tro at trusselen om tortur kunne ha vært like effektiv som torturen selv. Dette er momenter som i stor grad kan ha virket inn på prosessintensiteten i Danmark. I Norge derimot var tinget var fortsatt organisert på gammelt vis, og forliket var den vanlige måten å rydde opp i konflikter. Lagmenn, som hadde formell domsmakt, var ikke interessert i å dømme trolldom før i 1570 – årene.

Av avgjørende betydning for trolldomsprosessenes oppsving i Danmark etter reformasjonen var trolig den nye forkynnelse av kristendommen, der morallæren sto sentralt. Det protestantiske presteskapet ville synden til livs og forkynte en demonologisk inspirert trolldomsantagonisme. Befolkningen ble oppfordret til å delta aktivt og anmelde trollfolk til øvrigheten. I hvert fall kunne trollfolkernes rystende konspirasjoner mot statsmakten i 1540- og 1560 – årene trekkes frem som grufulle eksempler på at det var nødvendig å få bukt med fenomenet. I Norge var den lutherske misjon på samme tid beskjedent.

Det kan med forsiktighet antydes at selv om statsmaktens juridiske syn på trolldom etter reformasjonen var å finne i de gamle lovbøkene Magnus Lagabøtes landslov og Jyske lov, og de nye prosessbestemmelsene var ment å demme opp for domstolenes vilkårlighet, bidro de ovenfor nevnte momenter til et forsterket fokus på trolldomskriminalitet i Danmark. Følgene kan ha vært at magiske skadevoldende gjerninger ble trukket inn i statsmaktens nyorganiserte domsinstitusjoner. Da

trolldomsprosessene eskalerte i Danmark i 1560/70 – årene kan det ses på bakgrunn av at kirkens trykk mot trolldomskriminalitet økte. I Norge var befolkningen i større grad skjermet fra disse begivenhetene. Dette viser seg for eksempel i den grafiske kurven ved at trolldomsprosessene oppstod tidligere i Danmark. I Norge finner det sted bare få enkeltprosesser i samme tidsrom. Det kan i alle fall se ut som at forskjellen i prosessintensitet mellom Danmark og Norge kan tolkes innenfor en slik forklaringsramme. På bakgrunn av hva som er diskutert i dette kapitlet, kan man konkludere at i perioden før 1570 spilte staten en mer aktiv rolle i Danmark enn i Norge, og at dette har hatt betydning for trolldomsprosessenes økning i Danmark.

4. "Guds lov og den gjenstridige allmue" - lovgrunnlag og statens rolle i trolldomsprosessene i perioden 1576 til 1616

4.1. Forordningen mot signeri av 1584

Hans Kongelige Majestet **Fredrik II** (1534 - 1588, regjerte fra 1559 til 1588) forfattet 21. september i 1584 et åpent brev til øvrigheten på Bergenhus og i Stavanger stift. Brevet inneholdt et forbud:(...) *ingen herefter at maa lade sig skjere Kors paa deres Liv eller med anden ugudelig Signelse*". Forordningen ble med noen få språklige endringer gjort gyldig for Norge som helhet i 1593. Dette var myndighetenes første initiativ til å endre trolldomslovgivningen etter Christian II's kortvarige lovreform i 1521/22. Brevet fra 1584 hadde denne ordlyden:

Fredrik II gjør alle vitterligt, at efter vi komme udi Forfaring, hvorledes at udi Bergens og Stavangers Stift udi vort Rige Norge bruges stor ukristelig Utilbørlighed med Guds Navns store Misbrug iblandt nogle forfængelige folk, som udi deres Sygdom søge ukristelig og udi Guds hellige Ord forbudne Middel og lade sig skjere Kors paa deres Liv, med ugudelig Signelse, Fabel og Læsning, og med anden Forfængelighed og Troldoms kunster derhos bruges, med den kristne Religion, ikke uden Guds store Fortørnelse og Menneskens Forargelse,
da ville vi hermed vore Lensmænd og Fogder udi fornævnte Bergenhuus og Stavanger Len og Stift, som nu ere eller herefter kommandes vorder, paalagt og befalet have, at de have alvorligen Tilsyn med, at ikke slig Guds hellige Navns og Ords Misbrug ustraffet tilstedes, og at hvor nogen saadanne Folk befindes, som enten bruge eller gjøre saadanne forargelige ukristelig Middel, enten med Kors, Signelse, Læsning, og anden saadan ugudelig og ukristelig Handel,
da at skulle lade dennem, som befindes enten at søge og bruge eller at gjøre saadan ukristelig Handel, straffe paa Livet uten al Naade, eftersom her udi Riget og andensteds udi slig Fald skeer, og med ingen saadanne se igjennem Fingre, saafremt de ikke ville stande os derfor til Rette om vi deres Forsømmelse derudinden befinde (...).²⁶⁷

²⁶⁷ NRR II: 571-572. Forordningen har vært gjenstand for diskusjon både hos Næss 1982:78-80 og Knutsen 1996:30-33 og tildeles også hos Johansen 1991:154.

4.1.1. Forordningen og dens innhold

Forordningen rettet seg mot personer som ved sykdom oppsøkte, brukte eller gjorde kunster som var tilknyttet helbredende magi. Slik det går fram av lovens ordlyd var denne formen for magi knyttet til spesielle inngrep, som for eksempel å skjære kors i huden. Det hørte også med å fremsi en bestemt formel som på magisk vis skulle fjerne sykdommen. Behandlingen kunne bli fulgt opp av et bestemt ritual eller en kur som skulle sikre at helbredelsen fungerte (*lade sig skjære Kors paa deres Liv, med ugudelig Signelse, Fabel og Læsning, og med anden Forfængelighed og Trolddoms kunster derhos bruges*). Dette ble i samtidens språk kalt for å signe og mane.

Signere var ikke bare de onde trollfolks gode motpol. Signeri var først og fremst et levebrød, og for de som livnærte seg med denne formen for "handel" (hvilket loven omtaler som *ugudelig og ukristelig Handel*) innebar det å anvende magi etter kundenes ønsker. Det var "kloke folk" som bastant avviste at de hadde befattet seg med svart magi, men det var også de som mot betaling var villige til hva som helst. Signere hadde en viktig samfunnsmessig funksjon i et samfunn med begrenset tilgang på legehjelp og kirurgi. De befant seg også i den magiske sfæren mellom ondt og godt, lykke og ulykke og kunne således mot betaling bistå med flere tjenesteytelser enn det rent "medisinske".²⁶⁸ For eksempel kunne de finne igjen tapte eller stjalne gjenstander, oppheve forbannelser med motmagi og utøve kjærlighetsmagi²⁶⁹. Prestene var også en gruppe som bevegde seg innenfor den magiske sfære og det var trolig forventet at de kunne mer enn sitt fadervår. Forskning har vist at blant presteskaper etter reformasjonen var det flere som kunne spe på en dårlig prestelønn ved å avsi noen helbredende ord, men da vanligvis med katolske helgener som garantist²⁷⁰.

Forordningen viser at myndighetene var klar over at folk oppsøkte signere ved sykdom. Den viser også at myndighetene hadde en konkret viten om hvordan helbredere gikk fram. Kunsten å helbrede bygget på en blanding av folkelige legemidler, magiske kulturtradisjoner samt elementer fra den katolske kristendommen,

²⁶⁸ Henningsen 1992:148-149

²⁶⁹ Sejr Jensen 1988:119

²⁷⁰ Sejr Jensen 1988:44-46; Johansen 1995:187-188

som kristne symboler, formularer og relikvier. Som før nevnt hadde den katolske kirke i større grad enn den lutherske kapasitet til å smelte gamle folkelige kulturformer sammen med nye kristne²⁷¹.

Lensmenn og fogder som utgjorde den lokale myndighet i Bergenhus og Stavanger len og stift, ble etter kongens befaling herved pålagt å ha strengt oppsyn med og sørge for at ikke signeri - virksomhet *ustraffet tilstedes*. De måtte heller ikke ta for lett på oppgaven, da risikerte de selv straffeforfølgelse. Dette må tolkes dithen at signeri ble sett på som så alvorlig, at myndighetene så seg nødt til å bryte med sedvanen at privat søksmål måtte ligge til grunn for en rettssak. Både signere selv og de som benyttet seg av disse skulle straffes på lik linje. Det presiseres en særskilt streng reaksjon på signeri, da det går frem av loven at man skulle *straffes paa livet uten al naade*. Signeri fremstår derfor i loven av 1584 som en svært grov forbrytelse.

4.1.2. Guds hellige Navns og Ords Misbruk - med bibelen som rettskilde

Denne forordningen forårsaket et markant skille mellom den danske og norske trolldomslovgivning. Hvor den danske middelalderlovgivning, Jyske lov, fortsatt rettet seg mot maleficium, fikk norsk lov, først lokalt, siden nasjonalt, tilføyd et nytt trolldomsbegrep - signeri. Dette i tillegg til middelalderlovgivningen mot maleficium, spådomskunst og hedensk religionsutøvelse. I stor grad minnet loven av 1584 om Christian II sin signerilov fra 1521. Allikevel representerte den nye loven en strengere holdning til signeri. Christian II's lov ga hjemmel for å straffe signere og deres "klienter" dersom de for tredje gang ble tatt for slik virksomhet. Med forordningen av 1584 derimot, skulle alle signere i Stavanger og Bergen og deres "klienter" straffes med døden uten noen form for foregående formell advarsel. I 1593 skulle *alle* norske signere straffes. Loven kan derfor tolkes som at det fra statsmyndighetenes side skjer en innskjerping av oppsynet med trolldom i Norge i forhold til Danmark.

En annen iøynefallende forskjell forordningen av 1584 representerte i forhold til tidligere trolldomslovgivning i Danmark og Norge, var den eksplisitt religiøse begrunnelse for forbudet mot signeri: "*ukristelig utilbørlighed, guds navns store*

²⁷¹ Rian 1997:157

misbrug, ugudelig signelse, Guds hellige Navns og Ords Misbrug". Forordningen begrunner uttrykkelig at det er til "*Guds store Fortørnelse og Menneskenes Forargelse*" å benytte seg av denne formen for magi. Forordningen vitner om at dekalogen hadde satt sitt preg på trolldomslovgivningen. I ny - reformerte protestantiske land hjemlet man nye straffelover etter Bibelen. Guds lov, de ti bud, foreskrev hvilke forhold som var straffbare.²⁷² Den primære forbrytelse var etter de ti bud avgudsdyrkelse (1. bud). Ingen andre former for synd var så alvorlig som bruddet på det første Guds bud. Dette skyldtes en ide om at all annen synd var basert på frafallet fra Gud. Utøvelsen av trolldom sto frem som alvorlige synder og forbrytelser mot det første og andre bud. Den "hvite magi" var ikke noe unntak. Signere brukte nemlig i sine helbredelsesbønner og ritualer det hellige Guds ord, tegn og gjenstander. Dette ble betraktet som blasfemi og en synd mot det andre bud: (...) *Denne Guds Naffns oc ords allerslemmiste oc uverdige vanbrug kand mand see udi trolldomskonst, signalser oc wgudelig manelser (...).*²⁷³ I følge teologene var alle former for trolldom syndige og moralsk forkastelige uansett siktemål.

En konsekvens av at bibelen ble rettskilde for statens lovgivning, var at lovene i økende grad rettet seg mot åndelige forbrytelser og moralsk forfall heller, enn mot forbrytelser mot mennesket. I forhold til trolldom betydde dette at det ikke lenger var den konkrete fysiske skade magi forvoldte (maleficium) som sto i lovgivernes fokus, men heller en vektlegging av det ukristelige og syndige. Det at dekalogen ble normgivende for statens straffelovgivning ses også i at flere former for brudd på Guds lov ble gjenstand for statens tukt. Fra midten av 1500 - tallet utstedes det hyppig lover mot sedelighetsforbrytelser i utvidet forstand, tyver, drapsmenn, brudd på ro og orden og ulike former for religionsbrudd.²⁷⁴ Fra 1570 – tallet ble det en gjengs tone i forordninger at dersom ikke øvrigheten aktivt fulgte opp sentralmaktens

²⁷² Tamm 1990:82-83; Næss 1982:39-40, Hvordan man skulle oppfatte Guds lov var beskrevet i de fem Mosebøkene (særlig 2. Mosebok). Dekalogen og Mosebøkene kom således til å bli retningsgivende i utformingen av nye straffelover. Mosaisk rett ble, ikke bare Danmark og Norge, men i hele det protestantiske Europa hjemmelsgrunnlaget for 1500- og 1600 - tallets straffelovgivning.

²⁷³ Niels Hemmingsen 1576: *En Underuisning...*(Boken mangler paginering derfor har jeg ikke sidehenvisning).

²⁷⁴ Næss 1982:kap. 3.2.

direktiver, var de selv underkastet straff²⁷⁵. Det fant med andre ord sted et stadig strengere krav fra sentralt hold om en mer nidkjær rettshåndhevelse på statsmaktens premisser. Når det gjaldt forbrytelser som angikk ”syndige” handlinger, ble lovene som regel presentert i en religiøs språkdrakt²⁷⁶. Det kan således være vanskelig å vurdere hvorvidt lovutstedelsen angående religiøse og moralske forhold var et resultat av at kirken la premissene, eller om kirken var et instrument i den verdslige statsmakt sine hender.

Næss har imidlertid påpekt at den strenge strafferettspolitik som ble satt i verk etter reformasjonen hadde to ideologiske intensjoner: *“Både jordnære og guddommelige interesser skulle ivaretas”*. Strenge straffer skulle bidra til å opprettholde ro, disiplin og rettroenhet i kongeriket, slik at *“et syndefritt folk (...) ville være til Guds velbehag”* og riket *“vederfares lykkelige tider”*.²⁷⁷ Det kan synes som om denne politikken fremsto svært fordelaktig for styresmakten. Ikke nødvendigvis som *“en kynisk manipulasjon av religionen”* for å føre befolkningen bak lyset²⁷⁸. Den maktkamp som hadde funnet sted mellom kirke og stat før reformasjonen ble gjennom sekulariseringen nøytralisert. Ikke bare medførte sekulariseringen at den katolske kirke sine enorme godsmasser ble overført til den verdslige myndighet sin disposisjon, men også kontrollen med ideologi og religion tilfalt kongsmakten. Det at *“Luthers kirke og samfunnssyn (var) en utvetydig støtte til staten”* sett gjennom toregimentslæren, gjorde mulig en politikk der et samarbeid mellom den geistlige og verdslige samfunnsmakt legitimerte hverandre²⁷⁹. Med andre ord sto politikk og religion relativt ofte i et symbiotisk forhold til hverandre. Til tross for dette, er enkelte av den oppfatning at de verdslige myndigheter bare i liten grad var påvirket av kirkens trolldomsforståelse, og at kirkens *direkte* innflytelse på prosessomfang og lovgivning var begrenset²⁸⁰. Tvert imot tror jeg teologene kan tillegges et vesentlig

²⁷⁵ Næss 1994:78

²⁷⁶ Næss 1994:78

²⁷⁷ Næss 1982:44

²⁷⁸ Knutsen 1996:35

²⁷⁹ Imsen 1984:172, (sitat, s. 199, min parentes). Toregimentslæren var Luthers teologiske begrunnelse for fyrstens suverene og udelte samfunnsmakt. Han avviste kirken som egen samfunnsmakt. Derimot måtte menneskets onde natur strengt disiplineres av en sterk ordensmakt.

²⁸⁰ Brink 1992:35; Sejr Jensen 1988:48, Sejr Jensen hevder kirken kun påvirket indirekte.

ansvar både for statens utstedelse av gudfryktige forordninger, og for økningen av prosesser etter reformasjonen. Det kan være rimelig å anta at det var presteskapet som i størst grad strebet etter å få folk til å etterleve de nye påbudene.

Sett på denne måten var presteskapet trolig statens fremste spydspisser i akkulturasjonsprosessen, og deres rolle bør ikke undervurderes. I årene etter reformasjonen utgjorde presteskapet den største embetsgruppen nest etter de militære²⁸¹. Teologene tok gjennom sin virksomhet sikte på å kontrollere allmuens sjeleliv, og kunne således komme befolkningen tettere under "*intim -sfæren*" enn hva den verdslige statsmakt kunne oppnå ved tvang²⁸². Presteskapet fremstilte individet som hjelpeløst syndige foran en vredens Gud. De satte et diabolisk stempel på befolkningens tillit til de hjelpende krefter som beskyttet mot motgang og ulykke. Det er hevdet at usikkerhet og mistenksomhet overtok, og at solidariteten i lokalsamfunnene som en følge av dette ble brutt ned.²⁸³ Det å bryte ned folks forståelse av verden og tilværelsens overnaturlige makter var trolig en effektiv måte for staten å markere seg i folks bevissthet. I forkynnelsen av det fjerde bud ble det lagt stor vekt på å eliminere befolkningens motstand. Motstand ble sett på som synd og strengt fordømt. Fjerde bud fordret nemlig et betingelsesløs krav om lydighet og underdanighet overfor Gud og kongen "av Guds nåde" (i utvidet forstand gjaldt dette også kongens representanter i lokalsamfunnet, og til den enkelte families patriarkalske overhode).²⁸⁴ Lydighet og underdanighet var begreper som sto sentralt i Luthers lære og politiske polemikk.²⁸⁵ Det var begreper som til stadighet ble trukket frem i den protestantiske misjonering og tydelig kommer dette frem hos Palladius. Den belønning han forespeilet enkeltindividet for å slutte opp om statsreligionen, var en forestilling av trygghet, å være innenfor det rette kristne fellesskap, på de "*seirendes side*" med "*utsikter til evig lykksalighet*". Betingelsen var at man holdt seg lojal mot det nye samfunnssystem, som var gitt guddommelig sanksjon og evig lykke.²⁸⁶

²⁸¹ Dyrvik 1991; Fladby 1986:143

²⁸² Wittendorf 1984:117

²⁸³ Sejr Jensen 1988:40, 80 -88; Rian 1997:375f

²⁸⁴ Wittendorf 1984:102-104

²⁸⁵ Imsen 1984:172

²⁸⁶ Wittendorf 1984: 95-115, særlig side 115 (sitat).

Teologene utøvde med andre ord den sosiale kontroll med allmuen, og for mange av dem var tidstypiske apokalyptiske forestillinger en religiøs drivkraft for å tukte befolkningen. Det at dommedag var nær, var en klar ide hos Luther og hans arvtakere²⁸⁷. Enkelte hevdet sogar at mørkets fyrste allerede var født på jorden og djevelen og hans "apostler" hadde det travelt med å vinne sjeler²⁸⁸. Superintendent Jørgen Erikssønn og hans kolleger så mange "forskrekkelige" tegn i tiden som tydet på verdens undergang. Merkelige naturfenomener, hedenskap og kjetteri, samt de mange trollfolk som ble avslørt over hele Europa, bekreftet for teologene at djevelen hadde festet sitt grep på jordens befolkning og at det gikk mot apokalypse.²⁸⁹ For statskirken ble det derfor en primær oppgave å få befolkningen til å ta aktivt parti på Guds side i den store kampen mot Satan. I den ytterste konsekvens fryktet teologene at trollfolk med sin anti - kristne virksomhet var en reell trussel mot menneskeheten og hele det kristne samfunn. Det å påkalle andre krefter enn statskirkens foreskrevne var ikke bare avguderi, det var å tilbe djevelen. Følgene av å ikke slå hardt ned på ugudelig virksomhet kunne innebære at verden bevegde seg betydelige skritt nærmere dommedag²⁹⁰.

4.2. Forordningen av 1584 sett opp mot Kallundborgske recess av 1576 § 8 - en juridisk diskrepans

Den strenge signeriforordningen av 1584 kommer allikevel i et noe underlig lys med tanke på at myndighetene i 1576 hadde gitt en lov om tvungen appell ved dødsdommer i trolldomssaker. Frederik II's Kallundborgske recess av 21. november 1576, § 8:

Huorledis holdis skal naar kirkeneffnd offuersuere nogen i Troldoms Sager. Effter som wi haffeu formerckt huorledes at naar kirckeneffnd oc andre som pleye at suere om trolldoms Sager opkræffuis Oc suere nogen som beskyldis for slig

²⁸⁷ Jacobsen 1966:129-135; Wittendorf 1984:98-99; Hagen 1997:171

²⁸⁸ Hagen 1997:171

²⁸⁹ Elgvin 1956: (sitat) 88-89

Misgjerning til Ilden, Da er det tit oc ofte bleffuet befundet at de som saa ere bleffuet offuersvorit oc rettet haffuet verit Wskyldige. Da paa det at ingen vdi saa Maade skulle offuerilis eller Wskyldige tagis aff dage før end endelig Dom er gangen. Wille wi at altid her effter saa der met holdis skal, At naar kirckenæffn haffuer offuersvoret nogen som for Troldoms Sager er anklaget, Da skal den som offuersvoret er icke strax rættis men bliffue besiddendis til saa lenge Sagen indsteffnis til Landstingit, Oc Landsdommeren da at dømme der paa, Oc enten dømme fornevnte kirckeneffnd ved mact eller Fæld at vere (...) ²⁹¹.

Når forordningene av 1576 og 1584 ses opp mot hverandre, viser det seg at myndighetene viste en sterk juridisk diskrepans i sitt syn på trolldom i rikene. Kallundborgske recess 1576 § 8 var et skjerpet krav til at domstolene skulle vurdere trolldomsforbrytelser rettfærdig og legalt. Denne loven ble skapt etter at kongens retterting oppdaget at det i flere trolldomssaker hadde funnet sted brudd på den før nevnte recessen av 1547²⁹². Loven kan derfor ses på som et resultat av at de prosessuelle regler ikke ble overholdt i trolldomsprosesser og at myndighetene fryktet for at uskyldige ble henrettet. I Norge derimot, ble loven av 1576 hverken gjort gjeldende eller praktisert²⁹³. I motsetning til i Danmark, utvidet myndighetene sine kriterier for trolldom i Norge i 1584. Dette motstridende forhold har blitt forklart ved at etter 1580 resiperte de verdslige myndigheter teologenes demonologiske lære. Dette innebar at trolldom ble betraktet som en majestetsforbrytelse (høyforræderi) og et *Crimen Exeptum*, et begrep som knyttet seg til majestetsforbrytelser, og som legitimerte at man kunne se bort fra alminnelige bevisregler.²⁹⁴ Jeg vil argumentere for to påstander som går imot dette. For det første at loven av 1584 *ikke* var et uttrykk for at demonologien var resipert i den verdslige lovgivning. For det andre, at kongen i København og riksrådet *ikke* anså trolldom som en majestetsforbrytelse og et *Crimen Exeptum*.

²⁹⁰ Som for eksempel Palladius pedagogiske oppbyggelsesskrift "En nøttelig bog om S: Peders Skib" (1552), tolket av Wittendorf 1984:95ff

²⁹¹ Jydske Lowbog, København 1642 (mine understrekninger).

²⁹² Sejr Jensen 1988:60 -61

²⁹³ Næss 1982:412, fotnote 24 og ibid. 454; recessen av 1576 ble anvendt kun i 5 tilfeller.

²⁹⁴ Næss 1982:213

Når det gjelder påstanden om at Frederik II og hans regjering hadde resipert den demonologiske lære har jeg følgende innvending. Dersom den sentrale statsmakten hadde tatt til seg den demonologiske lære, virker det lite sannsynlig at det bare var i Norge en slik trolldomsforståelse skulle komme til syne i lovs form. I tillegg virker det lite trolig at statsmakten i løpet av den relativt korte perioden fra 1576 til 1584 hadde utviklet et diametralt motsatt syn på trolldom. Det ut i fra å skjerpe rettssikkerheten for trollfolk, til etter noen få år å erklære signere som djevelens sammensvorne og fiender av Gud og stat, hvilket trollfolk i følge demonologien vitterlig var. Forordningen mangler også det viktigste element i demonologien - djvelpakten²⁹⁵.

Ifølge demonologien slik den var utformet av pavekirken var trolldom gudsførræderi og derfor en forbrytelse mot den guddommelige majestet. Til majestetsforbrytelser knyttet det seg ulike *Singularia* d.v.s. unntak fra den alminnelige lovgivning. Et eksempel er at de vanlige reglene for tortur ble opphevet. Det lutherske presteskapet tok til seg læren om trolldom som et forræderi mot Gud.²⁹⁶ Den teokratiske tanke som ble aktivisert etter reformasjonen, medførte en sammensmelting mellom den guddommelige og jordiske majestet (*Crimen læsæ majestatis divinae* og *Crimen læsæ majestatis humanae*).²⁹⁷ Dette innebar at krenkelser mot Guds lov kunne bli sett på som en krenkelse mot konge og stat (kongen "av Guds nåde"). Det at presteskapet så på trolldom som en majestetsforbrytelse, trenger derimot ikke nødvendigvis bety at kongen i København vurderte trolldom som en forbrytelse av en slik art.

Det er hevdet at all rettspraksis viser at trolldom ble behandlet som en unntaksforbrytelse i Norge. Ifølge Næss var det på grunn av at trolldom ble betraktet som en majestetsforbrytelse og dermed et *Crimen Exeptum* at myndighetene så gjennom fingrene med at det ble anvendt ulovlig tortur.²⁹⁸ I dansk trolldomslitteratur har jeg derimot ikke kommet over begrepet majestetsforbrytelse i forbindelse med

²⁹⁵ Knutsen 1996:31-32

²⁹⁶ Næss 1982:162-163, 205, 213

²⁹⁷ Tamm 1983:646,648,652, 661-662; Tamm 1990:82-83

²⁹⁸ Næss 1982:208-213

trolldomskriminalitet. Tvert imot viser det seg at landstingets praksis og den sentrale statsmakt i København, gjennom hele prosessperioden var opptatt av at det ikke fant sted illegal tortur. Lensherrer og fogder som torturerte trollfolk illegalt kunne risikere å bli fradømt sine verv og rettigheter, hvilket enkelte også ble.²⁹⁹ Unntak fra dette inntrykket er i tilfeller hvor kongen personlig (og "statseiendommer" som f. eks skip) ble truet av ond magi. Spesialbestemmelsen fra 1576 tyder nettopp sterkt på at trolldomskriminalitet ikke var sett på som et *Crimen Exemptum*. Loven vekker oppsikt fordi den var svært uvanlig i strafferettslig sammenheng.³⁰⁰ Den var sogar i europeisk sammenheng det første eksempel på obligatorisk anke innenfor en høyere verdslig domstol³⁰¹. Dette tyder på at myndighetene så meget seriøst på prosessføringen i trolldomssaker. Det kan hende at dette skyldtes at ved brudd på Guds lov var det viktig at det ble ført lovlig prosess. Loven kan derfor også ses i sammenheng med statens økende kontroll – og sentraliseringsbestrebelse etter reformasjonen.³⁰² Det er derimot lite trolig at den sentrale statsmakt vurderte trolldomskriminalitet ulikt i rikene. Da torturreglene allikevel så ofte ble brutt i Norge, kan det skyldes at lensøvrigheten hadde manglende kunnskap om de prosessuelle regler for tortur. Eller kanskje mer sannsynlig, at ønsket om å få frembragt en tilståelse var sterkere enn legale hensyn. Fremfor å se det slik at demonologien trengte inn i norsk rett etter 1580, kan statsmaktens manglende reaksjon på den unntaksvis prosessførselen i Norge forklares som et resultat av en ikke uvanlig manglende kjennskap til norske forhold. Enkelte har sogar argumentert for at kongen hadde minimal kjennskap til maktmisbruk, rettsbrudd og overgrep i Norge i perioden 1536 -1596³⁰³.

Loven av 1584 viser allikevel demonologiske trekk. Lovens opphavsmann var den ortodokse danske teolog **Magister Jørgen Erikssønn** (1538 - 1604). Dette går frem av en domsavsigelse i noen trolldomssaker i Bergen: "*Derhois bleff her wdj rette fremlagt ein beseiglett wdcopie wnder Dannemendz forsegling i Staffuanger som M.*

²⁹⁹ Jacobsen 1966:192-193; Tamm og Johansen 1992:85-86; Johansen 1991:144.

³⁰⁰ Birkelund 1983:33, 37; Tamm og Johansen 1992:85. Det at bestemmelsen var uvanlig vitnes ved at bare trolldomsforbrytelser ble underlagt tvungen appell. Først i 1636 ble tvungen appell pålagt i drapssaker.

³⁰¹ Johansen 1991:22

³⁰² Johansen 1991:22; Birkelund 1983:40

³⁰³ Rian 1997:111

*Jørgenn Ericksønn Superintendent i Staffuanger sticht forhuerffuet haffuer aff høiglofflig Konning Frederich*³⁰⁴. Det at forordningen var initiert av Stavangerbispen (fra 1571-1604) forklarer trolig hvorfor den ble gjort gjeldende kun regionalt. Superintendent Jørgen Erikssønn var utdannet i Wittenberg (den lutherske ortodoksiens kraftsenter) og var som en av de fremste lutheranere på denne tiden sidestilt med sine danske kolleger, kirkelederne **Peder Palladius** (1503 - 1560), **Hans Tausen** (1494 - 1561) og **Niels Hemmingsen** (1513 - 1600). I stor grad kan Erikssønn betraktes som den embetsmann som gikk mest iherdig til verks med reformarbeidet i Norge. I kirkehistorien fremstår Erikssønn som en markant lederskikkelse og han var *“dypt grepet av reformasjons - ideene”*.³⁰⁵ På samme måte som teologene i Danmark gikk til verks med å reformere den danske allmue, følte også Erikssønn et sterkt kall for å sivilisere og omvende den norske befolkning til den rette evangeliske lære. Det var en oppgave han tok med dypt alvor og stor nidkjærhet. En del av teologenes reformasjonsarbeid var å få befolkningen til å holde opp med den blasfemiske virksomhet som de så i signeriet. Erikssønn lot i flere tilfeller signere bringes inn for Stavanger domkapitel.³⁰⁶

Det kan ikke utelukkes at loven av 1584 ble utgitt som følge av Erikssønn sin iherdige innsats i riket. Det er hevet over enhver tvil at Erikssønn må ha vært en spesielt viktig mann for kongen. I tillegg til sine geistlige oppgaver tok han initiativet til og gjennomførte et helt forvaltningsmessig program for Stavanger stift, som tidvis gikk for seg under sterke lokale protester. I konflikter der den lokale motstand ble kraftig nølte han ikke med å søke kongens personlige støtte, hvilket han vitterlig fikk i flere sammenhenger.³⁰⁷ Erikssønn utførte med andre ord sine oppgaver eksemplarisk og virkningsfullt med en målrettethet som selv kongen må ha følt smigrende. Slik Næss har sagt det: *“De resultater han oppnådde, stod fullt på høyde med den glød, iver og effektivitet han arbeidet med. De var egnet til å vekke beundring, ikke minst hos kongen som hadde store fordeler av biskopens tjenester.”* Næss hevder at

³⁰⁴ Bergens Raadhus - Protokol 1592 - 1594 i NS I: 256

³⁰⁵ Elgvin 1956:(Sitat) 76; NBL 1872 bd. 7: 150-154

³⁰⁶ Næss 1982:292; A. Brandrud 1901, *Stavanger Domkapitel Protokol 1571-1630*: 26,31,39,60,78

³⁰⁷ Elgvin 1956:75ff, Det hører også med at Erikssønn allerede i 1566 fikk av kongen innvilget fem års full skattefrihet under sine studier.

da Erikssønn anmodet kongen om en verdslig sanksjon på signeri ble dette etterkommet til punkt og prikke.³⁰⁸ Til gjengjeld ble makten i København garantert en kongens mann i Stavanger, med en stor grad av kontroll over en relativt perifer del av det samlede riket.

I litteraturen ses ofte forordningen av 1584 og dens nasjonale utstedelse i 1593 under ett³⁰⁹. Få tar hensyn til at det i årene før 1593 hadde funnet sted et kongeskifte og at myndighetenes trolldomspolitik som en følge av dette trolig ble strengere. Knutsen ser det slik at: *“Bekjempelsen av signerne var en del av Kong Frederiks forsøk på å sikre sitt rike, og en del av hans legitimering av sitt styre.”*³¹⁰ Jeg tror imidlertid at dette kan være å ta noe hardt i. Det vekker min skepsis at Frederik II utstedte en signerilov for å legitimere sitt styre, det kan neppe vært tvil om kongens legitimitet. Dernest at loven i første omgang kun var regional, kan gi grunn til å tone ned Frederik II's maktpolitiske visjoner ved forordningen av 1584. Å utrydde signeri var en kjepphest for teologene, og lovens utstedelse kan trolig i større grad ses på som et resultat av et privat innspill. Rent kontrafaktisk kan det tenkes at en slik lov neppe ville blitt utgitt, dersom ikke Erikssønn i kraft av sin myndighet og posisjon i riket hadde vært en så iherdig pådriver. Noe som tyder på dette er at en tilsvarende lov ikke ble utgitt i Danmark.

Det bør allikevel ikke undervurderes at Erikssønns initiativ imøtekom visse behov hos regjeringen med tanke på reformasjonsfremstøtene i Norge (kap. 4.4.). Det at loven ble utgitt på ny i 1593 og da gjeldende for hele Norge, tyder på dette. Forordningens nasjonale utstedelse derimot, kan trolig i større grad enn loven av 1584, ses som uttrykk for en overordnet intensjon om å samle riket i politisk og religiøst henseende. Som arbeidet snart skal vise, gikk Christian IV lengre enn sin far med dette arbeidet. Forordningen mot signeri i 1584 kan derfor etter all sannsynlighet i første omgang snarere ses i sammenheng med Erikssønns lutherske misjonering på Vestlandet, enn som uttrykk for en mer planlagt nasjonal ideologisk kursendring i trolldoms-

³⁰⁸ Næss 1982: (sitat) 79

³⁰⁹ Næss 1982:73, 79-80; Johansen 1991:154; Knutsen 1996:30-32

³¹⁰ Knutsen 1996:32

spørsmål hos sentralmakten (demonologi). Dette tror jeg skapte en utilsiktet diskrepans mellom den danske og norske trolldomslovgivning.

Erikssønns initiativ var trolig tuftet på hans demonologiske trolldomsoppfatning. Så langt har jeg behandlet demonologien som en fast størrelse. Det var den imidlertid ikke. Selv om demonologien var et felles anliggende for 1400 – 1600 – tallets europeiske akademiske verden, var læren i høyeste grad diskursiv. Dens tilhengere innenfor ulike kristne trosretninger og akademiske miljø la vekt på forskjellige momenter ved læren. Det kan være på sin plass å søke karaktertrekk ved demonologien slik den sto frem hos det protestantiske presteskap i dobbeltmonarkiet. Dette kan trolig belyse hvorfor Erikssønn og hans kolleger ville bekjempe signeriet fremfor skadevoldende trolldom. Den oppbyggelseslitteratur som trekkes frem nedenfor kan også godt illustrere de mentale holdninger til trolldom hos presteskapet, og videre sier den noe om den kampanje befolkningen var utsatt for fra øvrigheten. Det kan være fruktbart å først angripe temaet på et mer overordnet strukturelt nivå, og etterpå trekke frem hva teologene selv uttalte om temaet.

4.3. Djevellæren i Danmark og Norge

4.3.1. Den protestantiske demonologi

Den protestantiske demonologi sin litteratur var forfattet av kirkens menn med den misjon å påvirke skoleringen av det protestantiske presteskapet. Flere av tekstene var tidligere prekener og de var ment for praktisk bruk. Tekstene var derfor ofte utformet som retoriske spørsmål og svar om trolldom, som presteskapet måtte være forberedt på å møte i sitt virke. Den protestantiske demonologiske litteratur henvendte seg således ofte internt til rikets lekmenn og prester. De skilte seg dermed fra den bredere europeiske akademiske krets bestående av jurister, leger, fysikere, filosofer og astronomer, som også skrev utførlig om trolldom men ofte til et internasjonalt publikum.³¹¹

³¹¹ Clark 1986:51-72. Clark har undersøkt den protestantiske demonologi på et overordnet europeisk nivå. Hans analyser stemmer delvis godt overens med det dansk - norske materialet.

Et unntak hva angår internasjonalt var trolig professor Hemmingsens latinske verk mot trolldom "*Admonitio de superstitionibus magicis vitandis*" (1575) som også ble lest i utlandet. En aldeles utbredt misforståelse som gjelder samtlige danske og norske forskningsarbeider om trolldom, er at denne boken raskt ble oversatt til dansk under tittelen: "*En Underuisning aff den hellige schrift, huad mand døme skal om den store oc gruelige Guds bespottelse, som skeer met Trolddom, signelse, manelse oc anden saadan Guds hellige naffns oc ords vanbrug. item 33 propositiones imod Trolddom - Dertil 33 Propositiones om spådom*" (1576). Det er derimot snakk om to separate verker.³¹² Enkelte hevder at "*Admonitio*" var Hemmingsens forsøk på å fokusere på noe virkelig kjettersk, og dermed avlede oppmerksomheten bort fra at den tyske kurfyrsten anklaget ham for kjetteri. Kjetteribeskyldningene skyldes Hemmingsen sin melanchtonske tilslutning. Den tyske kurfyrste presset Frederik II på dette punkt, slik at Hemmingsen offisielt falt i unåde i 1579.³¹³ Som før nevnt (s. 60) var imidlertid trolldom var et sentralt tema hos Hemmingsen allerede fra 1562. "*Admonitio*" står således ikke så alene som man kan få inntrykk av. Det kan således betviles at "*Admonitio*" kan ses i sammenheng med Hemmingsens dissens med den tyske kurfyrste. Hemmingsen var trolig den av Nordens teologer som, sett ut fra sin litterære aktivitet, var mest opptatt av trolldom. Det kan derfor sies at han ikke bare kan anses som "Nordens største teolog", men også en av dobbeltmonarkiets fremste

³¹² Brink 1993: Sogneprest T. Brink avslørte misforståelsen under arbeidet med sitt kirkehistoriske spesialie i 1992. Misforståelsen beror på at "*Admonitio*" med sin latinske tekst er vanskelig tilgjengelig, ofte referert, men ikke lest. De fleste holder seg til den lettere tilgjengelige antatte danske "oversettelsen" "*En underuisning...*". Det viser seg imidlertid at "*Admonitio*" er tekstmessig lengre og avviker innholdsmessig fra "*En underuisning...*". "*En underuisning...*" er en forkortet utgivelse av Hemmingsens bibelkommentar fra 1562. Brink hevder at Hemmingsen i "*Admonitio*" inntar en vesentlig mildere holdning overfor signere enn hva som fremgår i "*En underuisning...*". Brink hevder, på et noe tynt grunnlag synes jeg, at Hemmingsen sin milde holdning overfor signeri i "*Admonitio*" hadde avgjørende innflytelse på loven av 1576, og senere på den relativt milde signeristraffen i loven av 1617. I dette arbeidet holder jeg meg imidlertid til "*En underuisning...*", da det er denne jeg har tilgjengelig.

³¹³ Sejr Jensen 1988:33-41. Det fremgår i DBL 1980, bd.6:247-249; Rian 1997:158-160, at uoffisielt var han allikevel frem til sin død en aktet mann både hos det danske kongehus og ved samtlige Europeiske universitet. I historisk sammenheng blir han ofte omtalt som "Nordens største teolog".

demonologer. Hemmingsen var Jørgen Erikssønn sitt store forbilde³¹⁴, og hadde derfor trolig stor innflytelse på Erikssønn sin trolldomsoppfatning.

Det gikk et viktig skille mellom det protestantiske presteskap sin utforming av demonologien og andre akademiske profesjoner sin mer sofistikerte oppfatning av trollfolk og deres samrøre med djevelen. Forskjellen lå hovedsakelig i at det protestantiske presteskap i utpreget grad støttet seg på hva som sto i bibelen. Bibelen ga liten inspirasjon for raffinerte fantastiske elementer, tekniske detaljer og filosofering omkring sabbat, hvilket preget debatten innenfor den bredere europeiske akademiske krets. Den utpregede biblisisme medførte at den protestantiske demonologi la vekt på synden og de moralske følgene av trolldom, og bruddets kjerne var djvelpakten og frafallet fra Gud.³¹⁵ Så langt meg bekjent var det - foruten den ofte nevnte pakten med djevelen, ingen av Danmarks teologer som på 1500 - tallet skrev om fantasi - betonte elementer i forbindelse med trolldom. Danmarks fremste demonolog Hemmingsen avviste trollfolkernes antatte hekkesamling og hamskifte som djevelens illusjoner og blendverker³¹⁶. I hans tordentale legger han vekten på synden og bruddet med Gud: (...) *Af dette som nu tilforn sagde er forsaæes ocsaa huor stor en Synd Trolldom er. Fordi Troldom i huor læt den siunis er intet andet end den sande Guds fornæctelse oc forsuærelse. En wren Hedensk oc Dieffuels falsk Hellighed, Evangelii foruendelse, En Pact met Dieffuelen, Den Christlige Troes Nectelse oc Affsigelse. Met faa Ord att sige: Det er at forsage den sande Gud oc hans Ord, oc tilhenge Dieffuelen oc hans Suig oc bedrægeri, Oc saa aldelis bliffue en Dieffuel aff et Menniske.*³¹⁷ For 1500 - tallets lutherske teologer var trolldomsgjerninger sett på som en personlig åndelig synd og et svik mot Gud, som analogt med sin utbredelse påkalte Herrens vrede, ikke bare over individet men over hele samfunnet. Det at de protestantiske demonologer fokuserte spesielt på signeri kan trolig ses i sammenheng med flere forhold, som jeg nedenfor vil gå nærmere inn på.

³¹⁴ Kvam 1909:32

³¹⁵ Clark 1986:51-72

³¹⁶ Brink 1993:121

³¹⁷ Niels Hemmingsen 1576: *En Underuisning...*(mine understrekninger)

4.3.2. Dobbelmonarkiets protestantiske demonologer

En av de mest typiske misjonsoppgaver for statskirken var å ta et oppgjør med den religiøse villfarelse som var utbredt blant befolkningen, som vakte Guds harme og dermed satte rikets sikkerhet på spill. Statens ledende teologer rettet sine diabolske skyts mot allmuens magiske praksis³¹⁸. Trolldomsvirksomhet - sort eller hvit, fremsto som djevelens verk og papistisk avgudereri. Katolske ytringer var forbudt etter reformasjonen og innføringen av den nye lutherske lære. Dette medførte at alt som smakte av pavekirkens kristendom ble diabolisert og fremstilt som en slags trolldom *per se*³¹⁹. Dette som for eksempel da Palladius hevdet at signekonene var opplært av det katolske presteskap: (...) *hun veed saa mange lange remser, som dieffelen och munche haffde lærd hinde.*³²⁰ Palladius var ikke alene om å sette likhetstegn mellom djevelen og det katolske presteskap, Tausen og Hemmingsen forfektet også dette synet. Jørgen Erikssønn var svært forarget over den "lærdom" allmuen hadde tilegnet seg av det katolske presteskap: "*Thi disse (det katolske presteskap) haffue lærd simpel Folck, at de vdi blæst oc storm, skulle brænde vijede Urter, oc visselige tro at mand met Røgelse skulde opuecke, oc Stormen siden skulde stillis. Men dette er intet andet end idel Affguderj oc Troldoms handel, som forbiudes alle menniske i Guds ord at bruge (...).*"³²¹ Det å reformere befolkningen til den nye kristendom var en stor utfordring for statsmakten. Teologene motarbeidet flere hundre år med katolsk tro og dens toleranse overfor folkelige kulturytringer. Det kan sies at statskirken krevde en monoteistisk kristendom overfor en befolkning som var både "*kristne og polyteister*"³²².

Demonologene rettet særlig oppmerksomhet mot den folkelige magi sin teknikk. Dette skyldtes trolig at hele repertoaret av ritualer for hell og lykke, fruktbarhet og helse, satt langt inne i folks mentalitet og spilte en stor rolle i menneskets hverdag og

³¹⁸ Johansen 1995: 180 - 204, han gir her en bred drøfting av statskirkens mangeartede angrep mot ulike lav - mytologiske kulturytringer.

³¹⁹ Clark 1986:58-59

³²⁰ Peder Palladius Danske skrifter bd. 5 1925-26: 110.

³²¹ Jørgen Erickssøn *Jonæ Propheti* 1592, sitert etter Johansen 1991: 154 (min kommentar i parentes)

³²² Muchembled 1986:135

dermed utgjorde en konkurrerende magi for statskirken.³²³ Teologene avslørte at signeri ikke bare medførte bruk av forbudte katolske ritualer og ord, men at det også var ispedd hedenske skikker og bruk av ugudelige magiske gjenstander. Statskirken så det slik at alle religiøse ytringer som avvek fra kirkens foreskrevne lære måtte høre djevelen til. De protestantiske teologene forfektet med andre ord en sterk dualistisk tenkning. Hvorvidt praktiserte overlevninger fra hedensk tid var sett på som verre enn bruk av katolsk liturgi, kan være vanskelig å vurdere. Hemmingsen var i alle fall meget streng i sin fordømmelse av folketroens magiske gjenstander: *“Dieffuelens Sacramenter ere ick eet slags men mange, som ere visse tegn, Figurer, Billeder, oc allehaande tingesters vanbrug som er Salt, Jord, Band, Papir, Wox, Traad, Sax, Saald, Negle, Haar, døde Menniskers hoffuetpander, Tænder oc Been, Messevijn, Døbevand, Wox aff kirckeliuss (...)”*. Ifølge Hemmingsen hadde disse gjenstander ingenting med kristendom å gjøre. Det tilhørte djevelens dyrkelse og det var for *“Dieffuelen et herligt oc lystigt Spetake!”* når de vantroende satte sin lit til slike gjenstander.³²⁴ Det kan kanskje sies at teologene så en diabolisk forvrenging i de folkelige trosformer og kulturytringer.

Det fremgår av det ovenfor nevnte at djevelen inntok en betydelig plass i den lutherske forståelsen av lavmytologiske kulturelementer. I den folkelige trosforestilling var djevelen en liten stakkars figur som var underlagt trollkonens kommando og pryl. Det var trollkonen som var farlig og stilt over djevelen i kraft og styrke. I danske kirker finnes flere kalkmalerier med slike motiv.³²⁵ Demonologene så det ikke slik. For dem fremsto djevelen som en farlig fiende med overlegen intellektuell og fysisk kapasitet. Enkelte vil kalle 1500- og 1600 - tallet for *“Djevelens gullalder”*.³²⁶ Det kan derfor sies at teologene revurderte satans rolle i kosmos. Han ble fremstilt som en stor fyrste med voldsom makt. Palladius var arg over at befolkningen ikke så det på samme måte. Han hevdet det var løgn at djevelen var

³²³ Clark 1986:65ff; Johansen 1995

³²⁴ Begge sitatene er hentet fra Niels Hemmingsen 1576: *En Underuisning....*

³²⁵ Sejr Jensen 1988:19, 114 ff, bilder eks. side 20, 124-125

³²⁶ Hagen 1997:169-171 og Hagen: *Heksene som religionspsykologisk forskningsområde* (foreløpig upubl. manus), har skrevet utførlig om satans naturinnsikt og hans nye rolle innefor demonologien.

redd for trollkonene, djevelen fryktet bare Gud³²⁷. For demonologene var forholdet mellom djevelen og trollfolkene langt mer “*harmonisk og symbiotisk*” enn det syn som folketroen fordret³²⁸. Palladius gjør rede for dette samarbeidet på en noe besynderlig måte: (...) *en troldkone er diefflens mielch deje, hun malcher hannem, och hand malcher hende saa lenge at de malche hen tilsammen udj helffuedes affgrund* (...).³²⁹ Trollfolk og helbredere var med andre ord djevelens sammensvorne.

I motsetning til den folkelige oppfatningen av magi, ble det sagt at trollfolk hadde ingen kraft i seg selv³³⁰. Dersom trolldom fungerte var det satans naturinnsikt som gjorde trolldommen virksom: “*Troldfolk kunde aff deres egen mact oc konst aldelis intet udrette, fordi der er slæt ingen mact eller krafft vdi de vedtagne Ords opregnelse, Tegen, Billeder, figurer, Woxbørn eller andet. Men Dieffuelen, met huilcken Troldfolck haffue gjort pact, paa det at hand kand stadfeste Mennisken i Wildfarelse, da vdrætter hand meget til Troldom (...)*”.³³¹ Pakten med djevelen ble, ifølge teologene, en betingelse for trolldommens virkningskraft. Derfor var også signeri avlet av djevelens ondskap, fordi bare Gud og hans “disipler”, presteskabet, kunne helbrede uten at man tok skade på sjelen: “*Om de end kunde (...) sige noget Sandt eller hjælpe folk, saa er det dog Djævelens Hjælp og bør derfor ikke benyttes*”³³². Både Palladius og Hemmingsen advarte at sjelen til dem som tok i bruk signeri ble fordømt.³³³

Et annet kjernepunkt bak teologenes kamp mot signeri var at denne formen for magi synes særlig utbredt og vanskelig å få bukt med. Det var besværlig å få en folkelig oppslutning om det teologiske syn. Palladius var spesielt opptatt av å slå hardt ned på hvit magi, da han mente det var problematisk å få bøndene selv til å rettsforfølge

³²⁷ Peder Palladius danske skrifter 1925-26, bd. 5:111

³²⁸ Brink 1992:16

³²⁹ Peder Palladius Danske skrifter bd.5 1925-26: 111

³³⁰ Muchembled 1986:135

³³¹ Niels Hemmingsen 1576: *En Underuisning...*

³³² *Hans Tavsens hyrdebrev* 1542 sitert etter Jacobsen 1966:144

³³³ Peder Palladius Danske skrifter bd.5 1925-26:111; Hemmingsen: (...) *Det er vel Sandhed at helbredden er god, Men Salighed er bedre, derfor skal huer see til at hand icke forkaster sin salighed* (...).

“kloke folk”. Skadevoldende trolldom derimot, mente han bøndene selv klarte å ta seg av.³³⁴ Dette forklarer kanskje hvorfor forordningen av 1584 rettet seg mot “hvit” magi fremfor andre. Erikssønn var ikke den eneste teolog som fant mye ugudelig signelse i sitt stift³³⁵. Flere ganger fra teologisk hold gis det uttrykk for at befolkningen ikke viste seg villig til å akseptere at denne formen for magi var blasfemisk eller djevlesk og derfor kriminell: (...) *Men saa tillig som diefflen lader komme flagrendes een eller anden spaaquind, som giffuer seg vd for at wide noget det der enten er giort eller gøres skal, saa yppes oc røres strax huen i folck til nogen ny wiisdom, lige som det haffde intet paa seg huilcket denneom vdi evangelio forberes (...)*³³⁶.

Tausen var svært forarget over “disse Djævelens Apostelinder” som befolkningen hadde slik tiltro til: *“Almuen mener, at slige kvinder kunne vise tyver (...) angive, hvem der har taget “Nytten” fra Kjærerne og helbrede Sygdomme. Den mener derfor, at den maa have Lov til at benytte dem, som kunne hjælpe den; men man skal ikke have fremmede Guder (...)*³³⁷. Hos Hemmingsen kommer det godt frem hvor fjernt den lutherske oppfattelsen av signeri sto i forholdt til den folkelige: (...) *Det er sige de (allmuen) Guds Ord: Mand gjør ingen mand ont der met, men hielper Folck oc Quæg til deres helbrede. Item den oc den bruger det maa ieg icke ocsaa (...)* *Helbrederen er god at haffue (...)*³³⁸

Disse utsagnene viser at teologene kjempet en hard kamp mot de folkelige trosforestillinger. I tillegg til deres advarsler om evig pine i helvete, sto befolkningen overfor trusselen om den jordiske straff. Tausen mente at trollfolk skulle dømmes etter Moseloven og stenes hjel, Palladius skrev om signekoner at de skulle brennes til “fallaske, med skind och been kiød och krop”³³⁹. Hemmingsen rettet i sin bok en appell til verdslige myndigheter om at de måtte gi en lov som straffet trollfolk med

³³⁴ Johansen 1991:159; Wittendorf 1992:24

³³⁵ Elgvin 1956:88-89

³³⁶ *Smaaskrifter af Hans Tausen* sitert etter Johansen 1991:154

³³⁷ *Hans Tausen hyrdebrev* 1542 sitert etter Jacobsen 1966:144. Palladius uttalte seg i lignende vendinger, *Peder Palladius Danske skrifter* bd 5 1925-26: 110

³³⁸ Niels Hemmingsen 1576: *En Underuisning* (min kommentar i parentes)

³³⁹ Om Tausen, Sejr Jensen 1988:29 og Tørnsø 1986:83; *Peder Palladius Danske Skrifter* bd.5 1925-26: (sitat) 111

døden³⁴⁰. Erikssønn mente også at trollfolk: (...) *ingenlunde effter Guds Low aff Verdslige Øffrighed tilstædis at leffue (...) imod det femte Gudord dømmis til Jilden (...)*³⁴¹. Da samtlige teologer krevde dødsstraff for trolldom, viser forordningen av 1584 at myndighetene etterkom det strenge teologiske syn i sin utforming av reskriptet.

Til tross for teologenes iherdige innsats mot den folkelige magi synes Frederik II og hans regjering å vise en forbausende tregghet med å vise en aggressiv holdning gjennom sin rikspolitikk i trolldomsspørsmål. De anstrengte seg snarere for å sikre rettssikkerheten til trolldomsanklagede. Til tross for dette, viser loven av 1584 at sterke embetsmenn i kongens tjeneste kunne få gjennomslag for egne krav. Krav som trolig var i strid med befolkningens ønsker, vaner og behov. Myndighetenes velvilje var allikevel trolig tuftet på hvorvidt private initiativ kom et sentralt behov i møte. Nemlig det at initiativene styrket regimets ideologiske grunnlag, som tross alt konsoliderte statens makt og rikenes konformitet.

4.4. Forordningen av 1593 - årsakssammenhenger

I 1593 ble signeri - loven av 1584 gitt ut på ny av **Christian IV** (1577-1648, regjering 1588 - 1648)³⁴². I motsetning til sin far, gjorde Christian IV forordningen gjeldende for hele Norge. Dette leder frem til spørsmålene hvorfor loven av 1584 ble gjort nasjonal i 1593 og hvorfor det bare var i Norge at statsmakten så et behov for en nasjonal signerilovgivning. Loven av 1593 kan neppe ses på som resultat av et bredt folkekrav. Kriminaliseringen av signeri brøt med velprøvde tradisjonelle metoder for å takle livets motgang. Teologene sin nådeløse kamp mot trolldom og hvit magi sto i et diametralt motsatt forhold til det folkelige magiske univers. Knutsen har angivelig rett når han hevder at lovene mot signeri bør ses som et ledd i statens lutherske

³⁴⁰ Hemmingsen 1576: *En Underuisning...*; Sejr Jensen 1988:35, hevder at denne appell dreide seg om signeri - virksomhet. Brink 1992:22 er, og her finner han min støtte, av den oppfatning at appellen rettet seg hovedsakelig mot skadevoldende trolldom.

³⁴¹ Eriksønn 1592 *Jonæ Propheti*, sitert hos Johansen 1991: 191 fotnote 77

³⁴² NRR III: 302-303. Christian IV var konge fra 1588 og myndig fra 1596: Bokklubbens tobindsleksikon 1990:215

misjonering i Norge³⁴³. Da Erikssønn trolig medvirket sterkt til at loven kom i 1584, taler all sannsynlighet for at lovens nasjonale utstedelse i 1593 ble gjort uten lokale innspill³⁴⁴. Indirekte kan dette tolkes som at Christian IV hadde intensjoner om å gå hardere til verks med reformasjonsfremstøtene i Norge enn Frederik II.

4.4.1. Reformasjonens forsinkelse i Norge

Det kan ha vært et større behov i Norge for en nasjonal lov som sanksjonerte ugudelighet strengt fordi reformasjons - arbeidet hadde kommet adskillig kortere i Norge enn i Danmark. Deler av den danske befolkning ble tidlig kjent med den lutherske lære. En katolsk predikant skrev så tidlig som i 1526 at: *“Lutheriets Giff sneg sig gennem Jylland”*. Det var fortrinnsvis i byene allmuen gikk gjennom en religiøs vekkelse. Allerede i Viborg året 1529 ble: *“Den anti - katolske stemning (...) nu snart så ophidset at man (befolkningen) betragtede det som ugudelighed og hykleri, at der endnu holdtes messer og anden katolsk gudstjeneste i domkirken.”*³⁴⁵ Staten bidro til at nytt kirkeliv hurtig kom igang i Danmark etter reformasjonen.³⁴⁶ Likevel var det trolig mange som følte seg knyttet til den katolske tro lenge etter at reformasjonen var innført, ikke minst på landsbygda hvor denne prosessen gikk tregere.³⁴⁷

I Norge derimot, bar reformasjonen ikke preg av en religiøs vekkelse men snarere et “kupp”. Religionsskiftet ble påtvunget en uforberedt allmue og geistlighet. For å minske faren for opptøyer hadde regjeringen lagt seg på en “toleranse - linje”³⁴⁸. Kirkearbeidet gikk langsomt og det tok tid å bygge opp et luthersk presteskap i landet. Den norske befolkning fikk derfor over lengre tid være i fred med sine, fra statskirkens ståsted, kjetterske trosforestillinger. De spede forsøk på omorganisering til luthersk kirkeliv kom ikke igang før 1550/70.³⁴⁹ Slik sett synes statens behov for å

³⁴³ Knutsen 1996:32

³⁴⁴ Sogner 1982:172

³⁴⁵ Begge sitat er hentet fra DBL 1983 bd.14:380 – 382 (min kommentar i parentes)

³⁴⁶ Rian 1997:149ff

³⁴⁷ Wittendorf 1984:117; Grell 1995:10; Johansen 1995

³⁴⁸ Rian 1997:153

³⁴⁹ Rian 1997:149 -158; Johansen 1995:184; Fladby 1986:64-65

skride inn overfor katolske etterlevninger og ugudelig folketro forskjellig i rikene³⁵⁰. Det kan se ut som at ved Christian IV's maktovertakelse ble "toleranse - linjen" overfor Norge brutt. Det har trolig også hatt en praktisk betydning at i Norge var den eldre, ofte "kvasi - konverterte", generasjonen av prester fra reformasjonstiden på vei til å falle fra. Fra Danmark kunne det nå rekrutteres prester som var oppdratt i den rette lutherske tro.³⁵¹ I Norge hadde også rettsstellet gjennomgått reformer i 1590 (s. 94), slik at det kunne være mulig å få en mer effektiv verdslig håndhevelse av statsmaktens politikk.

Behovet for en nasjonal signerilovgivning i Norge kan i tillegg til de nevnte momenter også trolig ses i sammenheng med at utover 1590 - tallet ble en mer religiøs intoleranse fremtredende. Avvikelser fra den rene lutherske lære ble i større grad sett på med mistenksomhet.³⁵² Det å sikre innførelsen av den rette lutherske lære og fjerne kjetterske ytringer i Norge, katolske som folkelige, kunne av den sentrale statsmakt vært oppfattet som desto mer nødvendig. I Christian IV strenge religiøse oppdragelse hadde han fått lære at en av hans viktigste oppgaver som monark var å beskytte riket fra djevelen³⁵³. Et strengere religiøst klima legitimerte med andre ord en mer nidkjær utrenskning av ukristelige og kjetterske handlinger og trosformer. Det kan postuleres at en konsekvens av konfesjonalismen, ble en stadig mer intensiv moralsk kampanje mot den folkelige religiøsitet og befolkningens adferdsmønster. Statskirkens budskap var klart, trolldom og magi fremsto som dyrking av anti – krist, og de som beskjeftiget seg med dette var intet annet enn satans håndlangere på jorden som man med god samvittighet burde utrydde.

Et annet moment som bør ses i lys av forordningens nasjonale utstedelse er at Christian IV trolig var mer opptatt av trolldom enn sin far (kap. 5.3.). Det var særlig to dramatiske hendelser som rystet kongehuset i Christian IV's unge år, som kan ha

³⁵⁰ Knutsen 1996:32

³⁵¹ Rian 1997:153-154; Fladby 1977:24-25 og 1986:65

³⁵² Scocozza 1987:121ff; Rian 1997:355,360ff, Hans Poulsen Resen ble den mann som ledet an i de religiøse stridigheter i Danmark - Norge. Han kom inn i statsmaktens politikk i 1591 som professor i dialektikk, fra 1597 professor i teologi. Se dette arbeidet kap.5.2.2.

³⁵³ Scocozza 1987:121

vekket kongens interesse for fenomenet. Det knyttet første gang til hans søster **Annes** (1574 -1619) dramatiske bryllupsferd høsten 1589. Danske og skotske trollkvinne hadde i samarbeid sluppet luftdemoner løs på kongens flåte, slik at Annes vielse med skotske kong **James VI** var nær å bli kansellert. Trollkvinnenes djevlskap var med andre ord ikke langt fra å velte grunnlaget for de nitidige statsforhandlinger og diplomatiske forbindelser som var blitt opprettet mellom rikene i forkant av denne ekteskapsavtalen. Trollfolkene værmagi drev skipene til Norge, og bryllupet som med pomp og prakt var forberedt i Leith utenfor Edinburgh i august, ble holdt under langt ringere kår enn planlagt i Oslo, 23. november 1589. Andre gang Christian IV fikk føling med trollfolkene onde svartekunst var under hans risikofylte Finnmarksreise i 1599, da hans velutrustede marineflåte var nær å forlise i storm angivelig på grunn av samisk trolldom.³⁵⁴ Et annet eksempel angår **Anne Pedersdatter**, enken etter den kjente teolog og historiker **Absalon Pederssønn Beyer**, som ble brent i Bergen 1590. Da hennes svigersønn klaget over lensøvrighetens illegale framferd og søkte oppreisning for henne *post mortem*, ble dette avvist av kongen i 1598³⁵⁵. Da Christian IV's regjering utstedte forordningen av 1593, kan den trolig tas som et varsel om at en strengere trolldomspolitik var i gjære.

4.4.2. Dansk adel for signeri

En annen delforklaring som angår hvorfor Norge og ikke Danmark fikk et lovforbud mot signeri, gjelder adelens rolle i dobbelt - monarkiet. Adelen i Norge ble i årene etter reformasjonen til 1600 - tallets begynnelse sterkt redusert. Adelen i Danmark holdt seg derimot stabil og i tillegg erobret den viktige maktposisjoner, spesielt i årene etter 1588³⁵⁶. Adelen var således en sterk politisk maktgruppe som kongen måtte ta hensyn til. Blant adelen var det folk som delte befolkningens mening om at signeri var av det gode og benyttet det selv. I danske lensregnskaper var det ført utgifter til "kloke koner" på lik linje med utgifter til håndverkere så sent som i 1609. Disse utgiftene var ikke fordekt på noen måte og lensregnskapene skulle til revisjon i

³⁵⁴ Hagen 1999:12-23 og Hagen orig. manus, *Heksekraft mot kongemakt*, publisert i *Historie* 2 1998:40-50; NS 1 1852; 462-479; Johansen 1991:34

³⁵⁵ Næss 1982:261-262

³⁵⁶ Fladby 1986:30-31; Wittendorf 1992:16; Rian 1997:120

København hvert år.³⁵⁷ Det er derfor sannsynlig at en signerilov i Danmark slik som i Norge ville ha møtt stor motstand. Deler av dansk adel kan ha stått i et motsetningsforhold til teologene. Det kan derimot ha vært oppfattet som mindre radikalt å gi en landsdekkende lov mot helbredende magi i Norge i og med at Norge allerede hadde en regional bestemmelse.

Loven av 1593 kan ikke bare ses på som en religiøs innskjerpelse, men også som en del av statens politiske akkulturasjonsprosess i Norge. Reformasjonens forsinkelse i Norge, samt et strengere religiøst klima mot slutten av 1500 – tallet, gjorde at behovet for konformering og disiplin var større her enn i Danmark. Loven mot signeri i 1593 kan samlet sett tolkes som et uttrykk for og som ledd i Christian IV's bestrebelse etter å innlemme Norge politisk og religiøst i kongeriket. Det er også nærliggende å tro at befolkningens motstand mot å forkaste signeri ga myndighetene et voksende behov for åndelig oppsyn. For statsmakten fremsto signeri som ulovlige katolske og blasfemiske kulturytringer utenfor myndighetenes kontroll. Den verdslige del av akkulturasjonsprosessen skal diskuteres mer utførlig nedenfor. Da gjenstår det å se hvorvidt myndighetenes fordømmelse av signeri lyktes i praksis.

4.5. De danske og norske signerisaker

4.5.1. Noen kildekritiske bemerkninger

Blant historikere var det lenge et postulat at de som ble forfulgt for trolldom var signere eller såkalte "kloke folk". Signerisakene som *eget fenomen* er i forskningssammenheng lite undersøkt. Det man imidlertid har kommet frem til i Danmark og Norge er at signerne *ikke* utgjorde en stor andel av de trolldomssiktede.³⁵⁸ Derimot var signere ofte en nødvendig medisinsk ressurs som lokalsamfunnene ikke lett ga slipp på. Det at heller ikke signere så på seg selv som forbrytere, fremgår av at de både i Danmark og Norge ofte frivillig tilsto sin

³⁵⁷ Wittendorf 1992:25-26

³⁵⁸ Johansen 1991:88; Knutsen 1996:58-59; Willumsen 1994:48

virksomhet, og kunne endog gjøre kjent for retten hvilke helbredelsesbønner som var blitt brukt. Dette er trekk som også gjelder sjamanismesakene fra Finnmark.³⁵⁹

Signerisakene er imidlertid metodisk kompliserte. Signerne hadde, som før nevnt, ikke utelukkende en helbredende funksjon, men sto i en dobbeltstilling i forhold til det magiske. Dette er trolig en grunn til at både i de danske og norske signerisaker forekom anklager vedrørende "hvit magi" ofte sammen med anklager om maleficium. Det hadde seg også slik at samme person kunne ettersom prosessen skred frem, bli anklaget for flere former for trolldom.³⁶⁰ Anklager om signeri ble i begge land som regel trukket inn i rettssystemet når denne formen for magi resulterte i mislykket helbred eller når såkalte "kloke folk" krysset skillelinjen mellom hvit og sort magi³⁶¹. Et annet moment som bør bemerkes er at det finnes tilfeller hvor maleficium - anklagede personer i retten forsvarer seg som signere og benekter å ha beskjeftiget seg med svartekunst. I retten har dette i flere anledninger vært godkjent, og opprinnelige maleficiumsaker ble omgjort til og dømt som signeri.³⁶² Det kan derfor synes som et problem i forskningen å genuint skille signeri fra maleficiumsakene, noe som medfører uklare tall når signerisakene skal behandles som en egen sakskategori.

Det kan være problematisk å finne ut av hvorvidt de signerisaker som trekkes frem i forskningsarbeidene er *rene* signerisaker, eller om det er snakk om prosesser der signeri kun inngår som ett av tiltale – punktene. Det kan imidlertid se ut som at flere anvender det kriteriet for en signerisak at *personen* som ble anklaget var en signer³⁶³. Det kan settes spørsmålsteget ved en slik inndeling, fordi signere relativt ofte ble dømt på grunnlag av at de hadde beskjeftiget seg med maleficium, og at slike saker kanskje burde inngå i maleficium - kategorien. Det kunne således i fremtiden vært ønskelig med en mer klar og entydig kriterie - og begrepsanvendelse når signerisakene analyseres. Til tross for disse kildekritiske bemerkninger, skal de

³⁵⁹ Næss 1982:123ff; Birkelund 1983:85; Knutsen 1996:59; Tørnsø 1986:75-76; Lilienskiold 1998:187; Hagen 1999:58-60

³⁶⁰ Næss 1982:129, 134; Birkelund 1983:75; Johansen 1991:88; Knutsen 1996:59

³⁶¹ Johansen 1991:88-91; Birkelund 75; Næss 1982:129, 133 - 134

³⁶² Birkelund 1983:49; Knutsen 1996:59

³⁶³ Sejr Jensen 1988:119; Johansen 1991:89; Næss 1982:122ff; Knutsen 1996:59-60

opplysningene som er å finne i arbeidene anvendes. Helt kort skal det nevnes at det bare var i perioden 1584/93 - 1617 at signeri var belagt med dødsstraff, og da bare i Norge.

4.5.2. Signerisakene

I de 134 trolldomsprosessene Sejr Jensen har undersøkt i perioden 1500 - 1588, kommer han frem til at 16 saker dreide seg om signeri. Det var 9 personer som ble dødsdømt for dette, 2 ble forvist, 1 inngikk forlik og 4 fikk uvisst utfall.³⁶⁴ Johansen har funnet frem til at etter 1609 ble 36 (7,8%) av 463 danske personer anklaget for signeri. 17 av de 36 personer dømt til bålstraff og 16 ble landsforvist.³⁶⁵ Ikke overraskende viser det seg at signerisaker har utgjort en liten del av trolldomsprosessene i Danmark.

I Norge derimot, opptrådte signeri - anklager tilsynelatende hyppigere. Næss har funnet at anklager vedrørende signeri forekom i 263 (33%) av 789 saker. Anklager vedrørende signeri spilte en tilnærmet like stor rolle som maleficiumanklagene. Allikevel var det bare 82 saker som kom så langt at det ble gitt dom. Dette viser at langt de fleste signeri - anklagene i Norge ble frafalt før de kom til doms. I Norge endte 3 signeri - saker med dødsdom, 24 ble forvist, 19 endte med soning eller bøter og 36 ble frifunnet.³⁶⁶ Knutsen har i sin regionale undersøkelse for Østlandet kommet frem til resultater som er i samsvar med Næss sine. Han tolker det som uttrykk for at det har skjedd en forsoning i lokalsamfunnet. Videre mener han det

³⁶⁴ Sejr Jensen 1988:119. Fotnote 357-362, jfr. med analyseskjema side 157 ff. To av signerne hadde beskjefliget seg med maleficium, hvilket gjør det nærliggende å tro at disse sakene heller burde inngå i maleficiumsakene.

³⁶⁵ Johansen 1991:88, 91. Han oppgir ikke hva som skjedde med de tre siste. Det er grunn til å tro at de ble frikjent siden det var tre menn. Menn ble oftere frikjent enn kvinner. Birkelund 1983:133, kan vise til at i perioden 1533 - 1697 ble 17 av totalt 430 personer dømt for signeri.

³⁶⁶ Næss 1982:134, 138, 248. Kommentar: Næss opptre med et noe forvirrende tallmateriale. Til tross for de tallene jeg refererer i teksten, hevder Næss ibid. side 215 at i Norge er bare 35 signeriprosesser gjort kjent i perioden 1581-1694. Spørsmål heftet ved dette er hvordan kan det bli gitt 82 dommer (s. 248)? Videre har han ikke gjort rede for domsutfallet i det 35 signeriprosessene (s. 435 ft.note 263). Dette vanskeliggjør en konkret sammenligning av danske og norske signerisaker. Til tross for dette synes tendensen i materialet klart, i Norge falt det færre dødsdommer for signeri enn i Danmark.

tyder på at signeri ikke ble sett på som en alvorlig forbrytelse. Knutsen hevder også at dette viser at signere ikke var spesielt fryktet blant befolkningen.³⁶⁷

Det kan være fristende å antyde en sammenheng mellom den strenge signeriloven av 1584/93 og en mer hyppig frekvens av anmeldte signerisaker i Norge (263 anklager), enn det Johansen har kommet frem til i Danmark (36 anklager). Vurdert ut fra dommene derimot, kan man se at signeri har blitt mildere dømt i Norge enn i Danmark. Ifølge Sejr Jensen og Johansen sitt tallmateriale blir vel halvparten av de stevnede signere straffet med døden. Dette i motsetning til i Norge hvor dødsstraff opptrer kun i tre tilfeller, to ganger 1594 og en gang 1626³⁶⁸. Det kan derfor se ut som at signeriloven av 1584/93 sin praktiske anvendelse var beskjeden. Dermed står man overfor følgende paradoks at i Danmark hvor retten manglet en juridisk hjemmel for å dømme signere til døden, ble flest dødsdommer for signeri avsagt. Hvordan kan dette forklares? Kanskje kan Muchembleds teser om "åpne" og "lukkede" samfunn belyse problemstillingen.

4.5.3. Robert Muchembleds teori om "åpne" og "lukkede" samfunn. Et fokus på den verdslige akkulturasjonsprosessen i rikene

Robert Muchembled har skapt seg et navn innen trolldomsforskningen ved å benytte begrepene "åpne" og "lukkede" samfunn for å forklare regionale forskjeller. Muchembled ser på trolldomsprosessene som et politisk fenomen fremfor et religiøst, og han hevder at trolldomsprosessene bare var et aspekt av den prosess hvor landsbygda ble gjennomtrengt av statsmaktens kulturelle og politiske hegemoni. Denne tendensen ble intensivert da rettsvesenet fikk etablert seg og det ble satt inn lokale representanter for å effektivere statens vilje. Som et resultat av den suverene statens fremvekst fant det sted en etablering av et enhetlig straffesystem, og gjennom lovgivningen ble det gjort anstrengelser for å konformere og overvåke befolkningen. Den straffelov som gikk ut fra de nye politiske strukturer skapte en ramme for trolldomsforfølgelsene. Intensiteten og varigheten av prosessene var betinget av embetsmennene sine anstrengelser, men i det videre trolig desto mer av

³⁶⁷ Knutsen 1996:59

³⁶⁸ Næss 1982:454

reaksjonen blant bøndene. Kjernen i Muchembleds argumentasjon ligger i hvorvidt lokalsamfunnet var "lukket" eller "åpent". Det vil si i hvor stor grad bøndene aksepterte statsmaktens inntrenging på lokalplan, og dermed i hvilken grad de var villig til å kanalisere hjemlige konflikter gjennom offentlighetens rettsapparat. I de "lukkede" lokalsamfunn ignorerte man statens domstoler og fortsatte å gjøre opp med sine fiender gjennom direkte vold og lypsje - justis eller andre utenomrettslige tiltak. I de "åpne" samfunn derimot, der akkulturasjonen var fremgangsrik, kom man til å benytte statsmaktens organ. Muchembled ser med andre ord en forbindelse mellom antall henrettede hekser og styrken i den prosess hvor befolkningen ble dratt inn under politisk og administrativ kontroll. Slikt sett blir paradoksalt nok hekseprosessene et uttrykk for integrasjon og modernisering.³⁶⁹

Muchembled`s teser kan trolig på en fruktbar måte anvendes på det dansk - norske samfunn. En rekke av de momenter som Muchembled trekker inn for å belyse akkulturasjonsprosessen kan være betegnende også for dobbeltmonarkiets politiske utvikling etter reformasjonen. Jeg deler derimot ikke den oppfatning at trolldomsprosessene ikke også var betinget av religiøse strømninger. Utbygging av kirke – institusjonen kan i stor grad anses som en viktig del av sentralmaktens politiske kontroll - kanal ut til lokalsamfunnene. Teologene bidro trolig til hva man kan kalle et "gunstig mentalt klima" for trolldomsforfølgelser, og både Sejr Jensen og Rian har bemerket parallelliteten mellom reformasjonsfremstøtene og oppkomsten av trolldomsprosesser i henholdsvis Danmark og Norge.³⁷⁰

Angående statens akkulturasjon sett gjennom lovgivningen har perioden fra Jyske lov (1241) og til reformasjonen i rettshistorisk sammenheng blitt karakterisert som en "*lovgivningsmessig død tid*". Etter 1550 derimot utstedes det stadig flere recesser, som fastsatte nye normer både innenfor strafferett og privat rett.³⁷¹ Utstedelsen av nye lover viser statens nyervervede maktposisjon og dens intensjoner om å

³⁶⁹ Muchembled 1986: 138-140; Ankarloo og Henningsen 1986:23

³⁷⁰ Sejr Jensen 1988:88; Rian 1997: 161-163

³⁷¹ Tamm og Johansen 1992:79. De har regnet statistisk på dette og kommet frem til at i perioden 1558 - 1660 ble det utstedt 3500 lover, d.v.s. gjennomsnittlig 35 i året. Domstolene i Danmark øker også sin virksomhet i denne perioden, gjennomsnittlig gis det 55 dommer i året.

kontrollere og regulere samfunnet. Analogt med lovgivningen finner det også sted en utbygging av et offentlig statsstyrt rettsvesen. Som nevnt i forrige kapittel fastsettes den rettslige instans - ordningen i Danmark allerede i 1537/47. Retten ble delt inn i offentlig lokale **herredsting** og private **birketing** på landet, og **byting** og **rådstuerett** i byene. Fra disse underrettene kunne saker appelleres til **landsting** og derfra videre til **kongens retterting (1660 høyesterett)**. I Norge ble ikke en tilsvarende inndeling i over - og underretter innført før i 1590 på landet, og i 1607 i byene. Vel et halvt århundre senere enn i Danmark ble **bondetingene** omgjort til rettssystemets første instans, hvor lagretten og sorenskriverne dømte. I byene hadde **rådstueretten** (bytinget) denne funksjon. **Lagtinget** ble omgjort til by- og -bygdetingenes appellinstans, hvorfra saker kunne gå videre til den særnorske **herredagen** (et mobilt "retterting" med årlige sesjoner fra 1599). I 1666 ble i tillegg **overhoffretten** etablert og sakene kunne gå derfra videre til **høyesterett (1660)**.³⁷² Med andre ord, i Norge monopoliserer staten domstolene og setter sine representanter inn på alle nivå. I Danmark ble deler av det lokale rettssystemet bortforpaktet til private som hadde birkerett, mens de høyere rettsinstanser var underlagt sentralmakten.³⁷³

Fra 1551 skulle det føres tingbok i Danmark, slik at landstingdommeren kunne se hvilken dokumentasjon som var vektlagt ved domfellelse i underrettene³⁷⁴. Tingboka skulle med andre ord være til hjelp for landstingdommeren i forbindelse med ankesaker. Tingbøker ble skrevet mer regelmessig i Norge fra 1591 med innføringen av sorenskriverembetet. Det var dermed ingen automatikk i at alle norske bygdeting fikk tingbøker fra 1591. I Finnmark var det ikke sorenskriver før i 1620, og først fra denne tid har man tingbok fra amtet.³⁷⁵ Et krav om skriftlig dokumentasjon ga en bedre mulighet for at kriminelle handlinger kunne bli vurdert mer legalt av en høyere

³⁷² Om domstol - systemets oppbygning og virkeområde i detalj i Danmark, se Tamm og Johansen 1992:83-85. For en sammenligning mellom Danmark og Norge, Tamm og Johansen 1994:32-39. Øvrig, Rian 1997:125-129; Sandmo 1999:29; Næss 1994:78ff

³⁷³ En systematisk undersøkelse mellom birk - og herredstingene er ikke utført.

³⁷⁴ Wittendorf 1989:225; Tamm og Johansen 1992:83

³⁷⁵ Næss 1982:19, 78. Jeg tar ikke hensyn til den sporadiske føringen av lagmann - protokoller før 1591.

rett. Dette ga appell - systemet mening samtidig som forbrytere i større grad ble dratt inn under statsmaktens kontroll.

De nye juridiske endringene kan tolkes som et sterkt tegn på et ønske om å effektivisere rettsapparatet samt å forbedre tingets anvendelighet i dobbeltmonarkiet. Trykningen av Jyske lov (1590) og Christian IV's Norske lov (1604) kan ses i denne sammenhengen. Det at kongen deltok mer aktivt i rettspleien ga trolig signaler om at privat - justisens tid var forbi og at den guddommelige lov og rett var kommet til rikene³⁷⁶. Spesielt kjennetegnes Christian IV's regjeringstid av en hyppig lovutstedelse, og han var også den monark som deltok mest frekvent i rettertingets sesjoner³⁷⁷. Et hovedmål med de juridiske reformer som ble gjennomført var å oppmuntre befolkningen til å anvende statens legale myndighetsapparat og dens vurderinger av lov og rett fremfor privat justis. Med andre ord kommer retten inn som en ny måte å løse konflikter på. Hvor befolkningen hadde tradisjon for å henvende seg til "kloke folk" for å få opphevet trollfolkernes onde forbannelse med motmagi, gjør staten krav på å ta seg av forbrytelsen på sin legale måte. Hagen har hevdet i denne sammenhengen at innføringen av rettssystemet forstyrret "*den tidligere balansen mellom magi og motmagi*"³⁷⁸. Det kan ikke utelukkes at retten i takt med at akkulturasjonsprosessen skred frem, i større grad erstattet tradisjonelle former for oppgjør med trollfolk. Teologenes forkynnelse var i stor grad rettet inn mot å bryte ned folk sin tillit til de hjelpende krefter og signekoner var som nevnt spesielt forhatt. Det kan være riktig å se det slik at: "*De tradisjonelle metodene for folkelig bekjempelse av ondskapsfull magi avtok da institusjonalisert hekseforfølgelse via domstolene ble et alternativ for lokalbefolkningen*"³⁷⁹. Akkulturasjonsprosessen sitt kronologiske forløp, sett både gjennom reformasjonsfremstøtene og utbyggingen av lokalforvaltningsapparatet gjør det nærliggende å tro at danskene langt tidligere enn nordmenn anvendte retten som sin arena for konfliktløsning. Videre er det rimelig å

³⁷⁶ Tamm og Johansen 1992:75-77,82. Rettertinget kom bare i liten grad til å beskjeftige seg med trolldom - og straffesaker.

³⁷⁷ Tamm og Johansen 1992:75

³⁷⁸ Hagen 1999:64

³⁷⁹ Hagen 1999:64

anta at i dess større grad retten sanksjonerte trolldom, desto hyppigere ble trolldomskonflikter kanalisert gjennom rettssystemet.

Undersøkelser har vist at tingets nærhet, såvel i rom som i tid avgjorde i hvor stor grad det ble benyttet i Danmark³⁸⁰. Dette er faktorer som trolig i stor grad også var gjeldende i Norge. Forskning har vist at i Danmark lyktes staten med å få befolkningen til å oppleve tinget som nært; retten ble satt hver uke, det var aldri langt til nærmeste tingsted. Det var lokale privatpersoner som førte sakene og domsavgjørelser ble tatt av lokale herreds- og birkefogder, i livssaker i samråd med lokale bønder - nevningene. Det er hevdet at: *“(...) retten blev ikke oppfattet som noget fjernt og utilnærmelig med et andet sprog. Det kan derfor ikke undre, at selv mindre uoverstemmelser blev slæbt for retten såvel som den ringeste gældssag.”* Undersøkelser av såkalt *“avtinging”*, hvilket forstås som at en forbryter gjorde opp for seg utenfor retten ved forlik og bøter, viser at denne ordningen ikke var flittig benyttet fra 1558 - 1670. Den danske befolkning foretrakk å benytte retten som deres arena for konfliktløsning.³⁸¹

I Norge derimot, ble underretten satt to - tre ganger i året, hvilket var vesentlig sjeldnere enn i Danmark³⁸². Det er nærliggende å tro at topografi og avstandene i Norge også gjorde retten mer utilgjengelig. Det vites for eksempel at lagmannen som var pliktig til å holde lagting i Finnmark hvert 3. år ikke alltid overholdt denne plikten³⁸³. I tillegg var myndighetenes eksterne representanter i retten som lensherre, fogd, sorenskrivere (fra 1591) og lagmann nesten alltid dansker, hvilket kan ha bidratt til at tinget ikke ble oppfattet som “nært”.

I motsetning til i Danmark, hvor utenomrettslige oppgjør i denne perioden heller var lite anvendt, har flere forskere poengtert den utstrakte bruken av “soning med fogd”

³⁸⁰ Tamm og Johansen 1992:93

³⁸¹ Tamm og Johansen 1992:91-93, (sitat 93)

³⁸² Jfr. tingtavlen i Christian 5's norske lov (1687), 1982:276-285

³⁸³ Sandvik 1987:233

fra 1500 til ca. 1650 - tallet i Norge³⁸⁴. Denne formen for forlik ble benyttet av fogden etter skjønn på forbrytelser som ble oppfattet som ikke alvorlige og som ikke kvalifiserte til dødsstraff. Fordelen for den angivelig kriminelle var at han slapp påkjenningen ved offentlig oppmerksomhet rundt sin forbrytelse og at han unngikk dom, da saken ikke kom for retten. Fogden på sin side fikk effektivisert behandlingen av straffesaker, samt at han hadde muligheten til å presse den mistenkte for det maksimale beløp personen evnet å betale. Dette skaffet gode inntekter i sakefallskassa hvor fra lensøvrigheten blant annet hentet sine inntekter. Det kan også sies at soningen medførte at fogden i praksis fikk en uformell domsmyndighet. Ulempen for den mistenkte var at forbrytelsen ikke ble rettslig bevist, samt at mistenkte som *kunne* bli frikjent i retten betalte høye summer (gjerne penger lånt av slekt og venner) for å slippe risikoen for prosess og dom. Næss kan vise til at flere trolldomssaker og spesielt signerisaker ble gjort opp gjennom soning med fogd.³⁸⁵ Det kan således se ut som at den norske befolkning unnlot å bruke rettssystemet dersom det var muligheter å gå utenom. Det kan ikke utelukkes at den ulike interessen i landene for å benytte statsmaktens rettsorganer berodde på hvordan statsutøvelsen ble praktisert i rikene. I Norge sto lokalbefolkningen overfor en dansk øvrighet som nok kunne fortone seg som et vilkårlig fremmedstyre, mens i Danmark ble statsoppgavene i større grad bortforpaktet til personer som var mer integrert i samfunnsstrukturen.³⁸⁶

De forhold som her er trukket frem kan tyde på at statens akkulturasjonsprosess ikke var like fremgangsrik i Norge som i Danmark. Befolkningen i Danmark var trolig i større grad enn den norske motivert til å benytte tinget som sin arena for konfliktløsning. Danskene var lite interessert i å få gjort opp sine konflikter utenfor domstolene ved "*avtinging*", mens man i Norge foretrakk utenomrettslig forlik dersom sakens karakter innbydde til dette. I så henseende kan det med forsiktighet antydes at det danske samfunn var "åpent", og det norske "lukket" i Muchemblems betydning.

³⁸⁴ Fladby 1963:31, 120 -122; Næss 1982:148ff; Sandvik 1987:238f; Rian 1997:127; Sandmo 1999:32-33. Det har vært diskutert hvorvidt denne formen for oppgjør var bifalt av myndighetene. Flere vektlegger imidlertid at dette var en praksis som var både godkjent og oppmuntret både av befolkningen og myndighetene.

³⁸⁵ Næss 1982:153ff

³⁸⁶ Dyrvik 1991:147, samme 1998: 136-137

Begrepene “lukkede” og “åpne” samfunn kan trolig anvendes på et dypere plan enn bare som et skille mellom nasjonale grenser. Undersøkelser har vist at det var stor forskjell i utbredelsen av trolldomsprosesser mellom regioner og også mellom landsbyer. Dette kan tyde på at lokalsamfunnene i ulik grad var mottakelig for statsmaktens politikk. Flere har for eksempel påvist at i Danmark var det langt flere trolldomsprosesser i det mindre folkerike nord- og vestjylland, enn i det befolknings-tette østjylland³⁸⁷. Videre var det også store forskjeller mellom nærliggende herreder og birketing³⁸⁸. I Norge er det forsiktig antydnet at det *kan* ha vært større prosess-intensitet på Vestlandet enn på Østlandet.³⁸⁹ Det er også dokumentert at det *internt* mellom bygdene på Østlandet var en stor forskjell i antall trolldomssaker.³⁹⁰

På bakgrunn av at Danmark var preget av mange bysamfunn, mens det i Norge eksisterte svært få og små byer³⁹¹, kunne man kanskje anta at det ville være forskjell på prosessintensiteten mellom by og land ? En slik forskjell kunne særlig forventes i Danmark, hvor oppslutningen om den lutherske lære var sterk i byene. Flere undersøkelser understreker imidlertid at det kreves varsomhet når prosessintensitet mellom by og land sammenliknes. Tørnsø og Johansen ser ikke en forskjell i så henseende. De bemerker at i de intense prosessperioder skjedde det en økning *både* i byene og på landet³⁹². Birkelund ser heller ikke noen markert forskjell. Hun hevder at den kvantitative forskjellen mellom by og land følger analogt befolkningsmengden, h.h.v. 12 % bodde i byene og ca. 88% på landet. Ca. 71 % av trolldomsprosessene fant sted på landet.³⁹³

Næss viser at 8% av den norske befolkning bodde i byene. Til forskjell fra dansk forskning, hevder han at det *kan* se ut som at det oftere fant sted trolldomsprosesser i byene enn på landet. Han reserverer seg likevel for å trekke bastante konklusjoner,

³⁸⁷ Birkelund 1983:41, Johansen 1991:68

³⁸⁸ Tørnsø 1986:28; Johansen 1991:68

³⁸⁹ Næss 1982:32

³⁹⁰ Knutsen 1996:27

³⁹¹ Grell 1995:4-5

³⁹² Tørnsø 1986:27; Johansen 1991:42

³⁹³ Birkelund 1983:43

da han mener det vanskelig kan settes klare skiller mellom by - og bygdeprosesser. Han trekker frem et eksempel, Stavanger by, som var den norske by med flest trolldomsprosesser. De personene som var involvert i trolldomsprosessene i Stavanger hadde ofte: (...) *større tilknytning til bygdelagene omkring byen enn til bysamfunnet.*³⁹⁴

Befolkningstettheten i Danmark og Norge hadde sannsynligvis betydning for prosessintensiteten. Beregninger viser at i 1600 levde det omtrent dobbelt så mange mennesker i Danmark som i Norge (ca. 300.000 i Norge og ca. 750.000 i Danmark).³⁹⁵ Sogner har imidlertid etter all sannsynlighet rett når hun bemerker at man må være forsiktig med å postulere en "*mekanisk*" sammenheng mellom befolkningsantall og trolldomsprosesser.³⁹⁶ Samtlige undersøkelser i Danmark viser nemlig at det var de minst befolkede områder som hadde høyest prosessintensitet.³⁹⁷ Like så viser det seg i Norge at Finnmark som hadde 0.8 % av landets befolkning, er sterkt representert på statistikken over trolldomsprosesser og når det gjelder den prosentvis anvendelse av dødsstraff.³⁹⁸ I så fall kan det antydes at statsmaktens gjennomslagskraft var sterkere i mindre befolkede områder enn de mer befolknings-tette. Det kan ikke utelukkes at dette var betinget av spesielle lokale strukturer og at øvrigheten hadde større mulighet til å effektivt presse gjennom statsmaktens politikk. Dette er i alle fall antydning i forskningen rundt trolldomsprosessene i Finnmark³⁹⁹.

Ses statsmaktens akkulturasjonsprosess i en nasjonal sammenheng er det flere moment som tyder på at det norske samfunn var mer "lukket" enn det danske. Flere kan vise til hvordan den norske befolkning på ulike måter satte seg i opposisjon til den danske øvrighet og de lutherske misjonærer⁴⁰⁰. Det er ikke utenkelig at både kirkens syn på trolldom og statens offentlige rettssystem representerte et

³⁹⁴ Næss 1982:32-33

³⁹⁵ Rian 1997:319

³⁹⁶ Sogner 1982:164

³⁹⁷ Birkelund 1983:41,43; Tørnsø 1986:27; Johansen 1991:69

³⁹⁸ Næss 1982:32

³⁹⁹ Willumsen 1994:68; Niemi 1983:217-224

⁴⁰⁰ Kvam 1909:31; Sandnes 1990:49, 92-94, 122-113; Rian 1997:131 -132, 154; Johansen 1995:184; Sandvik 1992:95

fremmedelement i det norske samfunn som ikke ble raskt integrert. Et moment som tyder på dette var at frem til ca. 1600 støttet allmuen sine trolldomsanklagede kjenninger med ed - hjelp og gode skussmål i retten. Disse komponenter var nært knyttet til tillitsforholdene i lokalsamfunnet. I tider med frykt for trollfolk avstod nemlig allmuen fra disse tillitserklæringer.⁴⁰¹ Det kan således sies at frem til ca. 1600 hadde ikke statsmakten i utstrakt grad lyktes med å påvirke den norske befolkningen med sin trolldomspolitikk, et trekk som gjenspeiles i at statsmaktens intensjoner om å kriminalisere signeri i Norge ikke ble fulgt opp i praksis. Det er allikevel grunn til å tro at dette inntrykket kan endres utover perioden, i takt med at lokalforvaltningen og embetsverket ble utvidet.

I Danmark derimot, hvor samfunnet relativt tidlig var utsatt for reformer ble statsmaktens offisielle rettssystem i større grad integrert. Øvrigheten var heller ikke utlendinger slik som i Norge. Forskere har fra ulikt hold drøftet hvordan statskirkens press skapte nye konfliktdimensjoner blant befolkningen og disse konfliktenes ble kanalisert og løst gjennom rettssystemet, som for eksempel injurie- og sedelighetsaker.⁴⁰² Med andre ord kan det sies at i større grad enn i Norge lyktes myndighetene i Danmark med å sette grenser for menneskelig adferd og få befolkningen til å innrette seg etter de nye politiske retningslinjer. I denne sammenheng ble kan det kanskje forklares at også signere ble trukket inn i rettssystemet og straffet etter kirkens preferanser, på tross av at det ikke fantes en juridisk hjemmel.

4.5.4. Oppsummering

Det kan hevdes at danske lokalsamfunn både i større grad og tidligere enn norske hadde tatt opp i seg myndighetenes syn på hvor stor synd trolldom og signeri var. Den danske befolkning ble fortrolige med å gå rettens vei med konflikter, alt fra små tetter til større lovbrudd. Et resultat av statens inntrenging på lokalplan var trolig at til tross for at befolkningen både i Danmark og Norge i hovedsak protesterte mot statskirkens utsagn om at helbredende magi var djevelens verk, hadde den mer fremtredende statlige akkulturasjonen i Danmark, sett gjennom kirkens misjon og

⁴⁰¹ Næss 1982:229, 231, 235

⁴⁰² Sejr Jensen 1988:80-83, 85-88; Appel 1999: 519-521, 531

organiseringen av hjemtinget, skapt et gunstig mentalt klima for å rettsforfølge trollfolk. Det at det danske samfunn var "åpent" i Muchembleds betydning, kan trolig forklare hvorfor også enkelte signere ble trukket for retten og dømt til døden til tross for mangel på hjemmel i lov.

I Norge derimot, var ikke akkulturasjonen like fremgangsrik i denne perioden. Her til lands kom både den protestantiske misjon og den nye rettsadministrasjonen senere. Langt på vei foretrakk den norske befolkning å løse sine konflikter i minnelighet, eller å gå utenom retten gjennom soning med fogd dersom sakens karakter innbydde til dette. Den norske befolkning var mindre mottakelig for statens streben etter kulturhegemoni og var således ikke innstilt på å dømme signere til døden tross hjemmel i lov. Det norske samfunn var "lukket". I mindre befolkede områder, som for eksempel Finnmark, kan dette inntrykket endres. Der var lokalsamfunnene preget av ei ustabil befolkning i fiskeværerne. Det var trolig større avstand mellom øvrighet og allmue. I tillegg kjempet befolkningen mot voldsomme naturvilkår som ofte kunne medføre dramatiske tap av nødvendige levemiddel. Betinget av særegne lokale forhold kan den høye prosessintensiteten i Finnmark gi et inntrykk av at dette samfunnet var mer "åpent". Når det også var i Danmark at de minst befolkede områder hadde høyest prosessintensitet, gjør det fristende å antyde at marginale områder lettere var utsatt for øvrighetenes press. Det kan hende det var et særskilt behov for en strengere kontroll med utkant - områder og at virkemidlene ble mer markante. De var således et lettere "bytte" for den statlige akkulturasjonsprosessen.

4.6. Kriminalisering av samisk trolldom

Den neste anledning statsmakten uttrykket seg juridisk om trolldom etter forordningen av 1584/93, var ved utgivelsen av Christian IV's Norske Lov av 1604. I Mandhelgebolken kapittel 2 *Om skemderuig oc nidingsværck* gjentas det at trolldom og spådom var ubotamål⁴⁰³. Da Christian IV's norske lov ikke representerer nye elementer i statens syn på trolldom, vekker et likelydende brev Christian IV skrev til lensherren på Vardøhus, Claus Gagge og til befalingsmann over Nordlandene

⁴⁰³ Kong Christian den fjerdtes Norske Lovbog af 1604, oversatt av Hallager og Brandt 1855:42, Jfr fotnote 49.

Hartvig Bille, større interesse. Brevene dreide seg blant annet om samisk trolldom i dobbeltmonarkiets nordligste utkant. Som en integrert del av fyrstestatens nordkalott-politikk der myndighetene gjennomgår kongerikets forhold til Sverige, militært beredskap og skatt, kommer punktet om trolldom.

4.6.1. Christian IV brev av 20. februar 1609:

(...) Og som Forfarenhed noksom giver, at de fornevnte Finske og Lappiske Folk af Naturen og Brug til Trolddom ere tilgeneget, og derfor baade Nordmænd og andre fromme Folk ikke vel tør bo nær hos dennem, meget mindre i de Fjorde sig nedsætte, som saa mange Finner ere udi, da skalt du have et alvorligt Indseende, at de, som blive befundne at bruge Trolddom, ved Dom og Sentents uden al Naade aflives. Ere og nogen mistænkte, at de slig Kunst vide, og dog ikke bevises, at de den have brugt, da skal de forvises af dit Len og ikke stedes at blive paa noget Sted, som Finnerne have deres Tilhold udi, hverken udi dit Len ei heller i Nordlandene. Hvorefter du dig underdanigst kanst rette. Befalendes dig Gud (...).⁴⁰⁴

Det er hevdet at dette brevet var en reaksjon på at lensherren i Finnmark, ungkaren Hans Olsen Kofoed, angivelig i mai 1601 var tatt av dage på grunn av samisk trolldom.⁴⁰⁵ Det er likevel flere moment som tyder på at dette kan være en noe forhastet konklusjon. For det første virker tidsrommet fra "drapet" på lensherren i 1601 til myndighetene sanksjon i 1609 uforholdsmessig langt. At myndighetene trengte 8 år på å reagere juridisk kan trekkes i tvil.⁴⁰⁶ For det andre var ikke "drapet" på lensherren et rent samisk anliggende. Tiltalte for dødsfallet var samnen Morten Olsen fra Varanger sameby og den relativt velstående nordmannen Christen Schreder (skredder) fra Vardø. Det her hevdet at disse to og kanskje flere var involvert i et komplott mot Hans Olsen Kofoed, hvor Christen Schreder hadde betalt samnen for å ta livet av lensherren ved skadetrolldom - "gand". Nordmannen var altså den aktive part i komplottet. Ifølge lensregnskapene måtte Morten Olsen og Christen

⁴⁰⁴ NRR bd.4:296-300

⁴⁰⁵ Næss 1982:226

⁴⁰⁶ Sogner 1982:172

Schreder bøte med livet på bålet i 1601.⁴⁰⁷ Som Sogner har påpekt, gikk disse lensregnskapene inn til Københavns revisjon på administrativt rutinevis uten noen form for dramatikk⁴⁰⁸. Det er derfor lite trolig at "drapet" på lensherren kan settes i et direkte årsaksforhold til brevet av 1609.

4.6.2. Trolldom og utenrikspolitikk

Brevets innhold og kontekst kan trolig mer fruktbart ses ut fra den spente politiske situasjon på Nordkalotten på denne tiden. Fra midten av 1500 - tallet hadde nordområdene i større grad blitt gjenstand for økonomisk oppmerksomhet hos vestlige sjøfartsnasjoner på grunn av handel med Nord - Russland.⁴⁰⁹ Det var ikke vedtatt faste riksgrenser i dette store området i nord, som strakk seg fra Tysfjord i Nordland i vest, over Troms og Finnmark til svensk - finsk sameland og langt ut på Kolahalvøya i øst⁴¹⁰. Den uklare grense - situasjonen gjorde at området ble utsatt for statlig geografisk ekspansjon fra 1570 - årene, som førte til politiske stridigheter både mellom Russland og Sverige (krig 1590 - 1595) og Sverige og Norge (Kalmarkrigen 1611 - 1613). Den nomadiske samiske urbefolkningen som levde på Nordkalotten hadde ingen egen konge og heller ikke egen stat. De ble derfor krevd skatt av tre konkurrerende stater; Russland, Sverige og Danmark - Norge.⁴¹¹ Striden om retten til skattlegging går tydelig frem av Christian IV's brev av 1609. Dette var viktig, for i den "(...) oppfatninga av "statsmakt" som var i ferd med å bli anerkjent på denne tida, ble retten til å skattlegge forstått som retten til å styre territoriet"⁴¹². Med andre ord, å kolonisere området med nordmenn styrket ytterligere retten til skattlegging, og da også retten til området. En demografisk skattepolitikk var således ledd i en statlig geografisk ekspansjon. I denne forbindelse må trolig brevet av 1609 sees.

⁴⁰⁷ Hagen 1999:22-23 samt personlig meddelelse.

⁴⁰⁸ Sogner 1982:172

⁴⁰⁹ Fladby 1977:352-354; Hagen 1997:178 og 1999:217-231

⁴¹⁰ Fra 16. lengdegrad i vest til ca. den 40. i øst. Fladby 1977:351

⁴¹¹ Fladby 1977:352- 368; R. Høgsæt 1994:293-295

⁴¹² Høgsæt 1994:293

Det går frem av brevet at samer var henfallen til naturdyrkelse og trolldom⁴¹³. Dette vekket slik frykt blant nordmennene at de ikke turde bosette seg i sameland. Samenes trolldomskunster var med andre ord til hinder for en ønsket spredning av en kristen norsk kolonisasjon i tradisjonelle samiske områder. Samisk trolldom var først og fremst kjent som "gand" (*diabolicus gandus*), hvilket kan forståes som skadevoldende trolldom. Samene var også beryktede mestre i vind- og værmagi og spådomskunst. Statens misjon bak dette brevet var neppe å beskytte fromme nordmenn. Statsmaktens ordre om å ta et oppgjør med samisk trolldomskunst var trolig motivert ut fra at uten en norsk bosetting i nordområdene, kunne det dansk - norske dobbeltmonarkiets sjanser til å kreve territoriell suverenitet ved et eventuelt politisk oppgjør bli svekket.

Samenes naturreligion og sjamanisme var allikevel kjent som trolldomskunst og avguder i Europa gjennom flere beretninger. Da oppmerksomheten ble vendt mot nordområdene medførte dette også et større fokus på menneskene som levde der. I litteraturen hersket det en utbredt tro på at nedgangen til helvete befant seg på øde og skremmende steder som Nordkalotten. Etter en Finnmarksreise skrev blant annet erkebiskop Erik Walkendorf i 1520 til paven. Han rapporterte at etter manges mening ble sjelen rensket for syndens smuss i øde og bortgjemte klippehuler i Finnmark. Vitne herpå var hans folk som hadde hørt ulykkelige og fryktelige røster derfra.⁴¹⁴ Martin Luther selv hadde viten om at lappland var full av hekser⁴¹⁵. Det er hevdet at i stadig økende omfang vokste det fram en forestilling om nordområdene som en yngleplass for hekseri og avguder.⁴¹⁶ Det kan derfor ikke utelukkes at bestemmelsen vedrørende samisk trolldom kan settes i en indirekte sammenheng med det religiøse klima på denne tiden, selv om det ikke inngår eksplisitt i brevetets ordlyd.

⁴¹³ Loven sier "*Finske og Lappiske Folk*". Dette forståes som samer. "Finn" var den norske betegnelsen på samene, "Lapp" den svenske. Skillet Finn - Lapp gjelder som oftest dette, og "Lapp" er da innlands- eller fjellsamene. Pers. meddelelse Alf R. Nielssen.

⁴¹⁴ Bergh 1960:126; Næss 1982:225; Willumsen 1994:51-52; Hagen 1997:178; Hagen/Sparboe 1998:27-28; Hagen 1999:65-69

⁴¹⁵ Sogner 1982:172

⁴¹⁶ Hagen 1997:178

4.7. Trolldomsprosessene i Finnmark - årsaksforklaringer

Virkningen av kongens brev uteble ikke. Allerede våren 1609 ble tre samer brent i Tromsø etter lensherre Bille sitt besøk i lenet, "etter min herres brev og mandat", som han selv skrev med henvisning til brevet av 1609.⁴¹⁷ Umiddelbart etter, i 1610, ble fire samer i Finnmark tatt av dage med bakgrunn i kongens brev.⁴¹⁸ Paradoksalt nok viser alle undersøkelser at det ikke var den samiske befolkningen som kom til å lide mest under de brutale trolldomsforfølgelsene i Finnmark i løpet av 1600 - tallet. Av totalt 137 trolldomsprosesser i Finnmark i perioden 1601 - 1692 ble 26 samer ført for retten⁴¹⁹. Det var hovedsakelig norske kvinner i fiskeværene langs Finnmarks - kysten som ble utsatt for bål og brann⁴²⁰. Dette gjør at til tross for den litterære mistenkeliggjøringen av nordområdene og dens befolkning, kan man vanskelig se en direkte forbindelse mellom samenes sjamanistiske naturreligion og trolldomsprosessene i Finnmark.⁴²¹ Da det gjennom prosessperioden viser seg at samene var en minoritet blant de trolldomsforfulgte har dette vært gjenstand for drøfting.

4.7.1. "Kolonisering og konflikt"

En spennende teori går ut på at samene kan ha blitt trukket for retten i den grad tradisjonelle samiske fjordområder ble utsatt for den politisk motiverte norske koloniseringa. Den rike lakseelva med utløp i Altafjorden og drakamp om beite og slåtteland, kan ha medført sterke sosiale og etniske konflikter hvor samene følte seg fortrent fra sine boplasser. Disse konfliktene kan ha blitt kanalisert gjennom retts-systemet i form av trolldomsprosesser. I Finnmark på 1620 - tallet ble noen samer dødsdømt for trolldom hvor det er antydning en slik bakgrunn.⁴²² Trolldomsprosesser i

⁴¹⁷ Dahl Bratrein 1984:453-454. Også Høgsæt 1994:296

⁴¹⁸ Etter upublisert register av Hagen, samt: *Nettproduksjoner 1997, Hekseforfølgelser i Finnmark på 1600 - tallet*. Hagen/Sparboe 1998: 42, lakune fra tidsperioden fra 1610 - 1615 hindrer en fullstendig viten om eventuelle trolldomssaker i denne periode.

⁴¹⁹ Hagen 1999:19. Han har således kommet frem til et større omfang enn tidligere forskning har antatt; Alm 1999:131-132

⁴²⁰ Willumsen 1994; Næss 1982:226; Hagen/Sparboe 1998:28

⁴²¹ Hagen 1995:227

⁴²² Nielssen 1986, særlig side 91

1634 og 1638 kan også ha et slikt opphav.⁴²³ Et moment som pirrer nysgjerrigheten i denne sammenheng, er at i Troms var det trolig en nærmere geografisk kontakt mellom samer og nordmenn enn i Finnmark. Følger man denne "kolonisering og konflikt" - teorien *kan* det tilsi at i Troms ble flere samer anklaget for trolldom enn i Finnmark. R. Høgsæt utelukker ikke at strid om jord i Tromsø kunne føre til at nordmenn anklaget samer for gand. Beklageligvis er kildene meget tause om dette.⁴²⁴

4.7.2. "Implisitt" og "eksplisitt" djevelpakt

En annen måte å forklare at så få samer i forhold til nordmenn ble dømt for trolldom kan være å gå ad ideologisk vei. Samtidens demonologer hadde ulike definisjoner av trolldom, deriblant noe som ble kalt implisitt og eksplisitt djevelpakt. All trolldom både sort og hvit, samisk og norsk hadde ifølge demonologien djevlesk opphav. Den tause, eller implisitte djevelpakten var dog til en viss grad mindre alvorlig. Dette fordi den gjerne karakteriserte uopplyste enfoldige hedninger. Det kan kanskje sies at ifølge samtidens etnosentrisme passet dette bildet øvrigheten/lærde hadde av samene. Mest bestialsk var den åpne, eksplisitte djevelpakten som siviliserte kvinner med viten og vilje inngikk med Satan. Denne formen for pakt måtte man slå hardest ned på. Dette mente blant annet en av de fremste demonologer, den franske juristen **Jean Bodin** (1530 - 1596). I sin praktiske konsekvens medførte dette synet at urfolk ble mindre brutalt forfulgt enn den "siviliserte" befolkning. Slik det nylig har blitt dokumentert, var trolldomsprosessene i Finnmark klart initiert av statens forlengede arm i dobbeltmonarkiets nordligste utpost (s. 139-140). Amtmenn, sorenskrivere, fogder, prester og tildels kjøpmenn var alle representanter for en elitekultur både på statlig og lokalt nivå. Det kan derfor ikke sees bort ifra at trolldomsprosessenes pådrivere sto under innflytelse av internasjonale demonologiske teorier. Det kan i alle fall se ut som at trolldomsprosessene i Finnmark kan passe inn i et slikt mønster.⁴²⁵

⁴²³ Hagen 1999:51

⁴²⁴ Høgsæt 1994:297; Hagen 1995:227, Hagen *Nettproduksjoner 1997, Hekseforfølgelser i Finnmark på 1600 - tallet. Nordland og Troms har svært dårlig kildedekning. Derfor er det gjort kjent bare 21 trolldomssaker fra Nordland og 12 fra Troms. Det er rimelig å anta at Nordland og Troms har hatt adskillig flere trolldomsprosesser*. Foreløpige nye undersøkelser viser at minst 7 samer ble henrettet i Troms (Hagen pers. meddelelse).

⁴²⁵ Hagen/Sparboe 1998:29-30, 45-46; Hagen 1999: 63-65

4.7.3. Politiske og økonomiske motiver

Det at hovedsakelig norske kvinner ble anklaget for trolldom har også skapt diskusjon. Noen hevder at staten i denne usikre politiske situasjon og periode søkte å få bukt med indre uromoment, for å stå bedre rustet overfor ytre fiender ved en eventuell krig mot nabolandet. Samene sto i denne sammenheng utenfor det norske samfunnsfelleskap. Ifølge denne teorien var det viktigere for staten å fokusere på eventuelle sabotasjer "innenfra", det vil si norske kvinner som var innenfor det norske og kristne samfunn og kjente miljøet.⁴²⁶ En annen forklaring er å se trolldomsprosessene i Finnmark som et resultat av økonomiske konflikter mellom den norske allmuen, bergensborgerne og deres handelsforvaltere i Finnmark. E. Niemi har blant annet pekt på rollen kjøpmannen Lauridz Bras og hans familie spilte gjennom store deler av prosessperioden. Bras var likevel ikke den eneste blant bergensborgerne som blandet seg inn i trolldomsprosessene.⁴²⁷

Disse forklaringene peker alle på at bak statens intensjoner med å kvitte seg med trolldomsplagen i Finnmark, fantes det et samspill av drivkrefter som kan synes både politisk, ideologisk og økonomisk motiverte, både på nasjonalt og lokalt plan. Christian IV's punkt om samisk trolldom i brevet av 1609 kan betraktes som å tjene to formål. Hovedsakelig var det en viktig riks - politisk manøver for å sikre territoriale rettigheter og ekspansjon i nord. Dernest kan det se ut som at et ønske om uniformering og sivilisering var tilstede. Den samiske trolldom var hedensk og avvikende fra den statlige religion. Med dette ivaretok forordningen også et ideologisk moment⁴²⁸. Disse to formål har vært så viktige at lensmennene befales av Gud og konge til å holde strengt oppsyn med samisk trolldom og: (...) *de, som blive befundne at bruge Trolddom, ved Dom og Sentents uden al Naade aflives*. Selv uten håndfaste beviser og på bakgrunn av mistanke skulle samene bli forvist fra sine hjemsted Finnmark og Nordlandene.

⁴²⁶ Sogner 1982:172; Marit Hauan Johnsen 1985:8

⁴²⁷ Niemi 1983:221-224; Hagen pers. meddelelse.

⁴²⁸ En hardhendt kristningsprosess av samene ble allikevel ikke igangsatt før på 1700 - tallet.

4.8. Trolldomsprosessenes omfang i Danmark og Norge perioden 1576 - 1616

Under vises et diagram over antall mennesker som ble fremstilt for retten tiltalt for trolldom i Danmark og Norge perioden 1576 - 1616. Hensikten er å få et inntrykk av i hvilken grad de omtalte lovene fra 1576, 1584/93 og 1609 influerte på trolldomsprosessene.

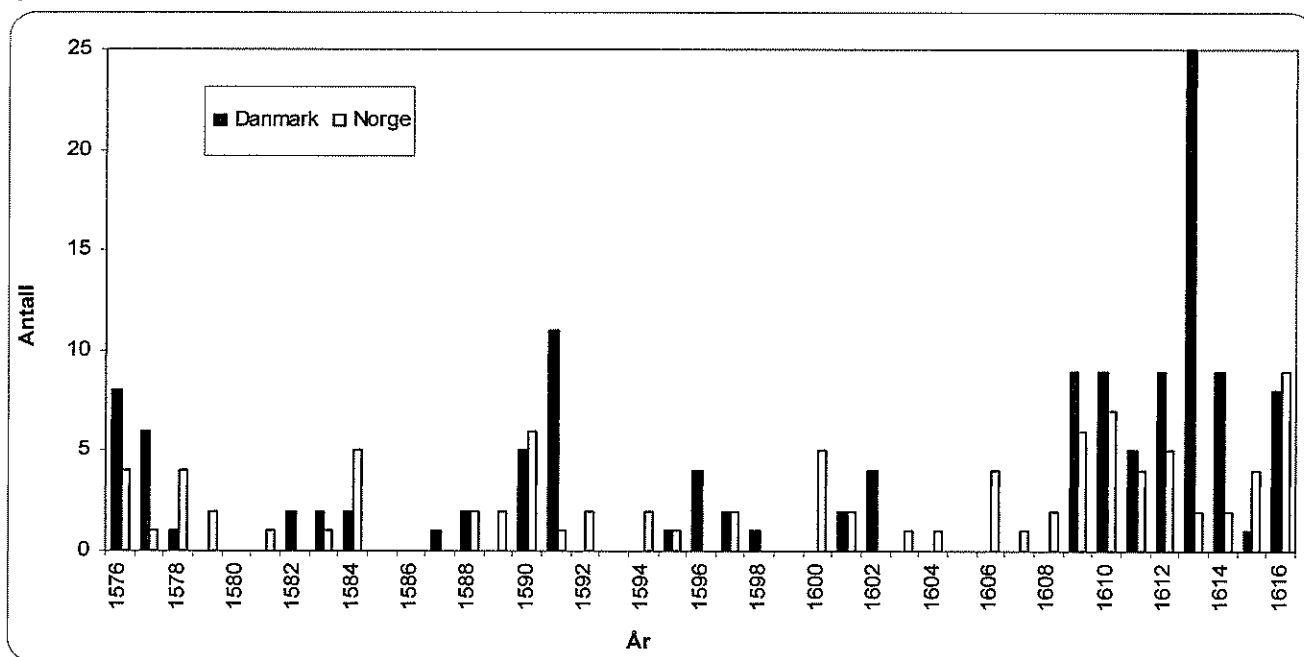

Diagram 2: Antall prosesser i Danmark og Norge fordelt på år i perioden 1576 – 1616.

Sammenlignes diagram 2 med det grafiske bildet i forrige kapittel (s. 58), viser det seg at loven av 1576 § 8 kom i et tidsrom hvor trolldomsprosessene i Danmark hadde hatt en opptrapping. I året 1576 var det 8 prosesser. Fra 1577 ses imidlertid et bratt fall i antall saker. Det kan vitterlig se ut som at loven av 1576 hindret en eskalering av trolldomsprosesser i 1570 – årene⁴²⁹. Neste gang et merkbart oppsving finner sted i Danmark er i årene 1590 -91. Dette kan trolig knyttes til de prosesser som ble satt i gang etter den uheldige bryllupsferden til prinsesse Anne, høsten 1589⁴³⁰. Det krystalliserer seg allikevel ut en mer tydelig tendens fra 1609 hvor prosessomfanget i Danmark intensiveres. Et utpreget avvik er året 1613, med hele 25 prosesser. Minst 15 av trollfolkene var dette året knyttet til en av de mest kjente kjedeprosesser i Danmark, "Køge Huskors" (s. 128,177)⁴³¹. Likevel kan trolig den

⁴²⁹ Sejr Jensen 1988:88; Birkelund 1983:46

⁴³⁰ Birkelund 1983:46,76; Hagen 2000: essay, *Heksekraft mot kongemakt*.

⁴³¹ Birkelund 1983:46,53.

mer frekvente prosessintensiteten etter 1609 ses i sammenheng med et strengere religiøst klima, blant annet ved at den lutherske ortodoksi blir mer fremtredende.⁴³²

Den påviste økningen i antall prosesser i Danmark fra 1609 stemmer dårlig med Johansens betegnelse av perioden 1609 - 1617, som han hevder karakteriseres ved et relativt lavt og stabilt antall prosesser⁴³³. Økningen er mer i samsvar med Tørnsø's undersøkelse av sydvest - Jylland. Han hevder at 2/3 av trolldomsprosessene fant sted i årene 1610 -1621⁴³⁴. Dette er resultater som støttes av Henningsen, som heller ikke kan si seg enig i Johansens karakteristik. Også ifølge Henningsen fant det sted en opptrapping av antall saker frem mot 1617.⁴³⁵

Den norske prosessintensiteten er fortsatt beskjedent i forhold til den danske. Det kan umiddelbart se ut som at de norske prosessene holdt seg på et relativt lavt og stabilt nivå i perioden 1576 - 1616. Det kan ikke utelukkes at dette inntrykket skyldes kildesituasjonen i Norge. Først fra midten av 1600 – tallet er tingbøkene bedre bevart i Norge på landsbasis. Næss har påpekt komplikasjonene angående kildemangelen for årene 1560 – 1620 når prosessomfanget skal utredes. Han har likevel funnet ut at av de 154 prosessene som kan dokumenteres i det nevnte tidsrom, fant 2/3 sted etter 1600. Han hevder også at prosessintensiteten i årene 1560 – 1620 ikke kan ha vært høyere enn i årene 1660 – 1700, hvor altså kildesituasjonen er relativt god.⁴³⁶

⁴³² Rian 1997:355ff spesielt 360 ff; Appel 1999:519-522. Appel har i Danmark funnet flere typer "*moralske panikutbrud*" i årene 1614 - 1620, som ble kanalisert gjennom rettsapparatet. Han peker på flere religiøse betingede bakgrunnsfaktorer. Blant annet var tiden preget av skarpe teologiske stridigheter og hyppige person - utskiftninger. Dette førte til uklare teologisk budskap som skapte usikkerhet hos befolkningen. Regjeringen førte en hard politisk linje i spørsmål om moral. Et resultat var trolig Christian IV's "lille recess", som ble utstedt i 1615. Lovsamlingen, som var en gjenutgivelse av tidligere forordninger, tar Appel som tegn på at det fant sted en politisk og moralsk oppstramning.

⁴³³ Johansen 1991:40-42

⁴³⁴ Tørnsø 1986:24-26, han har mottatt kritikk for dette standpunkt hos Johansen 1987:309-311

⁴³⁵ Henningsen 1992:135-137, han har gjennom arkivundersøkelser funnet frem til flere trolldomsprosesser som ikke går frem av Johansens liste. Deriblant 10 upåaktete saker i årene 1613 - 1617. Han oppgir imidlertid ikke navnet på de aktuelle trollfolk, de er derfor ikke registrert i mitt appendiks. Birkelund 1983:44 -46, har registrert en lignende utvikling som mitt diagram viser, men hun unnlater å kommentere opptrappingen før 1617.

⁴³⁶ Næss 1982:25-31, spesielt side 31

Med forbehold om kildemangelen i denne periode kan det likevel sies at det ser ikke ut som at forordningen av 1584/93 satte igang et skred av prosesser. Forordningen av 1609 som rettet seg mot samisk trolldom la grunnlag for trolldomsprosesser i årene 1609 (6 samer) og 1610 (5 samer) hvilket kan observeres som en liten topp i diagrammet⁴³⁷.

Det kan derfor hevdes at forordningen av 1609 hadde en relativt større virkning på trolldomsprosessenes fluktusjon i Norge enn signeriloven fra 1584/93. Først i året 1616 finner det største avvik sted. Det utgjør likevel "bare" 9 prosesser. Kort sagt kan det med forsiktighet antydes at trolldomsprosessene i Norge, på samme måte som i perioden før 1576, ikke når opp på samme nivå som det danske i denne perioden. Likevel bør det tas forbehold om at befolkningen i Danmark var dobbelt så stor som i Norge, og at dette forhold kan utligne de kvantitative forskjellene i rikene. Det kan heller ikke utelukkes at det grafiske bildet faktisk viser at statens akkulturasjon var mer fremtredende i Danmark enn i Norge, hvilket bidrar til en hyppigere frekvens av trolldomssaker.

Av de trolldomslover som utstedes i dette tidsrom har trolig loven av 1576 og 1609 hatt størst virkning. Den første loven hadde bremsende effekt på trolldomsprosessene i Danmark, mens loven av 1609 var årsaken til samiske trolldomsprosesser i tidsrommet 1609/1610 (sjamanismesaker). Loven av 1584/ 93 sin virkning synes derimot liten.

4.9. Konklusjon

I perioden 1576 - 1616 fant det sted en juridisk endring i statens syn på trolldom. Endringen besto i at signeri og aspekter ved den samiske religion ble kriminalisert i Norge. Nytt i forhold til tidligere lovgivning var også at forbudet mot signeri fikk en religiøs begrunnelse. Bakgrunnen for kriminaliseringen av signeri samt en vektlegging av trolldom som en religiøs forbrytelse, har blitt forsøkt forklart ut fra teologisk innflytelse samt at staten hentet retningslinjer for straffelovgivningen i Bibelen etter reformasjonen. Likevel tas Koldingborgske recess av 1576 § 8 samt mangelen på

⁴³⁷ Dette arbeidets personregister, samt Lilienskiolds kildeskrift 1998.

beskrivelse av djevlepakten i forordningen av 1584, som tegn på at myndighetene juridisk ikke hadde resipert et demonologisk trolldomssyn. Da loven av 1584 viser demonologiske trekk, skyldes dette at loven etter all sannsynlighet var initiert av stavangerbispen J. Erikssønn. Kampen mot signeri var et felles anliggende for statskirkens presteskap og et særmerke ved den protestantiske demonologi. Fremfor alt la den lutherske kristendom et ideologisk fundament for en statlig intensjon om å fjerne uønsket adferd og en rad av folkelige religiøse kulturytringer. Det var ikke bare trolldom, men også andre adferdsnormer som ifølge kirken var syndig, som ble gjenstand for statens tukt.

Da loven av 1584 ble gjentatt uten lokale initiativ i 1593 og gjort gjeldende bare for Norge, skyldes dette trolig at reformasjonsfremstøtene hadde vært relativt beskjedne her til lands. Loven av 1593 kan sannsynligvis i større grad enn den regionale bestemmelsen ses i sammenheng med statens sentraliseringsbestrebelse, da ønsket om konformere rikene ble videreført med stor styrke i Christian IV's regjeringstid. Det at Norge ikke var integrert i statsmaktens religion og politikk kan, sett ut fra tidens konfesjonalistiske strømninger, ha skapt et mer påtrengende behov for kontroll med den norske befolkningen sitt sjeleliv. Et relevant moment som kan ha hatt betydning for prosessintensiteten i Norge, var at først mot slutten av 1500 – tallet utbedres lokalforvaltningsapparatet slik at det var praktisk mulig å gripe inn i den "religiøse villfarelse" som lenge hadde foregått. Dette sett ut fra tilgangen på prester og omorganiseringen av det lokale rettsliv i 1590/1607. I Danmark var denne prosessen påbegynt allerede i årene etter reformasjonen og den ble trolig intensivert i årene etter 1609.

Allikevel synes det som at et forbud mot signeri stred imot både den danske og norske befolkningen sin rettsoppfattelse. Signerisakene utgjorde bare en liten del av trolldomsprosessene i Danmark – Norge. Til tross for dette er det vist at i den grad signerisaker kom for retten, var danske domstoler mer villige til å dømme signere til døden enn norske. Dette selv uten at noen danske lover påbød dødsstraff overfor denne virksomheten slik som i Norge. Paradokset har blitt forsøkt forklart ved at statens akkulturasjon, sett gjennom reformasjonsfremstøtene og organiseringen av en myndighetsstyrt folkelig rettspleie i rikene, var mer fremskredet i Danmark. Det

var således et mer gunstig "mentalt klima" for trolldomsforfølgelser i Danmark enn i Norge. Det danske samfunn var "åpent", mens det norske var "lukket", i Muchembeleds betydning. Det er trolig i denne konteksten man kan forklare at også danske signere i større grad enn i Norge ble trukket for retten og dømt etter kirkens syn på fenomenet.

Det grafiske bildet viser likevel at loven av 1576 satte brems for en større spredning av trolldomsprosessene i Danmark i 1570 - årene. I Norge hvor akkulturasjonen var mindre fremgangsrik, fikk signerilovgivningen liten effekt på trolldomsprosessenes fluktusjon. Dette hevdes med forbehold om kildesituasjonen i Norge. Diagrammet viser en tendens mot at trolldomsprosessene øker på nytt i Danmark etter 1609, påfallende samtidig med at statskirken tar en ortodoks dreining. I årene 1609/1610 registreres et beskjedent oppsving i Norge, hvilket i stor grad skyldes spesialbestemmelsen mot samisk trolldom for Finnmark og Nordlandene i 1609.

Statens motiv bak spesialbestemmelsen i 1609 hadde trolig en annen intensjon enn de foran nevnte lovene. Den var sannsynligvis mer enn noe annet rettet mot den spente sikkerhetspolitiske situasjon på Nordkalotten. En norsk demografisk skattepolitikk var et ledd i den geografiske ekspansjon for å heve krav om territorial suverenitet. Statens intensjon om å straffe samer som utøvde trolldom skyldtes at nordmenn fryktet samenes trolldomskunster, og turde dermed ikke å bosette seg tradisjonelle samiske områder. Mulig kan man ved å sette fokus på det politiske maktspill forklare hvorfor det hovedsakelig var norske kvinner som ble rettet for trolldom i Finnmark? Kvinnerenes djevleskap representerte en "indre" trussel mot statens planer om sivilisering av *terra nullius*. De hadde inngått en åpen pakt med mørkets fyrste og hadde organisert seg i hemmelige grupper, slik det fremgår av tilståelsene i enkelte prosessakter.

Strenghet og straff inngikk som komponenter i en stadig mer fundamentalistisk betonet statspolitikk. Det å sikre riket mot kjetteriet og djevlelens vinning legitimerte en streng renselsesprosess hvor befolkningen ble oppfordret til å delta. Et utslag av denne katarsis kan være en opptrappet menneskejakt på individer som man trodde samarbeidet med kristenheten sin største fiende, Djevelen.

5. "Kulturell absolutisme og luthersk ortodoksi" - lovgrunnlag og statens rolle i trolldomsprosessene i perioden 1617 -1682

5.1. Forordningen av 1617

Den 12. oktober 1617 ga Christian IV ut en felles trolldomslovgivning for Danmark og Norge. Dobbelmonarkiet fikk med dette for første gang en likelydende trolldomslov. Forordningen var trykt og ble distribuert til øvrighetene i begge rikene. Både i Danmark og i Norge ble den forkynt på tinget og også i kirken. I begge land finnes det eksemplar av loven hvor sogneprestene kvitterte etter opplesningen⁴³⁸. Denne skjellsettende lovgivningen representerte på flere måter en videreutvikling av statens syn på trolldom, og har vært drøftet og tillagt mye vekt i dansk og norsk trolldomsforskning. Nedenfor siteres forordningen i sin helhet.

"Om Troldfolk og deres Medvidere" (1617):

"Eftersom daglig forfarenhed gifver til kiende, at nogle hemmelige konster, som ere signen, manen, maalen, characteres eller malen, vise igjen, visse dagers udi ugen udveelse etc., fast gaar i svang och holdis for indifferent och uforbudne af den aarsage, at de formenis at komme meniskerne och fe til gafn och helbrede, saa och efterdi der udi under tiden mengis och vanbrugis nogle formente guds ord, uanset at saadanne konster af gud allermegtigste høiligen forbudne ere som de, meniskerne fra gud och af hannom tilforordnede naturlige hielp och medicin til diefvelen och hemmelige unatturlig raad och middel henvender och bortfører, och der foruden befindis forskrefne konster fast at verre alle trolfolkis første alphabet och til trolldoms onde och ulyckelig idret et ret ophof och begyndelse, da paa det saadan guds fortørnelse och vederstyglighed nest guds hielp kunde afstillis och forekommis, hafver vi verrit foraarsagit at tenke paa alvorlige och der til tienende middel och veie och derfor med vore rigens raad saaledis herom determinerit och forordnit, saa och (hermet) determinerer och forordner.

1. at dersom nogen efter denne daug befindis udi forskrefne konster kyndige och forfarne at verre och dennom øfve och bruge, daa skulle de, som ere af adel,

⁴³⁸ Knutsen 1996:35; Johansen 1991:38,145

stande til rette och straffis efter, som af os och vore rigens raad ofver dennom kient och afsagt vorder; de andre, som icke ere af adel, skal hafve forbrut deris boeslod och rømme alle vore riger, lande och førstendomme, meden de, som saadanne folkis medvidere ere och deris raad og daad til sig eller sine bruge eller bruge lade, skal første gang, om de ere af adel, staa obenbare skrift och hafve forbrut til nestliggendis hospital et tusinde daller; de andre skulle i lige maader staa obenbare skrift och straffis efter deris formufve; anden gang, saa frembt nogen befindis i samme forseelse, da skulle de e hvo som helst de ere, uden al exeption lige pen och straf verre undergifne med dennom, som konsternerne øfve och der udi forfarne ere.

2. *Hvis rette trollfolk belangis er, som med diefvelen sig bebundit hafver eller med hannom omgaaais, med dennom skal forholdis efter lougen och recessen; meden de, som sig med saadanne folk indvikler och ved deris troldom noget sig understaar at lade forrette, skal straffis paa deris hals uden ald naade.*
3. *Och paa det saadan voris alvorlig vilge och forordning gud til ere dis bedre kand efterkommis, da biude vi och hermed strengligen befaller alle vore befalingsmend och ridderskaf, saa och bisper, provister, prester, borgemestere, raadmend, fogeder och alle andre, som ere i øfrighed(s) kald och bestilling, at de enhver efter sin condition, strax de derom videndis vorder, alle dennom, om hvilke denne vor forordning formelder, andgifver, tiltaller och straffe lader, saa frembt de self derfor icke vil stande os til rette som de, saadanne folkis medvitere ere och med dennom samtycke".⁴³⁹*

5.1.1. Forordningen og dens innhold

Befolkningen hadde tydeligvis i stor grad oversett teologenes kamp gjennom decennier mot signeri. Konge og riksråd ga uttrykk for at befolkningen i stor grad benyttet seg av denne magi (- *hemmelige konster, som ere signen, manen, maalen, charcteres eller malen, vise igjen, visse dagers udi ugen udvelelse etc*) som var til gagn for folk og fe, og ignorerte at signeri av Gud var forbudt. Mot dette uvesen var

⁴³⁹ Jacobsen 1966:172-173

myndighetene nødt til å reagere med strenge mottiltak for å unngå Guds fortørnelse. Begrunnelsen for å forby signeri var at det medførte bruk av blasfemiske Guds ord, samt at ved å bruke slike middel vendte mennesket seg bort fra Gud og søkte djevelens hjelp. Myndighetene advarte også mot at signerikunst medførte at mennesket balanserte på salighetens knivsegg da de nevnte kunster var "*alle trolfolkis første alphabet*"; det første steg bort fra Gud og mot den egentlige trolldoms utøvelse. Forordningen rettet seg således mot de som var kyndige, erfarne og brukere og utøvere av signeri - kunst. Da signeri opptar så meget plass i loven kan det i denne sammenheng være interessant å vite at den håndskrevne original bar tittelen "*Forordning om signeri*"⁴⁴⁰, hvilket kan tyde på at myndighetene var foruroliget av fenomenets utbredelse.

Det sonderes mellom straffer for adelige og ikke - adelige som utøvde signeri. Det var tydelig forskjell på folk. For adelen ble det ikke uttrykt en eksplisitt straff, deres sak skulle skjønnsmessig vurderes av riksrådet. Andre ikke - adelige skulle tape sitt boslodd og formue og landsforvises. De som benyttet seg av signere, skulle om de var av adel, første gang skrifte offentlig og gi 1000 daler til nærmeste hospital⁴⁴¹. Ikke - adelige skulle også stå offentlig skrifte, men straffes etter sin formue. Det kan bemerkes i denne sammenheng at bøter og offentlig skrifte var former for straff som i økende grad ble brukt som kirketukt utover 1600 -tallet⁴⁴². Dersom de for andre gang ble funnet skyldig i samme forseelse skulle de, uavhengig av stand, straffes som den som utførte ugjerningen og som om de selv var utøvere av kunsten.

Dernest viser trolldomsloven at staten hadde endret syn på hva som virkelig var trolldom. De "rette" trolfolk var de som hadde inngått pakt med djevelen og som omgikk ham. De som benyttet seg av det "rette" trolfolks trolldomskunst var medvitere ("klienter") og også straffeskyldige. Lovens fremheving av djevelpakten som trolldommens sentrale element, viser at staten la den demonologiske doktrine til grunn for hva som ble betraktet som virkelig trolldom. Da skadevoldende trolldom

⁴⁴⁰ Johansen 1991:197 fotnote 12; Henningsen 1992:139

⁴⁴¹ 1000 daler var et betydelig beløp. Sett ut fra lønninger i 1580 - årene, var for eksempel det ærefulle verv som Christian IV's barnelærer avlønnet med 200 daler. Scocozza 1987:18

⁴⁴² Norsk Historisk leksikon 1981:157

(maleficium) ikke nevnes eksplisitt, kan det skyldes at ifølge demonologien var alle former for trolldom tilknyttet djevelen. Implisitt innebar dette at utøvere av maleficium også hadde inngått pakt med mørkets fyste.

Hva de "rette" trollfolk angår, de som hadde forbundet seg til djevelen, utvises det ikke en differensiering av straff knyttet til stand. Det henvises til "loven" og "recessen". Denne henvisningen kan fremstå noe eiendommelig med tanke på at hverken Jyske lov eller noen danske recesser i seg selv fastsatt noen straff for trolldom⁴⁴³. Likevel var bålstraff, som nevnt (kap.3.1.3.), nedfelt i sedvane og denne straff forutsettes i Kallundborgske recess av 1576 § 8. Det er trolig at Kallundborgske recess under alle omstendigheter hadde dannet presedens for straffeutmåling i trolldomssaker⁴⁴⁴. Medvitere skulle straffes *paa deris hals uden ald naade*, hvilket trolig betydde halshogging eller henging.

For at loven best kunne etterleves inngår det en befaling til den lokale øvrigheten (*ridderskaf, saa och bisper, provister, prester, borgemestere, raadmend, fogeder och alle andre, som ere i øfrighed(s) kald och bestilling*) at dersom det kom dem for øret at trolldomskunster ble utøvd, skulle de angi, tiltale og la straffe gjerningsmennene. De av øvrigheten som unnlot å rette tiltale mot trollfolk risikerte selv å bli straffet med døden som trollfolks medvitere. Som den norske signeri - loven i 1584/93 brøt med sedvanen at rettssaker skulle initieres av private personer, åpnet likeledes forordningen av 1617 opp for offentlig påtale av trollfolk. Øvrigheten i dobbelt - monarkiet ble med andre ord befalt til å gjøre en aktiv innsats overfor befolkningens magiske praksis.

5.1.2. Trolldomsloven av 1617 sett i forhold til tidligere trolldomslovgivning

I Danmark hvor den middelalderske Jyske trolldomslov dreide seg om maleficium, utvidet 1617 forordningen trolldom til å omfatte både signeri og diabolisme. Forordningen står frem som en juridisk definisjon og utvidelse av hva som var trolldomsforbrytelsens innhold, samt en skjerpelse av straff for signeri. Det antydes

⁴⁴³ Jacobsen 1966:174

⁴⁴⁴ Johansen 1991:24, og tilhørende fotnote 13 s. 163

likevel i loven at befolkningen burde vært klar over at signeri var forbudt. Det kan tolkes dithen at selv om Danmark ikke tidligere hadde hatt en formell lov mot signeri, har denne aktiviteten allikevel vært i gråsonen for hva som ble akseptert som lovlig virksomhet. I Norge derimot, fantes det en middelalderlovgivning som kriminaliserte maleficium, hedensk religionsutøvelse og spådomskunst. Signeri var formelt forbudt og belagt med dødsstraff fra 1584/93. I motsetning til i Danmark innebar den nye strafferammen for signeri en mildere straff. Stadfestelsen av djevelpakten som trolldommens sentrale element representerte, slik som i Danmark, et nytt kjernepunkt i den norske trolldomslovgivning.

I denne sammenhengen kan man undres over at staten gikk tilbake på sin strenge holdning overfor norske signere? En nærliggende forklaring kan være at myndighetene gjorde en innrømmelse av at den strenge signeri - loven av 1584/1593 var en fiasko⁴⁴⁵. Som nevnt (s. 91,92), ble den norske dødsstraffen for signeri bare anvendt i tre tilfeller. Langt de fleste norske signere ble bøtelagt, landsforviste eller frikjent. I Danmark var det også vanlig å landsforvise signere. Det kan imidlertid tenkes at staten håpet at flere signere ville bli stilt for retten dersom straffen ble mildere.⁴⁴⁶ En annen årsak kan være at da forordningen skulle være felles for Danmark og Norge, kunne dødsstraff for signeri bli oppfattet som en for sterk provokasjon for deler av den danske adel, som fortsatt mente at signeri var av det gode. De av adelen som utøvde signerikunst ble da også innrømmet en skjønnsmessig vurdering av straff. Det trenger nødvendigvis ikke bety at adelige signere ble mildere straffet enn signere fra allmuen.

5.1.3. Demonologien tillempet etter nasjonale tradisjoner

Diabolismen var demonologiens fremste kjennetegn. Den demonologiske lære hadde sitt opphav i mosaisk rett (2. Mos. 22.18: *En trollkvinne skal du ikke la leve*). Slik myndighetene etter reformasjonen hjemlet straffelovgivningen i Bibelen, ble nå også trolldomslovgivningen hjemlet etter mosaiske rettsprinsipper. Signeriloven av 1584/93 som ble nevnt i forrige kapittel, kan sees som et skritt i denne retning. Den

⁴⁴⁵ Johansen 1991:155

⁴⁴⁶ Johansen 1995:196-198,200

kontinentale demonologiske vitenskap, som akademikere fra ulike profesjoner engasjerte seg i, diskuterte teorier om *incubus* og *succubus*, *hamskifte*, *lykantropi*, *flygeferdigheter*, *heksesabbat* og *hjelpedjevlere*. *Djevelens* mange *fysiske manifestasjoner* var også intenst debattert.⁴⁴⁷ Det lyktes endog et matematisk geni av en teolog å regne seg frem til antallet smådjevler som fantes. Det riktige antall var 2 665 866 746 664 stykker.⁴⁴⁸ Sett ut fra loven av 1617 kan det hevdes at myndighetene inntok en mer kontinental - europeisk trolldomsforståelse⁴⁴⁹. Dette kan trolig ses i sammenheng med at de danske demonologer utover 1600 - tallet i større grad fiernet seg fra den utpregede biblisme, som var karakteristisk for Hemmingsen og hans samtidige. Demonologien var med andre ord under endring, i retning av å bli mer i samsvar med det lærde internasjonale akademiske miljø. Dette kommer jeg tilbake til (kap.5.2.2).

Til tross for at demonologien ble lagt til grunn for den nye trolldomslov, kan det likevel hevdes at de verdslige myndigheter ikke aksepterte fullt ut den innholds- og straffemessige konsekvens av den demonologiske lære⁴⁵⁰. Det at myndighetene sondret mellom ulike trolldomsforbrytelser som signeri og diabolisme og graderte straff, kan tyde på dette. Ifølge teologene var alle former for trolldom like syndige. Både hvit og sort trolldomskunst var betinget av pakten med djevelen (s. 83). Det kan derimot se ut som at myndighetene tok høyde for sedvanerettslig praksis overfor signere, da de skulle landsforvises. Overfor signernes klienter kan det se ut som at myndighetene benyttet seg av kirkens nest mest aktuelle straff overfor åndelige forbrytelser; bøter og offentlig skrifte. På den ene siden kan dette vitne om at staten ikke delte teologenes syn på at signeri var like alvorlig som djevelpakt. Det kan ikke utelukkes at dette skillet berodde på at myndighetene tok hensyn til den folkelige trolldomsoppfattelse. Det kan således hevdes at når det gjelder signeri, tillempeet myndighetene demonologien etter nasjonale tradisjoner, mulig også etter allmuen sin trolldomstro, da det synes som at signeri blant befolkningen ikke ble oppfattet som

⁴⁴⁷ Hagen 1997:25-29

⁴⁴⁸ Bergh 1960:127

⁴⁴⁹ Næss 1982:83; Johansen 1991:36

⁴⁵⁰ Næss 1982:83

kriminelt og syndefullt.⁴⁵¹ På den andre siden er det blitt argumentert for at danske demonologer anså hvit magi som en implisitt djevlepakt. Signere hadde uten å vite det selv inngått en stilltiende pakt med djevelen. Deres syndige levned ble kamouflert med gode intensjoner. Som nevnt (kap. 4.7.2) ble denne formen for djevlepakt sett på som mindre alvorlig enn den eksplisitte pakten, som ble inngått med viten og ond vilje.⁴⁵² Denne ideologiske faktoren kan således også være en årsak til at signeri ble mildere straffet enn diabolisme.

Videre kan det bemerkes at statsmakten både ved 1617 forordningen og i tidligere lovgivning ikke vektla kjønnsdimensjonen vedrørende trolldom. Det er således hevdet at myndighetene med denne formuleringen forfektet et kjønnsnøytralt syn på trolldom og også på denne måten avvek fra demonologien. Dette sett ut fra den tolkningen at demonologien i høy grad var kjønnsselektiv⁴⁵³. I dette ligger det trolig en misforståelse, for ifølge demonologien kunne alle, uansett stand og kjønn, bli trollfolk.⁴⁵⁴ Demonologien i *praksis* derimot, var ofte kjønnsrelatert. Hvorfor den hovedsakelig ble rettet mot kvinner kommer til uttrykk i Hemmingsen bok, "*En Underuisning....*". Den ble revitalisert og gitt ut på ny i 1618⁴⁵⁵. Der står det blant annet: "(2. Mos. 22. Cap.) *Du skalt icke lade troldkoner leffue. Denne Loug taler derfor saa om Quindekiøn, fordi altid oc i alle Land, haffue Quinderne været mere tilbøyelige til den synd end Mændene: Lige som det ocsaa i dette Rige befindis (...)*". Kvinner var med andre ord svakere i troen. På grunn av denne kjønns svakhet lot kvinner seg lettere friste av djevelen enn menn. Demonologien kan således også ses i sammenheng med ortodoksiens patriarkalske kvinnesyn. Kvinnens underdanighet og lydighet i forhold til mannen var et vesentlig trekk ved tidens "*teokratiske øvrighetslære*".⁴⁵⁶ Det kan kanskje hevdes at demonologien bidro ytterligere til å mistenkeliggjøre og degradere kvinnen. Trollkonene fremsto nemlig i en skarp

⁴⁵¹ Næss 1982:83; Knutsen: 34

⁴⁵² Hagen 1997:168

⁴⁵³ Knutsen 1996:36

⁴⁵⁴ Hagen, personlig kommentar.

⁴⁵⁵ Brink 1993:120

⁴⁵⁶ Hagen; (Sitat) "*Heksene som religionspsykologisk forskningsområde*" (upubl.); Sejr Jensen 1988:94-95; Willumsen 1994:61; Wittendorf 1989:336

kontrast til statskirkens kvinneideal, de var verken lydige eller underdanige.⁴⁵⁷ I det videre skal det drøftes nærmere hvilke beveggrunner som kunne ligge bak trolldomsloven av 1617.

5.2. Ortodoksiens storhetstid - strengere religiøst klima.

5.2.1. Overordnet syn på perioden

1600 - tallet fremstår som en urolig brytningstid i forhold til 1500 - tallet. Middelalderens føydale samfunnsstruktur, hvor mennesket hadde sin ordnede plass både i det jordiske liv og i kosmos, forstyrres av endringer både på politisk, økonomisk og religiøst plan. På grunn av tiltagende økonomisk interaksjon mellom landene og merkantilisme vokste nye pengesterke samfunnsgrupper frem, som for eksempel handelsborgerskapet. De statlige handelsinteressene ga seg blant annet utslag i en økende hevdelse av nasjonal suverenitet, alliansebygging og vedvarende krigføring. Det fant også sted en stadig maktsentralisering, i Danmark - Norge ble utfallet enevoldsstaten etter 1660. Under den statsbyggingsprosess som konglomeratstaten var inne i, foregikk det allikevel en kontinuerlig kamp om det ideologiske hegemoni som satte spor i lovgivningen og i prosessføringen. Konge og riksråd ble stadig utsatt for press fra ulike rivaliserende samfunnsgrupper, som geistligheten, adelen og borgerskapet. Gjennom 1600 – tallet vekslet styrkeforholdet mellom disse gruppene, og som dette arbeidet skal vise ble det adelen og kirken som på sikt fikk sin posisjon svekket.

Forvaltningsapparatet ble stadig utvidet, og offentlige tjenestemenn i sterkere grad personlig knyttet til kongsmakten. De geistlige og verdslige tjenestemenn kunne utføre kontrollopgaver med kraft og effektivitet⁴⁵⁸. Den religiøse og politiske akkulturasjonsprosess, som hadde tatt til i Danmark etter reformasjonen var nå i framgang i Norge. Et mål for statsmakten var å få folket til å se verden gjennom elitens øyne, deriblant å respektere lov og rett fremfor sedvaner og privat justis.

⁴⁵⁷ Willumsen 1994:61

⁴⁵⁸ Næss 1994:78

Fremveksten av lokale forvaltningsorgan bidro trolig til, og gjorde mulig en mer effektiv sanksjonering av uønskede normbrudd.

En viktig politisk bakgrunn og en ideologisk legitimering for de endringer som fant sted utover 1600 - tallet, kan spores i det religiøse klima i denne perioden. Tiden fra slutten av 1500 - tallet og utover 1600 - tallet karakteriseres ved sterk konfesjonalisme mellom ulike kristne retninger. De mange kriger som ble utkjempet i Europa og som Christian IV involverte seg i, ble ofte ideologisk forsvart som korstog. Desto hardere de teologiske fronter sto mot hverandre (katolikker, kalvinister og lutheranere), desto mer intenst slipte de sine "*intellektuelle våpen*"⁴⁵⁹. Alle avvikelser fra de respektive parters tolkninger av bibelens ord ble oppfattet som mistenkelige. En konsekvens av de ideologiske stridighetene ble i den dansk - norsk stat intoleranse, streng lutherdom, ensretting og sensur. Et økende fokus på menneskenes "ugudelige" levned og en forfølgning av moral og sedelighet, er også ord som karakteriserer denne perioden og som synes i lovgivningen.⁴⁶⁰

Et tidstypisk teologisk menneskesyn hvor individets syndige natur ble vektlagt, nødvendiggjorde en hardere indoktrinering av syndsbevissthet og Gudsfrykt, og en sterk botskristendom ble fremtredende. Et uttrykk for statens spiritualitet kan blant annet ses i de mange påbud om offentlige bededager. Guds tuktelse var særlig fryktet under forhold der religionene kom i fare, som i krigstid eller ved vitnemål om ukristelig livsførsel i riket.⁴⁶¹ I den kritiske og usikre fasen av statsbyggingsprosessen som konglomeratstaten var inne i, fikk eskatologiske forestillinger næring og fiendebildet inntok mange former. En statlig moralsk, religiøs og politisk absolutisme satte med andre ord en streng standard for folkelige kulturytringer. De religiøse stridigheter satte trolig igang i sterkere grad enn før en diabolisering av folks vaner, bruk og forestillinger. Sett på denne måten kan det tenkes at desto mer hardnakket befolkningen slo vakt om sine sedvaner, desto mer diabolisk fremsto de for myndighetene. Jakten

⁴⁵⁹ Rian 1997:355

⁴⁶⁰ Rian 1997; kapittel III. 6. Christian IV ga under hele sin regjeringsperiode lover rettet mot pønitens, umoral og ugudelighet, se f. eks. Scocozza 1987: 128-130, 135-136, 138.

⁴⁶¹ Scocozza 1987:138-139; Rian 1997:170

på avvikere som trollfolk, ble etter alt å dømme i det 17. århundre en del av statens "kulturpolitikk".

5.2.2. Det geistlige lederskap, Hans Poulsen Resen og Jesper Brochmand

Hans Poulsen Resen

I årene 1608 og 1610 hadde en samlet geistlighet klaget sin nød overfor konge og riksråd over de elendige kirkelige og moralske tilstander som hersket blant allmuen. Etter teologenes utsagn var hor, drikk, mord, overvettes luksus og bannskap gjengs. Selv godt voksne folk kjente ikke til katekismen, de unnlot å komme til alters og var endog uvillige til å la sine barn bli kjent med Guds ord. De talte imidlertid for døve ører.⁴⁶² Noen år senere med Biskop H. P. Resen som kirkens fremste talsmann, skulle det snart bli endinger. Året 1615, hvor professor og teolog **Hans Poulsen Resen** (1561 - 1638) overtok som Biskop over Sjælland stift - det øverste embete i den danske kirke, har i kirkehistorisk sammenheng blitt kalt inngangen til "ortodoksiens storhetstid" i Danmark - Norge.⁴⁶³

Om Resen er det skrevet at han i sitt eget stift var en myndig og nidkjær tilsynsmann. Med stor strenghet han gikk til verks for å stramme opp både menighet og presteskap. Han kjempet med innbitt styrke for å heve den moralske tilstand i sine sogn og i riket øvrig. Resens akademiske liv besto av en rekke høytstående utmerkelse og stillinger. I teologiske stridigheter ble han i stor grad støttet opp av Christian IV, hvilket på sikt medførte at han klarte å bygge seg opp en sterk personlig maktstilling. Han var kongens personlige veileder i religiøse anliggende, hvilket ofte fikk politiske konsekvenser.⁴⁶⁴

Etter 1615 var den dominerende tanke hos Resen at verdens ende var nær. Han nærte dyp mistro til menneskenaturen: (...) *Og du skal daglig gjøre bod, thi menneskene har fulstændigt fordærvet menneskenaturen, hvorved de er blevet*

⁴⁶² Wittendorf 1992:24-25

⁴⁶³ Johansen 1991; (sitat) 37; Wittendorf 1992:25

⁴⁶⁴ DBL 1982:144-145; Scocozza 1987:121-125, 128; Rian 1997:360ff

*forvandlet til dyrs og vilde bæsters lignelse, som gud straffer med krig, sykdom og helvedes smerte og plage (...).*⁴⁶⁵ I hans prekener gir han uttallige eksempler på at djvelen arbeidet med full kraft for å bringe verden til forfall. Det er blitt dokumentert at Resen fremmet det teologiske paktbegrep iallfall frem til 1630 - årene⁴⁶⁶. Resens svovel - kristendom vant stor innflytelse etter 1615 og hadde vunnet gehør hos deler av riksrådet.⁴⁶⁷ Det er trolig hevdet med rette at Resen var initiativtaker bak forordningen av 1617⁴⁶⁸. Forordningen av 1617 var således på samme måte som signeriloven av 1584 presset frem fra teologisk hold. Fra reformasjonen hadde teologenes advarsel mot trolldom og signeri vært fremmet uten å bli tatt alvorlig. Loven av 1617 var derfor en delvis seier for kirken. Delvis, fordi teologene ønsket alle former for trolldom straffet likt - med døden⁴⁶⁹.

Jesper Brochmand

Resen sin berømte elev og etterfølger, professor og teolog **Jesper Brochmand** (1585 - 1652), fremstår i historisk sammenheng som en av de største teologer den dansk - norske kirke har fostret. Hva som vekker interesse i denne forbindelse er ikke bare at også han, slik som Resen, sto i nær relasjon til konge og riksråd. I større grad enn teologer før ham representerte Brochmand en intellektuell kontinental tilnærming til demonologien⁴⁷⁰. Hemmingsen og Brochmand kan stilles opp mot hverandre i denne sammenheng. Begge regnes som berømte internasjonalt orienterte og fremragende teologer, og begge skrev de utførlig om trolldom. Det kan likevel sees en forskjell på deres tilnærminger til fenomenet. Hemmingsen, som ble

⁴⁶⁵ Scocozza 1987:124

⁴⁶⁶ Johansen 1991:146-147

⁴⁶⁷ Wittendorf 1992:25

⁴⁶⁸ Johansen 1991:39; Wittendorf 1992:25; Tørnsø 1996:88

⁴⁶⁹ Brink 1992: 22,25-29, 1993:120, hevder at det var dogmatisk uenighet rundt den hvite magi. Dette baserer han hovedsakelig på at Hemmingsen i "Admonitio" (1575) mente at signeri var en tilgivelig synd. Denne holdning fremgår ikke i hans andre skrifter om trolldom, og dessuten døde han i 1600. De nye ledende teologer som f.eks J. Dybvad (sensurert tesesamling 1605), trolig Resen og i hvert fall Brochmann hevdet at både hvit og sort magi kvalifiserte dødsstraff. Jacobsen 1966:159-160: Presten Andreas Michaelius fikk endog i 1605 publisert et lite skrift der han gjennomgående siterte bibelens ord om trolldom. Han mente alle slags trollfolk måtte utryddes med døden.

⁴⁷⁰ Johansen 1991:147; Brink 1992:29

omtalt i forrige kapittel, var riktignok overbevist om at trollfolk kunne danne pakt med djevelen. Han avviste imidlertid at heksene kunne fly og dra på heksesabbat. Brochmand derimot, betvilte ikke at trollfolk med stor fart kunne bli ført gjennom luften til fremmede steder på trolldomsfest med Satan⁴⁷¹.

Brochmands personlige bibliotek (på vel 4000 bind) vitner om at han var vel belest innefor demonologien. Hans bibliotek rommet også bind av demonologiens skeptikere. Brochmands dogmatiske komposisjon "*Universæ theologiæ systema*" (1633), har blitt regnet som et luthersk hovedverk i Danmark - Norge. Dette skrift av Brochmand ble pensum ved København universitet i over hundre år.⁴⁷² I det nevnte verk ble blant annet læresetningen for en fornyet trolldomsjakt fremsatt. Brochmand talte med kraft for at henrettelsen av trollfolk var en oppfølging av Guds ord og man skulle ikke ha dårlig samvittighet for dette.⁴⁷³ Sett gjennom Brochmand ble synet på trolldom og trollfolks gjerninger skjerpet, og oppfatningen av trolldom ble utbygget i samsvar med de kontinental - europeiske ideer.

I likhet med sin forgjenger Resen, bekymret han seg sterkt over den moralske og religiøse tilstand som hersket i riket, hvilket han med hard hånd gikk til verks overfor. Brochmand var blant annet ansvarlig for at kirketukten ble gjeninnført i Danmark - Norge i 1629. Han nærte en dyp mistillit til menneskets åndelige egenskaper, og hevdet således at mennesket av naturen var ondt og behersket av djevelen. En av Brochmands første gjerninger som biskop etter overtagelsen av Sjælland`s bispesete i 1639, var å gå hardt ut mot den folkelige magi og det papistiske avguderi som han fortsatt fant hos allmuen. I synodalskrivelsene fra 1639 som utgikk til landemodene og presteskaper, advarte han mot misbruk av nattverden til helbredende formål, fordømte trolldomskunster, og påbød prestene å holde oppsyn med aktiviteten rundt hellige kilder.⁴⁷⁴

⁴⁷¹ Willumsen 1994:61; Hagen 1997:161-162; Brink 1992:28-29

⁴⁷² Johansen 1991:147; DBL bd.2 1979:538

⁴⁷³ Johansen 1991:147- 148; Hagen 1997:162

⁴⁷⁴ Johansen 1991:147; DBL bd. 2.1979:534, 536-537, nevnes i denne sammenheng kan også at han i årene 1617 - 1619 var av Christian IV betrodd vervet som kronprinsens barnelærer. Det Brochmand`ske hjem tok også til seg adelsønner som han personlig underviste, deriblant kongens utenom - ekteskapelige sønn Ulrik Christian Gyldenløve.

Det geistlige lederskap som ble valgt av Christian IV var således handlekraftige ortodokse teologer som alle talte for en demonologisk tilnærming til trolldom. Når dette er sagt, forklarer det likevel ikke hvorfor loven kom nettopp i 1617. Selv om enkelte ser det slik at den tidligere lovgivningen satte begrensninger på muligheten til å føre prosesser⁴⁷⁵, har dette arbeidet vist at det var fullt mulig å få trollfolk dømt etter den eldre lovgivningen. Dessuten kunne loven også ha kommet tidligere, da kongehuset ved flere tidligere anledninger hadde vært rammet av trolldom som kunne gitt grunnlag for en strengere trolldomslov (s. 59,61,88). Teologene hadde vendt seg med harme mot signeri og trolldom siden reformasjonstiden, og i Norge hadde man allerede i 1584/93 tatt de første skritt mot en demonologisk inspirert trolldomslov. Det kan forekomme underlig at det tok 24 år før staten tok initiativ til å sidestille dansk og norsk trolldomslovgivning. Et svar som er gitt på disse momenter er at det i perioden før 1617 ble et sterkt folkekrav om å få en revidert lovgivning mot trolldom⁴⁷⁶. Det er vist i forrige kapittel at det fant det sted en økning av trolldomsprosesser i Danmark i årene før 1617. Men det fant sted høykonjunkturer for trolldomsprosesser også på 1500 - tallet, slik at behovet skulle allerede ha vært tilstede i langt tid før 1617. Flere moment taler derimot for at det lå overveiende politiske motiver bak forordningens utstedelse.

5.2.3. Lutherjubileet

31. oktober 1617 var det 100 år siden Martin Luther hadde slått opp sine 95 teser mot avlatens misbruk på kirkedøren i Wittenberg. Den evangelisk - lutherske kirkes grunnlegger skulle feires ved denne anledning. Trolig var det første gang man feiret jubileum i større målestokk i dobbeltmonarkiet⁴⁷⁷. 1. november startet en fest som varte i flere dager på universitetet og Københavns slott, med deltakelse av konge og riksråd. Det ble påbudt med jubelgudstjeneste i alle danske kirker. Samme år hadde man åpnet ny slottskirke i København. På mange måter var det en sterk religiøs

⁴⁷⁵ Johansen 1991:159

⁴⁷⁶ Næss 1982:81; Johansen 1995:210

⁴⁷⁷ Appel 1999:502, fotnote 7; Scocozza 1987:126, jubileet var initiert av det teologiske universitet i Wittenberg. I Danmark var Resen primus motor bak arrangementet.

symbolikk i denne feiringen. Christian IV fikk gjort manifest både for seg selv og hans royale omgivelser i inn- og -utland, at han i rett linje etter selveste Luther forsvarte og forvaltet hans religiøse arv med største nidkjærhet. Christian IV fikk således fremhevet seg som en from gudfryktig konge. Det har trolig også hatt betydning at han spesielt fikk anledning til å markere seg i forhold til sin svenske protestantiske erkerival Gustav II Adolf.⁴⁷⁸

Flere ting kan tyde på at Resen og hans kolleger hadde benyttet stemningen opp mot det store jubileet til å motivere konge og riksråd til å foreta etterlengtede juridiske endringer for å stramme opp den umoral som herjet i rikene. Tre uker før jubileet, den 12. oktober, utstedes ikke bare forordningen om trollfolk, hvilket brakte trolldomslovgivningen i overensstemmelse med mosaisk lov og demonologi, men samme dag utstedes forordninger mot; "*Unødig bekostning med brylluper*", om "*Løsaktighet*" og en lov "*Om Klædedragt*". Det følgende året i mai, ble nok en lov utstedt mot drukkenskap, forordning "*Om kroer*".⁴⁷⁹ Forordningen mot trollfolk sto således ikke så alene som man lett kan få inntrykk av, men var en del av flere gudfryktige lover.

Denne "*lovbuketten*" står frem som et "*moralsk korstog*"⁴⁸⁰. Den fremstår også som en stor innrømmelse til teologene, som i 1608 og 1610 hadde appellert til myndighetene om nødvendige foranstaltninger. Hvilken gevinst gav det kongen å gi disse innrømmelsene? Et nærliggende svar er trolig at Christian IV fikk vise seg frem og markere seg som den rette skrifttro protestantiske monark, som brakte lovgivningen mer i samsvar med bibelen. Lovene kan også sees på som et krav om et mer Gudfryktig samfunn.⁴⁸¹ Det kan heller ikke utelukkes at loven også var et uttrykk for kongens personlige religiøsitet⁴⁸². Det fins allikevel noen som mener at kongen

⁴⁷⁸ Knutsen 1996:34-35; Rian 1997:370; Scocozza 1987:126-128

⁴⁷⁹ Henningsen 1992:139. Lovene kom altså ikke bare ut samme år som Johansen (1991:38) påstår, men samme dag.

⁴⁸⁰ Johansen 1991:38

⁴⁸¹ Knutsen 1996:34

⁴⁸² Christian IV strenge gudstro lar seg se i et paradoksalt forhold til hans personlige levned. Deriblant levde han hva man kan kalle et "umoralsk" liv, og uten større betenkeligheter kastet han andre som

selv neppe hadde tiltro til at lovene ble fulgt. Det argumenteres for at lovene hovedsakelig ble gitt til ære for Resens store renselsesjubileum, der man feiret Luthers triumf over kristenheten.⁴⁸³ Det er likevel ikke å komme forbi at det virker som om myndighetene har ment alvor, da loven mot trolldom følges opp av trussel om straff for den øvrighet som ikke lot gudsførædere bli tiltalt og straffet. Slik Wittendorf har hevdet, kan lovene samlet sett betraktes som et kraftig uttrykk fra kongens og kirkens side for å disiplinere og sivilisere befolkningen til Guds velbehag, herunder også adelen, ved å bringe denne standen inn under statskirkens mentale styring⁴⁸⁴.

5.3. Christian IV's personlige interesse for trolldom

Det kan synes som at forskningslitteraturen vedrørende de danske og norske trolldomsprosessene ikke legger større vekt på kongens personlige holdning til trolldom i forbindelse med loven av 1617. Næss har endog hevdet at loven av 1617: (...) *var ikke et uttrykk for et spesielt overtroisk lynne hos kongen* (...).⁴⁸⁵ Det hersker i litteraturen en vilje til å se forordningen som ledd i statens sentraliseringsbestrebelse og som del av en større politisk og religiøs helhet. Det argumenteres for at loven var en tilretteleggelse av et kontinentalt trolldomssyn fremfor et spesifikt personlighetstrekk hos kongen.⁴⁸⁶ En slik argumentasjon er utvilsomt både riktig og viktig, men sier lite om hvorvidt lovgiverne, konge og riksråd, sto for det innhold som trolldomsloven av 1617 fremmet. Dersom man toner ned lovgivernes interesse for trolldom, gis det inntrykk av at kongen og riksråd ga ut en streng lov mot noe som de angivelig ikke selv var opptatt av eller trodde på. Ut fra hva som er sagt foran virker dette usannsynlig.

hadde gjort langt mindre moralske brudd enn ham selv, i fengsel eller galge. Hevet over andre dødelige mente han å "se" sin frelser i et syn i 1625. Scocozza 1987:136-137, eks kap. 6, 7, 10.

⁴⁸³ Scocozza 1987:131

⁴⁸⁴ Wittendorf 1992:28

⁴⁸⁵ Næss 1982:83

⁴⁸⁶ Næss 1982:83; Johansen 1991:36-39, 189 i fotnote 47 hevder Johansen at: (...) *Christian IV var overbevist om trolldolkens evne til at skade gjennom maleficium*". Det kan således se ut som han mener Christian IV ikke var opptatt av demonologi.

Det er flere moment som taler for at kongen personlig var mer opptatt av trolldom enn tidligere forskning har vært villig til å legge vekt på. Det skal herunder gis eksempler på hvordan kongen personlig både initierte og fulgte opp rettssaker mot trollfolk. I disse tilfellene stilte Christian IV seg definitivt ikke på trollfolkenes side. Det syner seg derimot som at han var fylt av iver etter å utrydde ondet, både innenfor sin egen krets og blant bøndene. Jeg våger påstå at i dobbeltmonarkiets historie var Christian IV den kongen som interesserte seg mest for fenomenet, og som i størst grad stilte det verdslige maktapparat til disposisjon for en intens trolldomsjakt. Som arbeidet skal vise, faller Christian IV's regjeringstid sammen med den perioden hvor det finner sted flest trolldomsprosesser. Enkelte har sogar tatt til ordet for at Christian IV, sammen med sin svoger **James VI** (av Skottland) senere **I** (av England), var de monarker i Europa som gikk mest opp i trolldomsjakten for å styrke sin kongeverdighet. Utrenskningen av ugudelige avvikere var i stor grad en frelsergjerning.⁴⁸⁷

Et mye omtalt tilfelle "Køge Huskors" var en kjedeprosess i 1612-13 hvor 11 av 15 trollkoner ble henrettet. Saken vakte stor oppmerksomhet hos myndighetene, som til sin forferdelse kunne betrakte fenomenet utenfor sin egen stuedør. Saken var for kongen så interessant at Marne Ringsbierighs: (...) *effter kong: Mayt: beffalnig er bleffuen antagen for trolldomb och siden henrettidt (...).*⁴⁸⁸ Det kan unektelig se ut som at kongen har ledet denne saken. Marne Ringsbierighs ble etter dom overført til selveste København slott for tortur, hvor hun var fengslet i 16 dager. I tillegg to ikke så kjente tilfeller fra 1617, tett opp mot forordningens utstedelse. Den 8. juni og 29. august ble to trollkoner på kongens regning og befaling fanget og satt i fengsel på Vordingborg slott. Etter et lengre fengselsopphold i kongens varetekt, ble de brent henholdsvis den 2. september og 17. desember under kongens tilstedeværelse.⁴⁸⁹ Fengselsoppholdene i kongens varetekt kan trolig ikke tyde på annet enn at det skulle gis rom for tortur. Det kan ikke avvises at hva disse trollkonene hadde bekjent, bidro til å overbevise kongen om at en ny streng trolldomslov var nødvendig.

⁴⁸⁷ Hagen orig. manus: *Heksekraft mot kongemakt*. Publisert i *Historie* 2 1998:40-50

⁴⁸⁸ Johansen 1991:37

⁴⁸⁹ Henningsen 1992:138

Kongen beordret også sak mot den adelige Christenze Kruckow. Hun var mistenkt for å ha kastet forbannelse over fruene på Nakkebølle slik at flere av hennes barn ble dødfødt. Da saken ikke av seg selv gikk gjennom rettssystemet, utstedte kongen 15. januar 1620 et skriv hvor han beordret saken gjenopptatt. Brevet ble imidlertid ikke fulgt opp. I hemmelighet anmodet kongen lensmannen om at presten skulle rette anklage mot Christenze Kruckow og be henne anholdt. Kongen personlig fulgte saken til dens ende, hun ble dømt til døden med sverd (en innrømmelse til hennes stand) i 1621. Et interessant trekk ved denne saken var at etter dommen ba kongen om at: (...) *hun skulle med flid eksamineres (tortur) og ikke med hendes afliving iles, således at man kan erfare yderligere om hendes bedrift (...).* Hun ble holdt fanget i omtrent 17 dager før hun ble henrettet.⁴⁹⁰ Det kan således synes som at Christian IV nærte en særegen interesse for hva som kunne komme frem av "sannheter" ved tortur av trollfolk. Det var under torturen at trollfolkene samrøre med djevelen kom fram. Christian IV's interesse for djevlepakt - bekjennelser kan således synes som en nærliggende grunn til at trollfolk i flere tilfeller ble overført til kongens slott etter dom.

Christian IV anklaget også i en periode sin andre hustru Kirsten Munk for trolldom. Da denne anklagen heller bar preg av et ekteskapsoppgjør og et sjalusidrama som rant ut i sand, fikk intrigen rundt kronprinsens kjæreste Anne Lykke et blodig utfall. Hun var uønsket ved hoffet og Christian IV forbød kronprinsen å treffe henne. I 1627 allierte hun seg med Lamme Heine for å fremkalle kongens død og prinsens kjærlighet. Denne saken ble nøye fulgt opp av kongen hvorved det ble nedsatt en undersøkelseskommissjon med biskop Resen i spissen. Lamme Heine ble dømt skyldig av domstolens første instans, men landstingdommeren frikjente henne. Dette gjorde at kongen avsatte landstingdommeren. Christian IV var overbevist om "trolldjevlels" skyld, noe som trolig ble styrket av at tortur ble anvendt før dom, i strid mot recessen av 1547/58. Politiske omstendigheter gjorde at saken ble utsatt, det lyktes likevel i 1630 å få henne dømt til døden, denne gangen for løgnaktighet. Kongen grep også inn i trolldomskomplekset rundt Maren Spliids (1637/41). Hun ble

⁴⁹⁰ Jacobsen 1966:180, 193; Scocozza 1987: (sitat) 132 (min tilføyning i parentes samt mine understrekninger)

forhørt av J. Brochmand og vannprøve og tortur ble med kongens tillatelse anvendt i strid mot recessen.⁴⁹¹

En årsak til kongens innblanding i disse sakene kan skyldes en ny forordning som ble gitt 19. juni 1613 om *Misdederis execution: Alle misedere, som blifve dømbte enten fra lif eller ære, skulle efter dommen uden videre forhaling strax udstaae deris strafve. Mens dersom nogen lensmand enten for samvittighed eller anden viktig aarsage skyld kunde hafve betenkende at lade ske execution, da lade de kongen derom ufortøfvet besøge oc sig siden efter hans naadigste resolution oc vilge rette oc forholde*⁴⁹².

Loven må forstås slik at etter at landstingdommeren hadde avsagt dom (1576 §8) og det fortsatt var begrunnet tvil om vedkommendes skyld, skulle kongen avgjøre saken⁴⁹³. Kongen på sin side hentet ofte inn uttalelser fra teologene i universitetsstyret (konsistoriet)⁴⁹⁴. Til tross for at denne loven ved første øyekast kan sees på som et ekstra sikkerhetsnett for dømte trollfolk, kunne saken gå i begge retninger. Et eksempel på dette var i Ane Claus`es tilfelle (1632) hvor dødsdommen ble formildet til landsforvisning, sett opp mot rettssaken til Maren Spliids (1641), hvor kongens retterting brøt alle lover i iveren etter å få henne på bålet.⁴⁹⁵ Sett i forhold til recess 1576 § 8 synes den nye loven å vise en mer utålmodig holdning overfor misededere, som trollfolk, da det påpekes at i regelen skulle misededere straks henrettes etter dom.

Det synes således som at kongens person ikke har vært så overbærende med fenomenet som man kan få inntrykk av når man leser forskningsarbeider om trolldom. Det virker iøynefallende at Christian IV gjorde sitt for å komme trolldomsplagen til livs. Han uttalte seg skriftlig om trolldom i et brev han skrev til kansleren 3.4.

⁴⁹¹ Disse sakene er nevnt hos Jacobsen 1966: 180, 192-193; Scocozza 1987: (sitat) 133, øvrig 214, 226; Johansen:76, 147, 163, fotnote 27; Rian 1997:376.

⁴⁹² Jacobsen 1966:167

⁴⁹³ Jacobsen 1966:189

⁴⁹⁴ Birkelund 1983:108; Rian 1997:358

⁴⁹⁵ Jacobsen 1966:189, 271-272, 277-278

1626: (...) *Her tales flux om troldkvinder i Kjøbenhavn og Helsingør, hvoriblandt jeg finder en del (...) Desværre vi haver altfor mange af det slags, og er ikkun bedst, at de en gang tilgavns udfejes, at man skam af huset bliver kvit. De haver med min person forsøgt allehånde, endog - gud være lovet - de intet dermed udrettet haver; thi jeg aldrig efter det hudleri (lureri) haver givet agt, gud være lovet (...).*⁴⁹⁶

Det virker unektelig som at den av kongen initierte "examination" av trollfolk viser at Christian IV har hatt interesse for, og vært ute etter å avdekke en diabolsk versjon av fenomenet. Dette stemmer godt overens med 1617 - lovens ordlyd. Andre tegn på at demonologien ikke mistet tiltro hos de sentrale myndigheter utover 1600 - tallet, bevitnes ved Christian IV's store recess av 1643. Recessens 2. bok 28 kapittel gjentar loven fra 1617 *Om troldfolk oc deris medvidere*, med få språklige avvikelser⁴⁹⁷. Dette ble myndighetenes rettslige uttrykk for trolldom frem til Christian V's danske lov av 1683. Med andre ord, sett gjennom lovgivningen fant det ikke sted endringer i statens trolldomssyn frem til 1683. Endelig vitner nye demonologiske disputaser ved det sensur - kontrollerte København universitet, at fra 1660 til 1680 var djevelens manifestasjoner høyst aktuelt debattstoff.⁴⁹⁸ Det kan således virke som at hos de sentrale myndigheter og innenfor de lærde kretser var troen på djevelen høyst tilstede, og derved forutsetningen for opprettholdelse av trolldomsprosessene utover 1600 - tallet. I det videre skal det undersøkes i hvor stor grad statens strenge trolldomssyn, sett gjennom lovgivningen, slo ut i praksis.

5.4. Trolldomsprosessene omfang i Danmark og Norge i perioden 1617 - 1682

Diagram 3 nedenfor viser trolldomsprosesser i Danmark og Norge i perioden 1617 - 1682. Hensikten er å se hvorvidt 1617 loven kan ha påvirket prosessomfanget i rikene. Virkningen av dobbeltmonarkiets felles trolldomslov fra 1617 har vært gjenstand for intens diskusjon. I Danmark har flere arbeider påvist den utvilsomt klare korrelasjon mellom forordningens utstedelse og en nærmest eksplosiv økning i

⁴⁹⁶ Jacobsen 1966:180 (min tilføyning i parentes). Næss 1982:82 og Knutsen 1996:35 tar feil når de hevder denne uttalelsen er fra 1616.

⁴⁹⁷ *Christian IV's store recess av 1643*, Norsk historisk kildeskrift - institutt 1981:325-327

⁴⁹⁸ Jacobsen 1966:196-198; Johansen 1991:148

antall prosesser i tidsrommet 1617 - 1625.⁴⁹⁹ Som nevnt ble det også utstedt en forordning mot løsaktighet i 1617. Det er dokumentert hva sedeligheten angår, at i Roskildegård len medførte forordningen: (...) *en formelig klapjagt på almindelige krænkelser af sædeligheden* (...), hvilket ikke er ulik den virkning som trolldomsloven hadde⁵⁰⁰. For Jylland har det blitt dokumenter at 60 % av trolldomsprosessene fant sted i dette tidsrom⁵⁰¹.

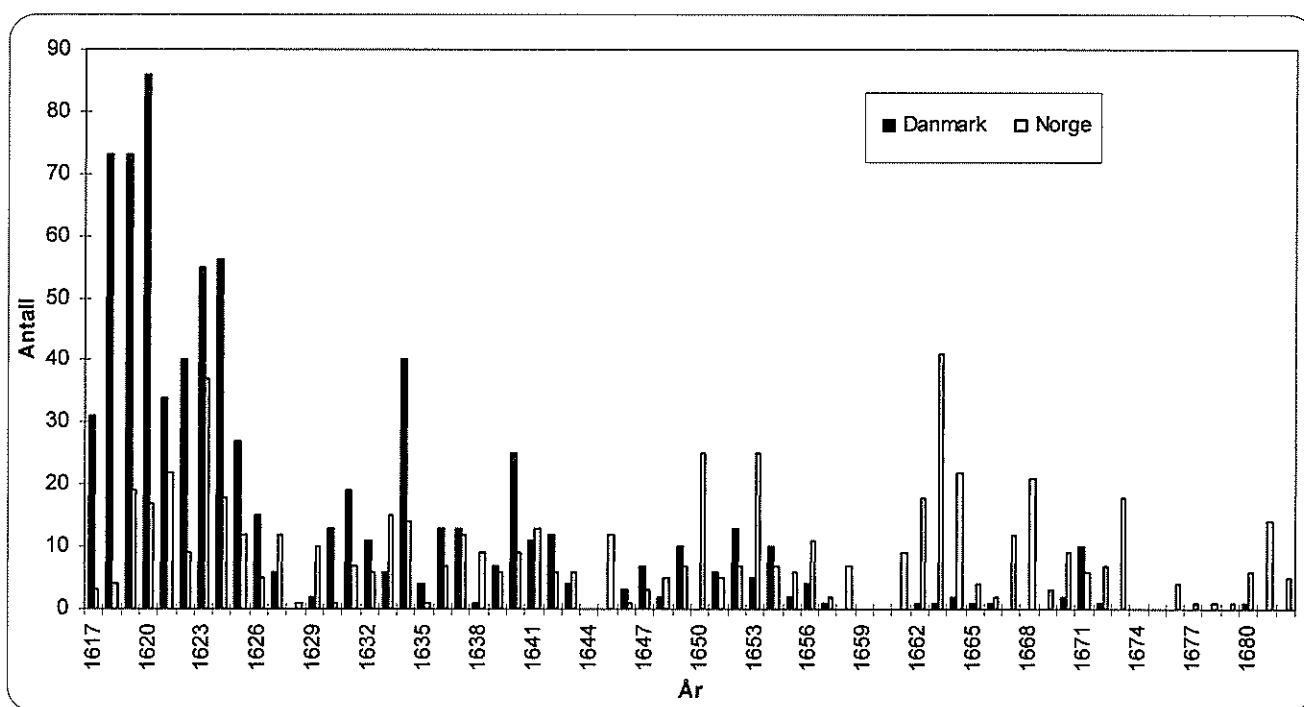

Diagram 3: Antall prosesser i Danmark og Norge fordelt på år i perioden 1617 – 1682.

Knutsen som har undersøkt trolldomsprosessene på Østlandet ser en utvikling av trolldomsprosesser i samsvar med det danske mønsteret. Han finner en klar økning av trolldomsprosesser i perioden 1619 - 1625. Dette mener han skyldes at 1617 – forordningens virkning kom noe senere i Norge enn i Danmark.⁵⁰² Næss på sin side viser til at i Norge som helhet var det to utpregede toppe i antall prosesser, henholdsvis på 1620 - tallet og i 1660 - årene. Han er derimot lite villig til å illegge trolldomslover noen eksplisitt betydning i denne sammenheng.⁵⁰³ Verken Næss eller

⁴⁹⁹ Birkelund 1983:43-46; Johansen 1991:40-42,46; Henningsen 1992: 135-136

⁵⁰⁰ T. Jexlev 1984:179f; (siteret hos Wittendorf 1992:26)

⁵⁰¹ Johansen 1991:41

⁵⁰² Knutsen 1996:22-23,28

⁵⁰³ Næss 1982:16, 62

Knutsen gjør rede for når 1617 - loven først ble introdusert og anvendt i Norge. Det vites at loven trolig ble introdusert for allmuen i Finnmark av den nyutnevnte lensherren H. Cunningham, på lagtinget i Vardøhus 3. mai 1620. Den ble også lest opp på vårtinget i Vadsø 17. april 1621.⁵⁰⁴ Første gang noen dømmes etter 1617 - forordningen i Finnmark var i 1620⁵⁰⁵. Diagrammet viser at det finner det sted en økning i antall prosesser i Norge fra 1619, hvilket kan henge sammen med at loven av 1617 ble presentert noe senere i Norge enn i Danmark. Det kan så langt hevdes med rimelig stor sikkerhet at trolldomsforordningen av 1617 har fungert som katalysator for trolldomsforfølgelsene i dobbeltmonarkiet. I Danmark forårsaket loven et voldsomt utbrudd umiddelbart etter dens utstedelse, en virkning som viser seg noen år senere i Norge.

Det grafiske bildet avslører også en ulik utvikling av trolldomsprosessene i rikene. Noen har villet karakterisere perioden 1626 - 1656 som en periode med et relativt lavt og stabilt antall prosesser i Danmark⁵⁰⁶. Diagrammet viser derimot at det var tilløp til nye dramatiske oppsving både i 1630 - årene og i 1640, hvilket gjør den omtalte karakteristikken noe upresis. Oppsvinget i 1640 kan ha sammenheng med en kjent kjedeprosess i Danmark i 1639 -40, i historisk sammenheng kjent som "Besettelsen på Rosborg"⁵⁰⁷. Allikevel synker prosessintensiteten drastisk i Danmark etter 1650. I Norge derimot, fortsetter trolldomsprosessene utover 1600 - tallet, med topper i 1660 - årene og tildels også på 1670 og 1680 - tallet. Det kunne forventes at en ny bølge med prosesser ville ha funnet sted i Danmark ved innsettelsen av den ortodokse Jesper Brochmand, samt i forbindelse med 1643 - recessen, hvor loven av 1617 gjentas. Sett i lys av disse forhold kan det fremstå som underlig at de danske prosesser avtar fra midten av 1600 – tallet. Hva som heretter har krav på interesse er hvorfor trolldomsprosessenes forløp i Danmark og Norge utover 1600 - tallet avvek fra hverandre. Resten av kapitlet skal derfor vies til noen mulige årsaksforklaringer.

⁵⁰⁴ *Tingbok for Finnmark 1620-1633* 1987:23,48

⁵⁰⁵ *Tingbok for Finnmark 1620-1633* 1987:31; Lilienskiold 1998:74; Willumsen 1994:57

⁵⁰⁶ Johansen 1991:42

⁵⁰⁷ Birkelund 1983:46,65, det er dog bare 7 personer som er registrert i hennes personregister i årene 1639 - 40. Oppsvinget i 1640 må således skyldes andre forhold enn den nevnte kjedeprosess.

5.5. Årsaksforklaringer til trolldomsprosessenes ulike forløp i Danmark og Norge

For å holde seg til Muchembleds teorier kan trolldomsprosessene ses på som barometre på en fra statens side fremgangsrisk akkulturasjon. Kan man si at den ideologiske kampanje som ble drevet frem av myndighetene etter reformasjonen, kulminerte i en gedigen eksplosjon av trolldomsprosesser i 1600 - tallet første halvdel i Danmark ? Og i Norge, hvor akkulturasjonen ikke hadde vært så fremgangsrisk på 1500 - tallet ble denne sterkere utover 1600 – tallet og prosessintensiteten opprettholdt ? Er det mulig at den lutheranske misjoneringa og statsmaktens politiske integrering var brakt til ende i Danmark etter ca. 1650, mens den fortsatt vedvarte i Norge ? Mye tyder på at trolldomsprosessene ikke alene kan forklares via en slik overordnet teori. Som nevnt gjentas forordningen i Christian IV's store recess av 1643. På akademisk nivå drøftes fortsatt læresetningen for trolldomsjakt og djevelens fysiske manifestasjoner. Dette kan tas som tegn på at det fortsatt var et behov for å kontrollere anti – krist sitt grep på befolkningen. Det kan hende at rettspraksis og statsutøvelse i rikene har hatt betydning for forskjellene i prosessintensitet i Danmark og Norge. Dette skal bli gjenstand for videre drøfting.

5.5.1. Domstolenes rettsutøvelse i rikene

Johansen som ser en tilbakegang av trolldomsprosesser i Danmark etter 1625, mener at "panikkutbruddet" i 1617 - 1625 utryddet alle trollfolk. Hans videre hypotese er at siden det tok tid å bygge opp et trolldomsrykte som medførte så stor mistanke at det fikk en rettslig utgang, sto man etter denne utrenskningen uten potensielle trolldomskandidater. I tiden som fulgte etter 1625 klarte imidlertid sogneprestene å overbevise menigheten om at det var moralsk uansvarlig å reise sak mot trollfolk (s. 144). Han mener videre at trolldomsprosessenes fluktusjon i Danmark på ingen fruktbar måte kan forklares ut fra forhold i rettssystemet. Dette fordi han ikke kan skjelle noen ulik praksis hos de ulike landstingdommere i perioden 1617 - 1656, den perioden hvor de fleste trolldomsprosessene finner sted i Danmark.⁵⁰⁸

⁵⁰⁸ Johansen 1991:42-44

Likevel er det vist at ved å følge frekvensen av dødsdommene, kan disse ses i en forbausende overensstemmelse med utskiftningen av jyske landstingdommere.⁵⁰⁹ Domstolene i Danmark var svært legalistisk. Dødsdommer i trolldomssaker ble fra 1576 appellert til landstinget før eksekusjon. Det er også vist at rettsinstansene i Danmark etter 1609 i stor grad respekterte forbudet mot tortur før dom, samt at udediske vitnesbyrd ikke skulle stå til troende (recess 1547 § 8,17).⁵¹⁰ Undersøkelser av den prosentvise anvendelsen dødsdommer avslører imidlertid at i perioden 1617 - 1623 hvor **Gunde Lange** satt som landstingdommer, falt 61 % av alle bålstraffer. Etter hans periode faller dødsdomprosenten med dommerkollegiets utskiftning. **Mogens Høeg** (landstingdommer 1640 - 1649) innleder for eksempel sitt første år med utelukkende frifinnelser av trollfolk. Det hadde trolig betydning for prosessomfanget at i 1642 ble en ny rettslig praksis innledet. Erstatningsansvaret for underkjente dommer gjaldt ikke lenger bare for fogd og nevninger, men ble utvidet til også å omfatte vitner. Endte saken derimot med domfellelse, ble utgiftene dekket av "det offentlige".⁵¹¹ Det ble med andre ord mer forpliktende å stå frem som vitner mot trollfolk og de som ikke hadde annet å fare med en løse indsier øket risikoen for at lokaltingets dom ble underkjent på landstinget.

Det er vist at 90 % av de jyske trollfolk ble anset som skyldig i første instans og at frifinnelsesprosenten steg desto høyere i rettssystemet saken ført⁵¹². Når lokaltinget var mindre tilbøyelige til å frikjenne trollfolk enn landstinget, skyldtes dette trolig en kombinasjon av at inkompetansen var større i underrettene, man var mer lempelig med beviskravene, samt at det var lokalsamfunnets kollektive aggresjon og frykt som ble utslagsgivende⁵¹³. Det er likevel hevdet at de lokale domstoler var: (...) *uhyre følsom overfor de svingninger i antallet af frifindelser* (...) som fant sted ved landstinget⁵¹⁴. Landstinget nøt stor autoritet og det sto respekt av landstingdommerens

⁵⁰⁹ Henningsen 1992:142

⁵¹⁰ Johansen 1991:25, 29-30,32, likevel forekom det overtredelser av recessene av 1547/58 i den første tiden etter 1617. Johansen antyder at det kan skyldes usikkerhet om hvordan man skulle forholde seg til den nye loven.

⁵¹¹ Henningsen 1992:142

⁵¹² Johansen 1991:43; Birkelund 1983:49

⁵¹³ Sejr Jensen 1988:72; Birkelund 1983:49-50

⁵¹⁴ Henningsen 1992:142

avgjørelser. Landstingdommeren satte presedens i straffesaker i langt større grad enn kongens retterting.⁵¹⁵ Når landstingdommerne tenderte til å underkjenne lokaltingets dødsdommer, ble risikoen for anklageren ved å føre trolldomssak høynet. Utgiftene med å anke trolldomssaker til landstinget, som i stadig større grad frikjente trollfolk, kan ha virket dempende på iveren etter å gå rettens vei. Dernest ble underrettens domsmenn og vitner også straffet dersom de dømte dødsstraffer på sviktende juridisk grunnlag. Det at landstingdommerne i mindre grad idømte dødsstraff utover perioden berodde i stor grad på at de satt strengere krav til bevis enn underrettene.⁵¹⁶ Det er grunn til å tro at landstingdommernes legale rettspraksis på sikt skjerpet inn underrettens vilkårlighet.

Matematikkprofessoren og landstingdommeren (ofte kalt "skeptikeren") **Villum Lange** bokstavelig blokkerte for dødsstraffer i de 20 år hans periode varte (1661 - ca. 1680).⁵¹⁷ Lange vakte oppsikt i København fordi han påstod at trollfolk ikke fantes. **Leonora Kristina** skrev nærmest hemmelighetsfullt i sin dagbok at: "(...) *den som da var landsdommer i Jylland holdt med troldkonerne og sagde at der var ingen troldkoner til (...) den landsdommer er i mening, at der er en videnskab og ingen trolldom*".⁵¹⁸ Til tross for dette er det lite sannsynlig at landstingdommerne generelt avfeide trolldom på intellektuelt vis. Hos Villum Lange kan det likevel ikke utelukkes at hans personlige skepsis var utslagsgivende. Samlet sett hadde trolig landstingdommernes juridiske praksis en stor innflytelse på trolldomsprosessenes fluktuasjon i Danmark. Videre at overholdelsen av torturreglene, avvisningen av udediske vitnesbyrd og gjennomføringen av appellsystemet har bidratt til en nedgang i effektuerte dødsstraffer, hvilket på sikt medførte til færre trolldomsprosesser.

⁵¹⁵ Tamm og Johansen 1992:90

⁵¹⁶ Johansen 1991:29,31-32; Birkelund 1983:50

⁵¹⁷ Henningsen 1992:142-143

⁵¹⁸ "Leonora Kristina Ulfeldts Jammersminde" (forfattet i hennes fangenskap 1663 -1685) sitert hos Jacobsen 1966:199. **Leonora Kristina** (1621-98) datter av Christian IV. Hun og hennes ektemann Corfits Ulfeldt var såkalte "kosmopolitter" og delte ikke regimets ortodokse gudstro. Det at hun heller ikke hadde spesielt tiltro til teologenes syn på trolldom fremgår videre av hennes bok, da hun skrev at: "(...) *det var dog ikke billigt at give fanden den ære, som hannem ikke tilkom.*" Leonora sitt liv er nevnt utførlig hos Scocozza 1987.

Hvor den danske rettssystem fremstår som relativt legalt og ryddig, var det norske rettssystem i sin praksis desto mer innfløkt. Landslovens bestemte påbud om at lagmannen skulle dømme i livssaker var bortfalt ved omorganiseringen av den nye instansordninga i 1590⁵¹⁹. Recessen fra 1576 om at trolldomssaker skulle appelleres, ble som kjent ikke gjort gjeldende i Norge. Bygde og bytingene som med instansordningen av 1590/1607 plutselig var gjort til underretter, hadde svært dårlige juridiske kunnskaper⁵²⁰. På de lokale tingene dømte bygdas fremste menn, *lagretten*. De ønsket ofte å gi sakene fra seg til tross for myndighetenes strenge ordre om plikten til å avsi dom. Lagretten ble gjort økonomisk ansvarlig for uriktig anvendelse av loven, men de sentrale myndigheter var likevel tolerant i henhold til erstatningsansvaret.⁵²¹ Til hjelp for lagretten, legitimerte kongens brev av 16.8.1590 at: (...) *dersom saa skeer, at nogen Sag for eder indkommer, som er saa stor og vidtløftig, at I den ikke saa hastig kunne begribe eller forstaa eder derpaa at dømme (...) kunne Eder bespørge og raadføre om samme Sag hos andre, som derpaa ydermere Forstand og Kundskab have (...)*⁵²².

Dette gjorde at lagretten relativt ofte søkte råd og veiledning hos den kongelig utnevnte *lagmannen*, som satt inne med større juridisk kompetanse. Næss viser at denne ordningen ble benyttet i utstrakt grad fra 1590 til 1690, og det er dokumentert at like mange trolldomssaker ble avgjort i underretten med lagmannens rådføring, som på lagtinget⁵²³. I dette lå det også en mulighet for de lokale domstoler å unnsnippe kontroll fra høyere rettsinstanser, og økonomisk ansvar for feil lovbruk.

⁵¹⁹ Næss 1982:144

⁵²⁰ Næss 1992:141

⁵²¹ NRR 3 1865:136: I brev av 16.8.90 påpekes lagrettens erstatningsansvar for uriktige dommer. NRR 3:201: Året etter, i brev av 31.7. 1591, da lagretten ble bevilget sorenskriver, heter det imidlertid at dersom underrettens dommer ble innstevnet for en høyere instans og lagrettens dom ble underkjent skulle de "*forskaanes, meest muligt være kan*". Det ser således ut som at myndighetene hadde en forsonende holdning overfor underrettens inkompetanse og ønsket å straffe mildt dersom de ble tatt for feil.

⁵²² NRR 3:135

⁵²³ Næss 1982:145-148

Lagmannsrådføringa medførte nemlig at trolldomssakene relativt sjelden kom opp for en høyere rett. Lagmannen hadde allerede vært med på å utforme dommen.⁵²⁴

Til hjelp for den ukyndige lagretten, ble bygdetinget rekruttert med en *svoren skriver* fra 1591⁵²⁵. Den svorne skriver skulle i utgangspunktet assistere bygdetingene som sekretær og som underviser av lagretten. Fra 1634 ble sorenskriveren i kraft av sin økende kompetanse og kontinuitet meddommer og den fremste dommer i underretten. Han ble dermed også den som ble gjort økonomisk ansvarlig for rett anvendelse av loven i forhold til lagretten.⁵²⁶ Det at sorenskriverne ikke behersket loven til fulle vitnes ved den frekvente bruken av lagmannsrådføringa. Sorenskriveren var frem til 1660 tilsatt av lensherren, og derved underlagt lensherrens fullmektig - fogden. Det var sorenskriveren og lagrettemennene (evt. med lagmannsrådføring) som dømte de norske trollfolk etter 1590/1634.⁵²⁷

Flere moment tyder imidlertid på at bygdetingene ikke opptrådte selvstendig. Det er vist at fogdens makt i lokalsamfunnet var stor i den tiden trolldomsprosessene fant sted. *Fogden* var lensherrens fullmektig i fogderiet. Han hadde ansvaret for ting – administrasjonen og han hadde en sterk stilling i forholdt til sorenskriveren. Blant annet oppnevnte han lagrettemenn, tok ut påtale og iverksatte straff. Fogdens autoritet var av en slik art at selv om han ikke formelt hadde domsmyndighet, kunne han både indirekte gjennom “soning med fogd” og direkte igjennom sin myndige stilling påvirke domstolen i straffeutmåling.⁵²⁸ Fogden sto også for fengsling og forhør av trollfolk. Mye tyder på at recessen av 1547 § 8,17 ble overholdt i mindre grad i Norge enn i Danmark. Det er dokumentert at hvert fjerde tilfelle av tortur fant sted før dom var falt⁵²⁹. Med andre ord kunne fogdens nesten uinnskrenkede makt i

⁵²⁴ Næss 1982: 144 (samt fotnote 20,21). Han fremhever at bare en liten andel trolldomssaker ble formelt innanket for høyere rettsinstanser i Norge. Etter 1607 ble 73 (10%) saker appellert til lagmannen, 17 saker ble innanket for herredag eller overhoffrett og 2 saker til høyesterett. Det kan imidlertid, jfr. tabell s. 267, se ut som at den mest aktive fasen for appeller var perioden 1651 – 1680.

⁵²⁵ NRR 3:201, Brev av 31.7.1591

⁵²⁶ Sandvik 1992:91; Næss 1982:142

⁵²⁷ Næss 1991:46-48; Næss 1982:142

⁵²⁸ Fladby 1963 kapittel VII, særlig s. 122ff; Næss 1982:149

⁵²⁹ Næss 1982:208

lokalsamfunnet medføre at hjemtinget kunne, uten en større grad av kontroll fra høyere rettsinstanser, sette seg utover reglene for legal prosessføring. Dette bidro til at siktede i mange tilfeller ble rettsløs og at det var relativt lett å idømme dødsstraffer.

Det kan altså synes som at lensøvrigheten (fogd og lensherre) var svært aktiv i de norske trolldomsprosessene.⁵³⁰ *Lensherren* (1661 amtmann) var kongens stedfortreder innenfor sitt forvaltningsdistrikt. Han hadde myndighet for alle områder av samfunnslivet. Næss hevder at: "*Jo sterkere lensherrens – og kongemaktens – posisjon var, jo mer naturlig fremstod lensherren som den besluttede myndighet som kunne ordne opp i konflikter (...)*".⁵³¹ I Finnmark hadde lensherrene en sterk og selvstendig posisjon. Nyere undersøkelser har avdekket en nær sammenheng mellom tilkomsten av nye lensherrer og en økning i antall trolldomsprosesser. Uten større grad av innblanding fra sentralt hold kan det synes som om at de satte seg fore å oppklare en rekke mystiske hendelser og skipsforlis som rammet lokalsamfunnet. Dette mønster går igjen i flere rettsaker⁵³². Det er også hevdet at for lensøvrigheten ble det å oppspore trollfolk i Finnmark ei "*meriterende handling*".⁵³³ Ved å renske lenet for ugudelige avvikere som trollfolk kunne de markere seg som Christian IV's tro tjenere i dobbeltmonarkiets utpost.

Konkrete eksempler kan være året 1621, da det var rettssakene i Finnmark som forårsaket ett drastisk hopp i statistikken over landets trolldomsprosesser (appendiks viser 15 personer fra Finnmark mot 7 fra landet øvrig). Dette har blitt satt i forbindelse med den nyutnevnte lensherren i Finnmark, **Hans Cunningham** sitt virke. En av de første og siden utpregede oppgaver han påtok seg i sin embetstid (1619 - 1651), var å renske lenet for trollfolk.⁵³⁴ Likeledes domineres oppsvinget i 1653 av trolldomsprosessene i Finnmark (appendiks viser 18 personer fra Finnmark, 7 fra landet øvrig). I dette tilfellet hadde Finnmark også fått en ny lensherre (fra

⁵³⁰ Næss 1982:262-264

⁵³¹ Næss 1994:86

⁵³² Lilienskiold 1998

⁵³³ Hagen/Sparboe 1998: 46

⁵³⁴ Hagen 1999:53-54

1651- 1661) **Jørgen Friis**. Som sin forgjenger gjorde han seg bemerket som en ivrig trolldomsjeger.⁵³⁵ Uten å trekke for vidtgående konsekvenser kan det påpekes at den tidligere nevnte Jesper Brochmand fungerte som Friis' barnelærer⁵³⁶. I det ubetingede toppår 1663 er også Finnmarks befolkning sterkt representert i statistikken (appendiks viser 23 personer fra Finnmark, 18 fra landet øvrig). Det fremstår som betegnende at også denne gangen hadde Finnmark fått ny lensherre (1662- 1666), **Christopher Orning**.⁵³⁷

I Danmark var det sjelden at trollfolk ble trukket for retten som følge av lensøvrighetens initiativ. I de tilfeller hvor fogd og lensherre reiste sak var det som regel saker initiert av og på vegne av privatpersoner.⁵³⁸ Det finnes allikevel enkelte unntak fra dette inntrykket. Østjylland var i så henseende atypisk fra resten av landet. Domfellelsesprosenten var spesielt høy og flere saker var initiert av lensøvrigheten. For eksempel i Skanderborg og Åkjær len ble 14 av de 17 saker som ble ført initiert av lensherren **Laurids Ebbesen** til Tulstrup (1559 – 1646). Den respektive lensherre hadde mistet slektens rikdom og anseelse og sunket ned i bondekår. Det var derfor flere i samtiden som sådde tvil om hans adelskap. Gjennom et strategisk godt giftemål vant han tilbake noe av den status som slekten hadde mistet. Det er hevdet at han gjennom trolldomsforfølgelser så en mulighet til å rette opp sin: "*vaklende anseelse ved at gøre en særlig indsats på et område der stod Christian IV nært*". Det kan vitterlig se ut som at Ebbesen tok 1617 – forordningen mer seriøst enn sine kolleger. Ved å opptre som heksejeger ønsket han trolig å vekke kongens gunst, hvilket han sannelig på sikt også oppnådde.⁵³⁹ Konklusjonen som kan trekkes er at i visse regioner ble statsmaktens intensjoner fulgt spesielt nitidig opp av kongens tjenere. Det kan ha vært vanskelig for domsmenn å foreta selvstendige domsbeslutninger som gikk på tvers av lensøvrighetens preferanser, spesielt når denne sto som anklager.

⁵³⁵ Hagen 1999:55

⁵³⁶ Hagen 1997:164

⁵³⁷ Hagen 1999:55

⁵³⁸ Birkelund 1983:50, 67

⁵³⁹ Birkelund 1983:68

Samlet sett fremstår rettssystemet i Norge generelt mer umodent og åpent for overtredelser i forhold til det danske. I kontrast til Danmark hvor appellsystemet fungerte for trollfolk, resulterte lagmannsrådføringen i Norge til en instansblanding som gjorde appell vanskelig. Lagmannen ville naturlig nok verken ta opp på nytt, eller omstøte en dom han selv hadde vært rådgiver for. Lagmannsrådføringa skapte dermed også en situasjon der underrettens praksis, i mindre grad enn i Danmark, ble kontrollert og sanksjonert for rettsbrudd av de høyere rettsinstanser. I motsetning til i Danmark ble straffesaker vedrørende trolldom i Norge pådømt ved siktedes hjemting, hvor kompetansen i juridiske anliggende var minst utviklet og hvor mistanken mot siktede var sterkest. Rettens vilkårlighet i Norge falt sammen med den periode hvor statskirkens press økte og demonologien inntok kontinental - europeiske dimensjoner. Det kan ikke utelukkes at statskirkens press og rettens juridiske aksept gjorde trolldom farlig i Norge. Et moment som tyder på dette er at ed - hjelp og gode skussmål ble vanskelig å oppnå for de som angivelig var "*bebundit*" med djevelen. Etter 1600 ønsket ikke befolkningen å stå i relasjon til anklagede trollfolk. Når siktede ikke klarte å fremskaffe ed - hjelpere, ble det snarere tolket som et ytterligere indisiebevis *mot* tiltalte i retten.⁵⁴⁰

5.5.2. Oppsummering

Rettens inkompetanse, bruk av tortur og instansblanding i Norge førte derfor sterkt til at rettssikkerheten for mistenkte eller anklagede trollfolk ble nedsatt. Disse faktorene bidro til at det var relativt lett å få rettens medhold i trolldomssaker. Dette har trolig virket oppmuntrende på å gå rettes vei med trolldomsbeskyldninger. Appellsystemet som ble formalisert i Norge fra 1590/1607, ble først mer konsekvent gjennomført mot slutten av 1600 - tallet, hvilket da bidro til en økt rettssikkerhet for trollfolk⁵⁴¹. I Danmark derimot, hvor trolldomssaker måtte prøves for landstinget, holdt landstingdommerne seg i større grad til de foreskrevne prosessuelle regler. Dette innebar at rettssikkerheten var bedre. På sikt medførte dette til færre dødsstraffer og anklagerens hensikt med å få dømt skadevoldere, tenderte i større grad til å bli en relativt en kostbar og risikofylt affære. Først og fremst for saksøker, men i det videre

⁵⁴⁰ Næss 1982:231-232, 235-236; Næss 1991:182, 187, 192-194

⁵⁴¹ Næss 1982:159

også for underrettens domsmenn og vitner. De momenter som her er påpekt bidro trolig til den grafisk illustrerte nedgang av trolldomsprosesser i Danmark etter 1650, og den mer jevnt kontinuerlige prosessintensiteten i Norge.

5.6. Presteskapet i Danmark og Norge

Det er blitt argumentert sterkt for at sogneprestene i Danmark holdt seg passive til påbudet om å straffeforfølge trollfolk og til det å vektlegge djevelpakten som trolldommens kjernepunkt⁵⁴². Det var således en “oppfattelseskløft” mellom teologi-professorene og biskopene på den ene side, som forfektet et demonologisk syn på trolldom, og sogneprestene på den andre, som i likhet med befolkningen la vekt på maleficium. Det er derfor sagt at Brochmands kampanje mot trollfolk var lite vellykket, og den følgende passiviteten kan betraktes som et tegn på dette. Det er vist eksempler på at sogneprester i flere tilfeller har visst om trollfolk sitt virke gjennom flere år uten å foreta de påkrevde juridiske skritt.⁵⁴³ Det er også hevdet at i den grad danske prester sto som anklagere i trolldomssaker, skyldes det at de var personlig rammet av fenomenet. I tilfeller hvor prester selv ble siktet for trolldom skyldes dette at de hadde utøvd hvit magi. I litteraturen har dette blitt tolket som etterlevninger av katolske ritualer (s. 67).⁵⁴⁴

Prestenes passive rolle i Danmark fremstår i skarp kontrast til de prester som virket i Norge. Undersøkelser viser at i Norge hadde prestene stor innflytelse på trolldomsprosessene. I kraft av sin rolle som sjelesørgere spilte de en aktiv rolle under forhør av mistenkte trollfolk. Som eksperter i trolldomsspørsmål fungerte de som “konsulenter” og “støttespillere” for lensøvrigheten. Det er også vist at de ikke unntaksvis, men snarere regelmessig var tilstede under tortur.⁵⁴⁵ Ikke minst fremgår dette av rettsaktene i Finnmark, der tilståelsene i stor grad inneholdt bekjennelser om djevelpakt.⁵⁴⁶

⁵⁴² Johansen 1991:145; Sejr Jensen 1988:43ff; Tørnsø 1986:91

⁵⁴³ Johansen 1991:145-148

⁵⁴⁴ Birkelund 1983:63-64; Sejr Jensen 1988:44,101-102

⁵⁴⁵ Næss 1982: (sitat) 295, 297; Knutsen 1996:130

⁵⁴⁶ R. Hagen pers. kommentar; Lilienskiold 1998 eks. s. 76, 94, 128, 204

Det at presteskapet i Norge var aktive med å avsløre trolldom er ikke så overraskende, med tanke på at både det geistlige og verdslige lederskap fremmet en aktiv oppslutning om 1617 - loven. Det er desto mer underlig at presteskapet i Danmark skulle forholde seg passiv. Dette med tanke på at forutsetningene for å tilegne seg et demonologisk syn på trolldom i aller høyeste grad var tilstede i Danmark, sogar i enda større grad enn i Norge. Nedenfor skal dette utdypes.

Fra 1621 ble det slått fast at ingen kunne få et presteembete uten to eller tre års utdanning fra København universitet, eller ett år ved et utenlandsk universitet⁵⁴⁷. Utdanningen av prester var med andre ord svært lik. Dersom prestene som virket i Danmark og Norge gikk gjennom tilsvarende utdanningssystem, ville det være naturlig å anta at de i like stor grad skulle ha forutsetning for å komme under innflytelse av demonologiske teorier. Det at Danmark innførte lutherske latinskoler tidligere enn Norge og i et større antall (hvorfra prestetalenter ble rekruttert)⁵⁴⁸, skulle endog tale for at det danske presteskap tidligere enn sine norske kolleger tilegnet seg lederskapets syn på trolldom.

Danskene ble favorisert til teologiske studier ved universitet. Dette førte til en økning av antallet danske prester, der en del ble eksportert til Norge. Det var således også *langt flere* prester i Danmark enn i Norge.⁵⁴⁹ De som virket som prester i Norge hadde et embetsdistrikt å dekke som i gjennomsnitt var opptil 20 ganger større enn sine danske fagfellers embetsdistrikt.⁵⁵⁰ Det vil således være rimelig å anta at forutsetningen for sogneprestenes sosiale og religiøse kontroll med allmuen var bedre i Danmark enn i Norge. Kirkemøter mellom biskoper, proster og prester kom raskt inn i faste regulerte former i Danmark etter reformasjonen. I Norge fant slike møter sted relativt sjelden.⁵⁵¹ Derfor er det naturlig å tenke seg at det geistlige lederskap sitt demonologiske trolldomssyn skulle få en sterkere gjennomslagskraft hos de danske sogneprestene, enn hos de sogneprestene som virket i Norge. Med

⁵⁴⁷ Johansen 1991:148

⁵⁴⁸ Rian 1997:147-148,154, 390

⁵⁴⁹ Rian 1997:151-152, 154

⁵⁵⁰ Rian 1997:153

⁵⁵¹ Rian 1997:149

andre ord synes grunnlaget i aller høyeste grad tilstede for at demonologien skulle bli resipert hos det danske presteskap.

Til tross for dette er det hevdet med belegg i oppbyggelseslitteraturen at de danske sogneprestene var preget av en “forsynsoppfattelse”⁵⁵². Dette medførte at prestene forholdt seg passive til den lovpålagte trolldomsforfølgelsen og at denne oppfattelse smittet over på befolkningen, slik at også de på sikt unnlot å forfølge trollfolk. Det teologiske budskap bak forsynsoppfattelsen var at den ulykke og sykdom som rammet individet var Guds straff. Individet hadde gjort personlige synder som fremkalte Guds vrede, og man skulle ransake seg selv for skyld og ikke legge den på trolldom eller trollfolk. Frelsen lå i å gjøre bot og det var Gud alene som skulle dømme syndere, ikke menneskene. Et kjernepunkt bak denne forsynstradisjon, som angivelig var grunnlagt av de første reformerte teologer som Tausen og Palladius, var at befolkningens angst for Guds straff ble forminsket dersom det lå en mulighet i å tillegge trollfolk skylden for ens ulykker fremfor å klandre seg selv.⁵⁵³ Med andre ord, de første lutherske teologer og i det videre sogneprestene fryktet en svekkelse av syndsbevisstheten ved å oppfordre til trolldomsjakt. Det er således hevdet at det danske presteskap slikt sett befant seg mellom barken og veden. På den ene siden krevde 1617 - forordningen at de skulle forfølge og straffe trollfolk, og på den andre siden tilsa forsynstanken at det var mot Guds forsyn å blande seg inn. Det er hevdet at presteskapet valgte passivitet som uttrykksmiddel overfor dette dilemma.⁵⁵⁴ Det bør trolig rettes noen kritiske innvendinger mot denne forklaringen.

Det kan være grunn til å tro at argumentasjonen for “forsynsoppfattelsen” legger trykket på feil sted. Enkelte ser det heller slik at det er få moment som tilsier at forsynstradisjonen kolliderte med kravet om å straffeforfølge trollfolk.⁵⁵⁵ Ifølge oppbyggelseslitteraturen, slik den har vært trukket frem i dette arbeidet, ble trolldom derimot fremstilt som en menneskelig synd som fremkalte Guds straff, ikke bare for individet, men for hele samfunnet. Det var heftet med fatale konsekvenser å la slike

⁵⁵² Johansen 1991:43; Sejr Jensen 1988:41

⁵⁵³ Johansen 1991:149-150, 153

⁵⁵⁴ Johansen 1991:155

⁵⁵⁵ Wittendorf 1992:3; Appel 1999:503

handlinger stå ustraffet. Guds straff burde derimot forebygges. Slikt sett lå det heller en kraftig oppfordring i oppbyggelsesskriftene til at presteskapet på ingen måte måtte forholde seg passiv til fenomenet, men gå aktivt inn for å avverge djevelens utfoldelse blant menneskeheten. Det har også vært argumentert sterkt imot at forsynsoppfattelsen hadde slik gjennomslagskraft og en slik mentalitetsendrende effekt hos befolkningen, som hevdet ovenfor⁵⁵⁶.

Det kan derfor være grunn til å tone ned at det danske presteskap som sådan ga sin oppslutning om den nevnte "forsynstradisjon". Det er mer nærliggende å tro at prestene var en sammensatt gruppe med ulik tilnærming til trolldom, noen aktive, andre mer passive. Det er vist enkelte eksempler på at det fantes prester som kurerte sykdommer på gammelt vis, men også at det fantes prester som hadde tilegnet seg moderne legevitenskap og kjemi. Endelig var det også prester som tidlig hadde tilegnet seg kirkens offisielle holdning til trolldom og fremsto som ivrige trolldomsjegere både før og etter 1617 - lovens tilblivelse.⁵⁵⁷ Det at det foreligger tilståelser med diabolisk innhold i Danmark, vitner trolig om en større grad av aktiv medvirken fra sogneprestene sin side. I Danmark ble også forhør av trollfolk, slik som i Norge, foretatt av fogder og prester⁵⁵⁸. Diabolismetilståelsene i Danmark hadde imidlertid ofte en "folkelig" form, som for eksempel å gå runder rundt kirken på natten på utvalgte dager og blåse gjennom kirkens nøkkehull. Da påkalte de fanden og pakten ble inngått.⁵⁵⁹ Det er nærliggende å tro at prestene som selv kom fra allmuen, i sine forhør blandet sammen sin egen folkelig forståelse av trolldom med en lærd⁵⁶⁰. Et annet moment som er blitt påpekt i denne sammenheng er at prestenes rolle i Danmark generelt sett er lite undersøkt og det kan derfor være vanskelig å få et klart bilde av deres rolle i trolldomsprosessene⁵⁶¹. Det er her pekt på flere moment som gjør det rimelig å anta at de danske sogneprester hadde en mer aktiv medvirkning i trolldomsprosessene enn forskningen tidligere har lagt vekt

⁵⁵⁶ Wittendorf 1992:3 -5,10

⁵⁵⁷ Wittendorf 1992:5-6; Tørnsø 1986:90-91; Brink 1992:32

⁵⁵⁸ Brink 1992:30; Birkelund 1983:74,108

⁵⁵⁹ Birkelund 1983:74; Johansen 1987:312

⁵⁶⁰ Tørnsø 1986:91

⁵⁶¹ Wittendorf 1992:6; Tamm og Johansen 1992:91

på. Da norske undersøkelser likevel tyder på at presteskapet i Norge utvilsomt opptrådte aktivt i trolldomsprosessene, sogar kanskje mer aktivt enn de danske, kan det fremsettes noen mulige årsaksforklaringer til dette.

Norges perifere forhold til den sentrale statsmakt i København bør trolig fremheves. Et moment er at den geografiske avstanden mellom landene kan ha gitt presteskapet i Norge rom for personlig maktutfoldelse. Også det at reformasjonen ble innført senere i Norge enn i Danmark, og at det norske presteskap var færre i antall enn det danske, samt at norske embetsdistrikt var geografisk utfordrende, gjorde trolig arbeidet med å omvende de folkelige trosforestillinger og vaner mer krevende. Det kan ha vært oppfattet som nødvendig å sette en streng standard for en hardhendt tuktelse av befolkningen. Som omtalt tidligere ble torturreglene ofte brutt i de norske trolldomsprosessene. Det var under tortur at fantastiske elementer ved trolldom kom frem. Det norske presteskapets jevnlige og trolig offensive deltagelse under forhør, kan i vesentlig grad bidratt til at de utviklet en spesiell kompetanse i trolldoms-spørsmål sammenlignet med sine danske kolleger. Det at det utviklet seg selv-rekrutterende norske "prestedyntier"⁵⁶², kan ha bidratt til å konservere en norm hvordan prestene skulle opptre i trolldomssaker. En norm som i sin form kan ha vært mer pågående enn hva man kan finne spor av i det danske materialet. Det er heller ikke urimelig å forestille seg at den norske natur og dens befolkning ga forutinntatte diabolske assosiasjoner for embetsmenn som kom fra lavlandet Danmark, spesielt kan dette ha vært situasjonen i Finnmark. Andre har foreslått at teologiutdannelsen i seg selv ikke var god og at de prester som ble sendt til Norge fra Danmark var av tvilsom kvalitet⁵⁶³.

Det kan virke som at den ofte danskdominerte øvrighet bestående av lensherrer, fogder, sorenskrivere og prester, utgjorde en utenlandsk sosial elite som dannet en felles front i å avdekke trolldom i Norge, hvilket de vitterlig fant en del av. Disse øvrighetspersoner virket i lokalsamfunnene, hvor også bøndernes anklage mot og mistanke til trollfolk var sterkest. Det er dog ikke å komme forbi at det var øvrigheten som satt med makten både til å motivere befolkningen til å anklage trollfolk, samt til å

⁵⁶² Fladby 1977:334

⁵⁶³ Knutsen 1996:129-130

torturere, dømme og henrette trollfolk så lenge de fant spor av den forferdelige avgudsdyrkelse, som ikke var annet en manifest uttrykk for et opprør og forræderi mot Gud og stat.

Det kan så langt konkluderes at det kan herske tvil om hvorvidt det danske presteskap kan fremstilles som en homogen gruppe med en felles "forsynsoppfattelse". Videre stiller dette spørsmål ved om det rent kategorisk kan fastslås at de danske prestene var utpreget passiv i forhold til sine norske kolleger. Det kan se ut som et interessant tema for videre forskning.

5.7. Trolldomsloven av 1617 - et ønske "nedenfra" ? - Maleficiumanklager og diabolismetilståelser

Både dansk og norsk trolldomsforskning har gjort det til et hovedpoeng at anklagene i dobbeltmonarkiet i overveiende grad dreide seg om maleficium⁵⁶⁴. Dette ses på som et resultat av at søksmål primært var av privat karakter, og allmuen anklaget således trollfolk etter sin trolldomsoppfatning som var skadevoldende trolldom uten djevelens innblanding. Det er allikevel hevdet at en ny trolldomslov ble gjort nødvendig på bakgrunn av mangler ved den tidligere trolldomslovgivningen, deriblant for å fange opp diabolisme⁵⁶⁵. Det forhold at anklagene i hovedregelen var fremmet av privatpersoner, har dannet et inntrykk av at trolldomsprosessene var ønsket og initiert "nedenfra". Det er derfor flere som vil se at påtrykket for lovendringen kom fra befolkningen⁵⁶⁶. Som signersakene ble diskutert i forrige kapittel, kan det neppe argumenteres for at det var et folkekrav å kriminalisere signeri. I hvor stor grad var det da et behov nedenfra for å gå rettslig inn overfor djevlepaktutøvere ?

Forskning har vist at i Danmark var bøndene fullstendig uinteressert i djevelens rolle ved trolldom og dertil at landstingdommerne delte bøndenes innstilling⁵⁶⁷. Landstingdommerne dømte altså trollfolk til bålet alene for maleficium, en form for

⁵⁶⁴ Næss 1982:134,138, 102ff; Knutsen 1996:63; Birkelund 1983:74-75; Johansen1991:eks. 41: Tørnsø 1996:41-43

⁵⁶⁵ Næss 1982:81; Knutsen 1996:34

⁵⁶⁶ Næss 1982:81,169; Johansen 1995:210

trolldom som ikke gjøres eksplisitt i 1617 - loven. Det oppstår således et interessant skille mellom lovens bokstav og dens praktiske anvendelse i Danmark. Derimot har undersøkelser vist at i den grad trolldomssaker ble forelagt konsistoriet for rådgivning, var det en utelukkende interesse for pakten med djevelen, synden og forbrytelsen mot Gud⁵⁶⁸. Teologene hadde således en tolkning av trolldom som var mer i samsvar med forordningen av 1617 enn juristene. Dette kan neppe overraske da all sannsynlighet taler for at loven var presset frem fra teologisk hold. Da trollfolk allikevel ble dømt til døden for maleficium kan det ikke utelukkes at landstingdommerne delte det teologiske syn, at trolldom bare kunne finne sted ved djevelens hjelp, "*implisitt eller eksplisitt*".⁵⁶⁹ I de danske tilståelsene hvor legal tortur ble anvendt etter domfellelse, ble vitnesbyrd om samrøre med Satan uttrykket⁵⁷⁰. Det at diabolisme heller sjelden var anklagegrunnlag gjør det ikke plausibelt å anta at behovet for en revidert trolldomslov kom "nedenfra". Derimot virker det sannsynlig at den diabolske versjonen av trolldom var en interesse som den sentrale statsmakt i Danmark hadde behov for å fremme.

I Norge kan det se ut som at diabolisme har opptrådt noe mer frekvent som anklage enn i Danmark⁵⁷¹. Som tidligere nevnt sprengte loven av 1617 rammen for den private anklage og åpnet for at staten kunne engasjere seg på påtalesiden. I norsk trolldomsforskning har det blitt avdekket at de som fremmet anklager om samrøre med djevelen, nesten alltid var representanter fra den lokale øvrighet. Dette kommer særlig tydelig frem i trolldomsprosessene i Finnmark, som utmerket seg med et høyt antall diabolismeprosesser.⁵⁷² Det at tortur relativt ofte var utført før dom i Norge, kan ha medvirket til at diabolisme inngikk hyppigere i anklagegrunnlaget. Det er også vist at i den grad diabolisme ble tilstått i de norske trolldomsprosessene, var det, slik som i Danmark, nesten alltid et resultat av de anvendte forhørsmetoder⁵⁷³. Det kan derfor hevdes at anklager om diabolisme og tilståelser om djevlepakt, helst kom fram

⁵⁶⁷ Johansen 1987:294; Birkelund 1983:107

⁵⁶⁸ Birkelund 1983:108

⁵⁶⁹ Birkelund 1983:108

⁵⁷⁰ Johansen 1991:25-26; Birkelund 1983:80

⁵⁷¹ Næss 1982:134

⁵⁷² Næss 1982:134; Hagen/Sparboe 1998:45

⁵⁷³ Næss 1982:218

dersom påtalen kom fra myndighetene og dersom det ble lagt føring på forhørene samt anvendelse av tortur. Det finnes både i Danmark og Norge eksempler på at for å få frem en "korrekt" tilståelse har det blitt brukt spørreskjema under forhør⁵⁷⁴.

Det kan således synes som at i den grad det var behov for en trolldomslov som inkluderte djevelpakt i dobbelt - monarkiet, må dette behovet tilskrives teologene og den sentrale statsmakt, og i Norge deler av den lokale myndighet. Anklagene i Danmark og Norge vitner om at den jevne befolkning manglet interesse for hvorvidt djevelen var innblandet eller ei. Det kan derfor hevdes at det neppe var allmuen som presset på for å få en ny lov som fremmet diabolisme og som kriminaliserte signeri. For befolkningen i Norge og Danmark fremsto trolldom som maleficium, - det var dette man anklaget hverandre for. Sagt på en annen måte, befolkningen i Danmark og Norge fryktet onde mennesker, ikke demoner.

Et annet spørsmål som kan stilles i denne sammenheng er om den relativt lille andelen diabolisme - anklager i rikene kan skyldes at den jevne befolkning ikke skjønnte den intellektuelle tilnærmingen til trolldom som loven av 1617 fordret? Dansk trolldomsforskning har i stor grad lagt vekt på å analysere trolldomstro og djevelens rolle i Danmark innenfor en lærd (h.h.v. teologisk) og folkelig trolldomsforståelse. Mye er skrevet om temaet, men i hovedsak virker det enighet om at troen på trolldom hadde flere nivå, deriblant et folkelig og et lærd nivå, samt et nivå som inneholdt både folkelig og lærde elementer.⁵⁷⁵ De ulike nivå vitner om at kirken hadde rokket ved den middelalderske oppfatningen av trolldom. Allmuen hadde trolig til en viss grad tatt til seg lærde elementer i sin trolldomstro. Denne blandingen av folkelige og lærde elementer kommer frem i tilståelsene, ikke minst på grunn av press fra øvrigheten. Det er likevel hevdet at den form for trolldomstro som ble dominerende i Danmark, var troen på maleficium⁵⁷⁶. Dette stemmer godt overens med

⁵⁷⁴ Birkelund 1983:16; Willumsen 1994: 31

⁵⁷⁵ Forskere opererer med ulike antall nivå og deres beskaffenhet, dette er dog et større tema som ikke skal drøftes i dybden i denne sammenheng, Birkelund 1983:104-109; Johansen 1987:310-313; Tørnsø 1986:78-112; Sejr Jensen 1988:114-118. I norsk sammenheng kommer Willumsen 1994:69 inn på temaet.

⁵⁷⁶ Johansen 1987:313

trolldomsanklagene både i Danmark og Norge, da over halvparten av de norske og nesten alle de danske trolldomsanklager dreide seg om maleficium⁵⁷⁷.

Til tross for at demonologien fikk et begrenset fotfeste hos allmuen, hadde trolig de lutherske evangelistenes besøk i sognene satt sine spor. 1617 - forordningens forkynnelse gjorde etter all sannsynlighet klart noen hovedpoeng; at myndighetene med denne loven så uhyre alvorlig på forbrytelsen⁵⁷⁸, at domstolene skulle sanksjonere trolldom strengt, og at presteskapet legitimerte at det var en god kristen gjerning å angi trollfolk. Slikt sett kan det sies at staten stimulerte befolkningen til å delta i menneskejakten. Etterhvert som statens akkulturasjon skred frem, er det ikke utenkelig at kampanjen fra myndighetene fikk den virkning at befolkningen lot seg rive med, slik at trolldomsprosessene tilsynelatende sto frem som et folkekrav. Et trekk som fremgår i Finnmarksmaterialet, og som neppe er enestående for denne regionen, er at øvrigheten i enkelte tilfeller kunne spille på visse behov hos befolkningen. Dette som for eksempel at kontroversielle og upopulære personer ble mistenkeliggjort og utpekt som syndebukker.⁵⁷⁹

5.8. Konklusjon

I perioden 1617 - 1682 ble trolldomslovgivningen felles for Danmark - Norge. Forordningen av 1617 kriminaliserte signeri i begge riker, samt at diabolismen ble fremsatt som trolldommens kjernepunkt. I Norge medførte den nye signeri lovgivningen til en mildere straff for signere, mens den i Danmark førte til en skjerpelse av straff. Selv om demonologien eksplisitt ble lagt til grunn for den nye trolldomslov, er det antydnet at myndighetene ikke var villige til å akseptere den innholdsmessige og straffemessige konsekvens av teologenes trolldomssyn. Trolig valgte myndighetene å tillempe demonologien etter nasjonale tradisjoner.

Bakgrunnen for den strenge trolldomsloven kan settes i forbindelse med det strenge religiøse klima fra slutten av 1500 - tallet, representert *par excellence* ved

⁵⁷⁷ Næss 1982:134; Johansen 1991:41; Birkelund 1983: 75f; Tørnsø 1986:41f.

⁵⁷⁸ Johansen 1991:40

⁵⁷⁹ Hagen/Sparboe 1998:46-47

innsettelsen av den handlekraftige og ortodokse biskop Hans Poulsen Resen i 1615. Mye tyder på at han var initiativtaker til forordningen av 1617 som ble utstedt i forbindelse med Luther - jubileet. Christian IV fikk således markert seg som en rett skrifttro protestantisk konge, ikke minst overfor sin fremste protestantiske rival, svenskekongen Gustav II Adolf. Det er også vist at Christian IV nærte en meget stor interesse for trollfolkenes omgang med djevelen. Hans personlige oppfølging av trolldomssaker kan tyde på dette.

Trolldomsloven av 1617 medførte en eksplosjon av trolldomsprosesser i Danmark rett etter dens utstedelse. I Norge kom virkningen av loven noe senere, fra 1619. Videre skiller utviklingen av trolldomsprosessene seg i rikene. I Danmark avtar prosessene sterkt på 1650 - tallet, mens de fortsetter i Norge utover 1600 - tallets andre halvdel. Det ville vært forventet at en ny bølge med prosesser skulle finne sted i Danmark, spesielt etter at Jesper Brochmand overtok Sjælland's bispesete (1639), samt i forbindelse med utgivelsen av Christian IV store recess i 1643.

Det er derimot vist at det danske rettssystem i stor grad opptrådte etter de foreskrevne prosessuelle regler. Et resultat av dette var at utleggelse og tilståelser avsagt under tortur ikke ble akseptert som domsgrunnlag. I tillegg ble den tvungne appell i trolldomssaker overholdt. Etter den store bølgen i 1617 – 1625 fant landstingdommerne i Danmark et manglende juridisk grunnlag for å dømme trollfolk til døden. Det å føre trolldomssak ble isteden en dyr og risikofylt affære for saksøker. Vitner i trolldomssaker løp også et erstatningsansvar etter 1642, dersom underretten ble tatt for å dømme dødsstraffer på sviktende juridisk grunnlag. De nevnte momenter bidro trolig etterhvert til en nedgang i antallet trolldomsprosesser i Danmark. Enkelte ser det også slik at de danske sogneprester, i forhold til sitt lederskap, forholdt seg passiv til trolldom og nærte således ikke oppunder trolldomsforfølgelsene. Likevel er det i dette arbeidet gjort kritiske innvendinger mot de danske sogneprestene sin passivitet. Det kan derimot tenkes at de ikke sto spesielt tilbake for sine norske kolleger.

I Norge derimot, var domstolene ikke like nøye med å respektere forbudet mot tortur før dom og å forkaste udediske vitnesbyrd. I tillegg fant det sted en utstrakt

instansblanding, hvilket gjorde at appellsystemet ikke fungerte i samme grad som i Danmark. Underrettens dommere, lagretten og sorenskriveren, sto lenge under lensherren og fogdens innflytelse. Det er vist at lensøvrigheten i flere tilfeller i kraft av sin autoritet, fikk *de facto* avgjørelse på domsavsigelsen. Spesielt i Finnmark synes trolldomsprosessene å være satt igang av lensherre og fogd. Torturbruk samt at de norske sogneprestene deltok aktivt under forhør, kan ha bidratt til at djevelforbindelser sto mer sentralt både i anklagene og tilståelsene i de norske trolldomsprosessene, enn i Danmark. Disse momentene bidro trolig til at det var relativt lett å få rettens medhold i trolldomssaker i Norge, og prosessintensiteten ble opprettholdt utover 1600 – tallet.

Endelig er det diskutert hvorvidt trolldomsloven av 1617 og trolldomsprosessene var et ønske fra befolkningen. Det er vist at selv om trolldomsanklagene i rikene hovedsakelig var fremmet av privatpersoner, var allmuens oppfatning av trolldom ikke diabolsk. Det kan således ikke hevdes at trolldomsloven var et folkekrav. Det at det i stor grad var allmuen som initierte prosessene kan etter all sannsynlighet relateres til den mentale bearbeidelsen som var gjort av statsmaktens lokale embetsutøvere. Et resultat av dette ble trolldomsprosessene som etterhvert tilsynelatende sto frem som et folkekrav. Det lyktes allikevel ikke staten å overbevise allmuen om at trolldom var djevelens verk. Det var i hovedsak anklager rettet av øvrigheten som fremmet diabolisme. Behovet for en lov som fremmet djevlepakt og signeri synes derfor primært å ha vært tilstede hos statsmakten og dens representanter i lokalforvaltningen.

Totalt sett kan det konkluderes at statsmakten synes å ha spilt en stor rolle for trolldomsprosessene i Danmark - Norge i perioden 1617 - 1682. Først og fremst gjennom lovgivningen og den juridiske praksis i rikene. Mens landstingdommerne på sikt bremset prosessintensiteten i Danmark, kan det synes som at den danskdominerte øvrighet i Norge har vært vesentlige pådrivere i de norske trolldomsprosesser, hvilket på sikt skapte et gunstig klima for en opprettholdelse av trolldomsprosessene utover 1600 - tallet.

6. "Den forviste djevel" -lovgrunnlag og statens rolle i trolldomsprosessene etter 1683

6.1. Christian V's Danske lov av 1683 og Norske lov av 1687

Da valgkonedømmet ble avløst av en arvelig, eneveldig kongemakt i 1660, mistet adelen og riksrådet mye av sin forfatningsmessige innflytelse over statsstyret. Et viktig politisk hovedmål for kongen var å begrense adelige privilegier i lovene. Dette målet ble snart supplert med et ønske om å få til en felles lovbok for rikene.⁵⁸⁰ Lovbøkene Christian V's Danske lov av 15. april 1683 og Norske lov av 15. april 1687 kan ses på som resultat av de reform- og sentraliseringsanstrengelser som ble satt i gang etter eneveldets innførelse i 1660. Selv om kodifiseringen av dansk og norsk lov vekket oppsikt i samtidens Europa, har flere forskningsarbeider avslørt Danske og Norske lov sin begrensede status som en nyskapning. I stor grad representerte lovbøkene en systematisk fremstilling av sedvanerett, ulike landskapslover og recesser utgitt etter reformasjonen.⁵⁸¹

Hensikten med lovbøkene var i størst mulig grad å få et klarere og mer likt lovverk for Danmark - Norge. Lovbøkens sjette bok om misgjerninger (straffelovboka), hvor man finner bestemmelsene vedrørende trolldom, var således likelydende. Det har blitt bemerket at Christian V's lovbok på mange måter i forhold til europeisk lovgivning forfektet et mer humant menneskesyn, deriblant begrenset vekt på tortur⁵⁸². I lovbøkene var likevel majestetsforbrytelser, Gudsbespottelse og trolldomsforbrytelser belagt med harde straffer. Det kan derfor umiddelbart bemerkes at i 1600 - tallets siste halvdel opprettholdt staten fortsatt et strengt juridisk syn på religiøse forbrytelser som man fryktet vekket Guds vrede. Bibelens innflytelse på strafferetten var fortsatt manifest. Lovene vedrørende trolldom siteres nedenfor.

⁵⁸⁰ Anners 1983:238-239

⁵⁸¹ Mikkelsen 1992:47; Anners 239-240; Wagner 1983:207-215; Tamm 1983: 641-676.

⁵⁸² Jacobsen 1966:202, fotnote 2; Dyrvik 1998:306

Danske og Norske lov, Sjette bok, første kapittel Om misgjerninger, artiklene 9 - 13:

Artikkel 6-1-9: *Befindis nogen Troldmand, eller Troldquinde, at have forsvoret Gud og sin hellige Daab og Christendom, og hengivet seg til Diævelen, den bør levendis at kastes på Ilden og opbrændis.*

Artikkel 6-1-10: *Hvo, som bruger nogen galne indbildede Konster med Forsæt at ville forgjøre og skade en anden, have sin Hovedlod forbrut; og er det en Mands Person, da straffis hand med Jern og Arbejd paa Bremmerholm, eller andet saadant Stæd, sin Livs Tid; Er det en Qvindis Person, straffis iligemaade i Spindehuset.*

Artikkel 6-1-11: *End bryde de ud, eller bortløbe, straffis paa deris Liv, om de kand antreffis.*

Artikkel 6-1-12: *Dersom nogen befindis med Signen, Manen, Maalen, Igienvisning, visse Dagis Udvælgelse, Characterers Misbrug, at omgaaais, og i saadanne mistænkte Konster kyndige og forfarne at være, og dem øve og bruge, da skulle de have forbrut deris Boeslod, og rømme Kongens Riger og Lande.*

Artikkel 6-1-13: *De, som ere saadanne Folkis Medvidere, og deris Raad og Konster til sig, eller andre, bruge, eller bruge lade, skulle første Gang staa aabenbare Skrifte, og give til næste Hospital to tusinde Lod Sølv, om de Middel dertil have, eller efter deris yderste Formue. Befindis nogen anden Gang i samme Forseelse, da straffis den ligesom de, der saadan Ugudelighed og Daarskab øve.⁵⁸³*

6.1.1. Analyse av trolldomsartiklene i Christian V's Danske og Norske Lov

Førsteintrykket tyder på at grunnlaget for trolldomsartiklene er bygget på tidligere lovgivning. Både i form og innhold var det i stor grad trolldomsforordningen av 1617 og Christian IV's store recess av 1643 2. bok 28. kapittel som ble gjentatt. Likevel er de nye trolldomsartiklene mer detaljert og nyansert i beskrivelsen av forbrytelsens

⁵⁸³ Christian V's Norske Lov av 15de April 1687, 1982:235

materielle innhold og i graderingen av straff, enn tidligere trolldomslovgivning. Artiklene 10 og 11 var således ny.

Et demonologisk syn på trolldom ble opprettholdt i artikkel 9, hvor den som har forsverget sin Gud, dåp og kristendom og "gitt seg hen" til djevelen skulle brennes. Dette minner sterkt om forordningen av 1617, hvor de som hadde "bebundet" seg til djevelen skulle lide døden på bålet. Det er argumentert for at formuleringen å "hengi seg til djevelen" vitner om en dalende tro på djevelens aktive andel i djevelpakten⁵⁸⁴. Denne lille nyanse i formuleringen kan likevel fremstå som et noe spinkelt grunnlag for å vurdere hvorvidt myndighetene forfektet en svinnende tro på djevelens rolle. Et annet viktig moment er at det er første gang bålstraffen nevnes eksplisitt i lovverket. Formuleringen "bør levende kastes på ilden" kan tyde på at det likevel ble gitt rom for variasjoner av straff. Samtidig betyr som regel "bør" det samme som "skal"⁵⁸⁵.

Interessant er artikkel 10 som representerer et avvik fra tidligere lovgivning. Der omtales trolldom uten at det forutsettes djevelpakt (maleficium). Den rettet seg mot dem som med "galne og innbilte kunster" forsøkte å skade eller forgjøre andre. Denne artikkelen er omdiskutert. Det kan se ut som at staten tildels hadde justert sitt trolldomssyn, på den måten at det gikk an å utføre trolldom uten at djevelen var involvert. Det er antydnet at denne artikkel kan være inspirert av trolldomslovgivning i Europa, særlig fra England (1604) og Frankrike (1682), hvor myndighetene juridisk ikke lenger utelukkende støttet det syn at djevelpakten var en forutsetning i alle trolldomshandlinger.⁵⁸⁶ Det har likevel vært rettet innvendinger mot denne tolkning, da det er hevdet at ifølge teologien kunne djevelens manifestasjoner ta uendelig mange former. Deriblant å få folk til å innbille seg at de kunne helbrede og skade uten at djevelen var innblandet.⁵⁸⁷ Andre har hevdet at betegnelsen "*galne indbildede Konster*" vitner om en stadig stigende skepsis overfor den skadevoldende magi sin virkning⁵⁸⁸, altså at det var snakk om skadelig folkelig *overtro*. Det synes

⁵⁸⁴ Birkelund 1983:31

⁵⁸⁵ Personlig kommentar av Per Einar Sparboe.

⁵⁸⁶ Johansen 1991:24 og fotnote 14.

⁵⁸⁷ Wittendorf 1992:7

⁵⁸⁸ Birkelund 1983:31

imidlertid å være enighet om at denne artikkelen var en justering etter rettspraksis, idet samtlige bålstraffer i Danmark var idømt på bakgrunn av maleficium, altså former for skadelig trolldom uten at djevelen var innblandet (s. 147-148).⁵⁸⁹ Myndighetene fastsatte en mildere straff for maleficium enn for djevlepakt. Den sedvanlige bålstraff ble etter Christian V's lov omgjort til fortapelse av boslodd og livsstraff i tukthus, fortrinnsvis på skipsverftet Bremerholm for menn, og i spinnehuset for kvinner. Den ulike straff for maleficium og djevlepakt kan trolig vise at statsmakten så det slik at forbrytelsen mot (frafallet fra) Gud var betraktet som verre enn forbrytelsen mot mennesket (konkrete skader). Straffen for maleficium kan også ses i sammenheng med statens økende anvendelse av tvangsarbeid fremfor dødsstraff for forbrytere utover 1600 - tallet⁵⁹⁰.

Artikkel 11 som også var ny, kan ses i sammenheng med artikkel 6-1-10. Den rettet seg mot de som var dømt og rømt fra tukthuset. Det kan imidlertid også synes som at det var vanlig å straffe personer som rømte fra varetektsarrest. I en sak fra Viborg landsting i 1622 ble Anne Chrestensdatter frikjent for trolldom, men landsforvist på grunn av adskillige rømningsforsøk.⁵⁹¹ Varetektsfengsling i påvente av rettssak var utbredt både i Danmark og Norge. Fengsling var mest vanlig i de tilfeller der den siktede var mistenkt for forbrytelser som kunne medføre dødsstraff. Hensikten med å arrestere forbrytere var å hindre at de begikk nye straffbare handlinger samt å sikre at de ikke unndrog seg straff⁵⁹². Selv om Danske og Norske lov 1-17-1 fremmet at (...) *ingen maa bindis, med mindre hand paa saadanne ferske Gierninger gribis* (...) var trolldomsutøveren vanskelig, om ikke umulig å ta *in flagranti*. I tillegg var det heller ikke lett å fremskaffe fysiske bevis på at skaden var skjedd ved trolldom. Det nærmeste man kom fysiske bevis var trolig tilfeller hvor siktedes hjem ble ransaket og det ble funnet magiske remedier⁵⁹³, eller ved "vannprøven", som i grunnen ikke

⁵⁸⁹ Johansen 1991:24, 77; Birkelund 1983:31, pussig nok har hun ikke (s.108) funnet eksempler på denne artikkel sin anvendelse i de sakene hun har undersøkt. Jacobsen 1966:233, har bare ett tilfelle av lovens anvendelse, i en sak fra 1759.

⁵⁹⁰ Scocozza 1987:133,135,148-152; Rian 1997:380. Det er hevdet at straffarbeid ble så utbredt at antallet henrettelser sank til fordel for å tukthus - straff.

⁵⁹¹ Johansen 1991:91

⁵⁹² Næss 1982:170

⁵⁹³ Wittendorf 1989:271

var hjemlet i dansk eller norsk lov. Likevel ble mistenkte trollfolk ikke unntaksvis, men snarere vanligvis arrestert og satt i forvaring i dobbeltmonarkiet. Mens den trolldoms-mistenkte var tvunget til å oppholde seg hos lensherren, anklageren eller i sitt eget hjem (forvaring hos ektemannen), samlet retten beviser mot vedkommende. Rømning kan således ha fortonet seg som eneste mulighet vedkommende hadde til å slippe unna en uunngåelig straff. Det er mye som tyder på at å stikke av fra tiltale ble betraktet både av myndighetene og av samfunnet som en indirekte innrømmelse av skyld.⁵⁹⁴ I en sak fra 1692 ble Abigail Nielsdatter frikjent for trolldom av landstinget, men dømt etter artikkel 11 til å miste livet med sverd for sitt rømningsforsøk fra arresten. Høyesterett irettesatte landstingsdommeren, og påpekte at artikkel 11 skulle anvendes for dem som var idømt straff og ikke for dem som satt i arrest.⁵⁹⁵ Det kan således se ut som at å rømme fra tukthus ble oppfattet som en utilgivelig ulydighet, da dommen var fastsatt av statsmakten som hadde sin legitimitet fra Gud.

Artikkel 12 og 13 som dreide seg om signeri - kriminalitet, var i stor grad formulert i samsvar med 1617 - forordningens ordlyd. Adelen privilegium fra 1617 var imidlertid falt bort. Der adelen tidligere skulle bli dømt av kongens ting og gitt en særegen straff, ble nå straffen for å utføre signeri gjort lik for adelige og ikke - adelige. Straffen innebar landsforvisning og fortapelse av boslodd. De som benyttet seg av signere skulle første gang skrifte offentlig og bøte 2000 lodd sølv til nærmeste hospital. De mindre bemidlede skulle straffes etter deres formue. Boten for å benytte seg av signere ble oppjustert i forhold til 1617 - loven. Ble signernes klienter tatt to ganger i samme forseelse skulle de, på samme måte som etter 1617 – loven, straffes som om de selv var signere, altså ved fortapelse av boslodd og landsforvisning.

De fleste av Christian V's artikler mot trolldom i Danmark ble i 1840 avløst av en bedrageri - paragraf. Straffen for "innbilte kunster", signen og manen ble noen ukers

⁵⁹⁴ Næss 1982:169-173; Knutsen 1996:109, Birkelund 1983:87-88; Johansen 1991:26,78,96,127. I Danmark kunne siktede være på frifot frem til rettssaken dersom noen kausjonerte (*stille borgen*) for vedkommende . Kausjonsbeløpet var imidlertid satt meget høyt, slik at få maktet å skaffe til veie den sum som ble forlangt. Det ser også ut som at varetektsfengslingen i Norge var mer langvarig enn i Danmark.

⁵⁹⁵ Jacobsen 1966:301

fengsling på vann og brød. Artikkel 1-6-9 om djvelpakten derimot, ble imidlertid stående frem til den nye straffeloven av 1866.⁵⁹⁶ I Norge ble trolldomslovgivning fra 1687 stående frem til den nye straffelovgivning av 1842.⁵⁹⁷ Rent juridisk kan den sene avskaffelsen av diabolisme - artikkelen i Danmark vitne om at det lenge hersket en usikkerhet om hvordan man skulle forholde seg til denne formen for kriminalitet. Dette fremgår blant annet i juridiske avhandlinger utover 1700- og 1800 – tallet⁵⁹⁸.

6.1.2. Prosessuelle endringer

Danske lov avskaffet nevningeinstitusjonen i Danmark. Den særegne prosedyre i trolldomssaker hvor kirkenevningene hadde avsagt dom sammen med fogden, ble borte. Heretter ble trolldomssaker behandlet som vanlige straffesaker.⁵⁹⁹ Den obligatoriske appell til landstinget ble imidlertid fastholdt. I Danmark skulle herreds-, birke- eller byfogden dømme sammen med stokkemennene -“*de 8 beste tingmenn*”, i livs og æressaker. Stokkemennene hadde tidligere hatt den beskjedne funksjon som tinghørere. De hadde tradisjonelt vært tilstede i retten for å bevitne hva som hadde skjedd. Undersøkelser har vist at stokkemennes nye rolle som meddomsmenn etter 1683 ikke fungerte og utviklet seg til “*reneste karikatur*”.⁶⁰⁰ Det finnes eksempler på at fogden fikk reprimande fordi han hadde dømt alene i trolldomssaker⁶⁰¹.

I Norge var sorenskriveren blitt kongelig enedommer i 1687, og lagretten hadde i tiden etter 1634 blitt mer eller mindre redusert til tingets bi- sittere. I livs - og æressaker skulle allikevel sorenskriveren dømme sammen med lagrettens åtte beste menn.⁶⁰² Norske lov avskaffet også mededinstitusjonen, da det ble lagt større vekt på skriftlig dokumentasjon og domstolenes prøving av saken.⁶⁰³ Det kan sies at da rettssystemets lokale domsmenn fra slutten av 1500 – tallet hadde ervervet seg

⁵⁹⁶ Henningsen 1975:101

⁵⁹⁷ Næss 1982:84

⁵⁹⁸ Jacobsen 1966:214ff

⁵⁹⁹ Birkelund 1983:31; Jacobsen 1966:234

⁶⁰⁰ Mikkelsen 1992; (sitat) 62; Jacobsen 1966:235

⁶⁰¹ Jacobsen 1966:235, 299

⁶⁰² Sandvik 1992:91; *Norske Lov 1687*, 1982:29; Næss 1991:196

⁶⁰³ Næss 1991:196

juridisk erfaring gjennom forvaltningen av den hjemlige rettspleie, ble deres rolle redusert. I stor grad erstattet Danske og Norske lov den folkelige delen av retten med offentlig utnevnte embetsmenn. Fremgangsmåten var imidlertid både i Danmark og Norge fremdeles slik at privat påtale skulle ligge til grunn for søksmål, og det var anklageren som betalte saksomkostningene.⁶⁰⁴ Fra 1600 - tallets andre halvdel fant det sted en utbredelse av prokuratorer (saksførere) i rikene⁶⁰⁵. De kunne fungere som forsvarere for den trolldomstiltalte i retten. Første gang en prokurator opptrer i en trolldomssak i Danmark var trolig i høyesterett året 1672⁶⁰⁶. I Norge er spesielt den rettskyndige **Tormod Torfæus** (1636 – 1719) trukket frem i forbindelse med en trolldomssak i 1681⁶⁰⁷.

Fremdeles var ikke domstolene besatt av fagutdannede jurister. Et krav om juridisk eksamen ble ikke framsatt før i 1736.⁶⁰⁸ Kunnskap om anvendelsen av lov og rett ervervet eliten gjennom utdannelsesreiser til utlandet, og ved arbeidspraksis i underordnede stillinger i forvaltningen⁶⁰⁹. Dommerkollegiets sammensetning var blitt endret da høyesterett avløste kongens retterting i 1660. Fra at adelen sammen med kongen hadde utgjort rettertinget, ble høyesterett sine dommere valgt halvt fra adelen og halvt fra det opplyste borgerskap.⁶¹⁰ En hypotese som skal testes er om de nevnte utskiftningene i høyesterett fikk konsekvenser for statsmaktens syn på trolldom. Det kan i utgangspunktet være fristende å anta at adelen som ved eneveldets innførelse hadde tapt makt og prestisje og som ofte var opptatt av å verne om sine tradisjonelle rettigheter og verdier, bar på et mer konservativt tankegodt enn det stadig mer innflytelsesrike handelsborgerskap. Samlet sett kan det trekkes frem som en hovedtendens at innføringen av eneveldet medførte at den sterke sentralmakt i sin forvaltning erstattet lokale aktører med kongelig utnevnte embetsmenn. Det var trolig forventet at de ville håndhevet loven mer effektivt, lydige og lojalt enn lokalsamfunnets lekmenn.

⁶⁰⁴ Mikkelsen 1992:64,68; Næss 1982:161; Erichsen 1994:156-157; Jacobsen 1966:234

⁶⁰⁵ Erichsen 1994:152ff; Næss 1982:237; Mikkelsen 1992:69-70

⁶⁰⁶ Jacobsen 1966:201, se også 236

⁶⁰⁷ Næss 1982:238f

⁶⁰⁸ Mikkelsen 1992:67

⁶⁰⁹ Wittendorf 1992:17; Tamm 1990:135; Birkelund 1983:50; Dyrvik 1998:314

⁶¹⁰ Tamm og Johansen 1994:35; Johansen 1991:33

6.1.3. Andre viktige lover vedrørende trolldomssaker

Den før nevnte loven av 19. juni 1613 (s. 130) hvor trolldomssaker kunne forelegges kongen dersom det var begrunnet tvil om vedkommendes skyld, ble opprettholdt i Danske og Norske lov. Denne regelen ble imidlertid overgått av et særegent reskript for trolldomssaker utstedt 21. juli 1686.⁶¹¹ Forordningen påla en tvungen appell av dødsdommer i trolldomssaker til høyesterett i begge riker. Hvor Kongens retterting tidligere bare unntaksvis hadde behandlet trolldomssaker⁶¹², skulle trolldomsprosesser heretter underlegges høyesteretts kontroll. Dette medførte en ytterlig økt risiko og utgift for anklageren ved å føre en trolldomssak. Kostnadene ble nemlig ytterligere fordyret da varetektsopphold kunne bli mer langvarig og saksomkostningene mer omfattende. Det kan ikke avvises at dette virket dempende på iveren etter å gå rettens vei.⁶¹³ Et konkret eksempel er en sak fra 1687, der Karen Madsdatter hadde sittet fengslet i et helt år på anklagerens bekostning i påvente av høyesteretts behandling av saken. I et brev til kansellikollegiet meddelte magistraten i Århus at anklageren ikke lenger hadde økonomiske midler til å betale for varetekt, ei heller til å bringe saken for høyesterett og saken ble dermed frafalt.⁶¹⁴

Fra Norge derimot, ble bare få enkeltsaker appellert til høyesterett i Danmark. Alle ankene til høyesterett fant sted før 1686⁶¹⁵. En nærliggende årsak til at det ikke foreligger norske trolldomsprosesser i høyesterett etter 1686, er trolig at ifølge Næss falt den nest siste dødsdom i 1681⁶¹⁶. Han hevder at den siste dødsdommen i en norsk trolldomssak ble avsagt i Troms (Kvæfjord) i året 1694⁶¹⁷. Det er imidlertid

⁶¹¹ Jacobsen 1966:236; Næss 1982:283; Henningsen 1992:139. Henningsen påpeker at både Jacobsen 1966:202 og Johansen 1991:25, tar feil når de fastsetter datoen for denne forordning til 20. november 1686, i november ble loven gjentatt.

⁶¹² Johansen 1991:33

⁶¹³ Henningsen 1992:144

⁶¹⁴ Johansen 1991:143

⁶¹⁵ Næss 1982:144 (fotnote 22), nevner at bare to saker kom opp i høyesterett, henholdsvis i 1664 og 1673. Jacobsen 1966:291 – 292 nevner ytterlig 2 saker i 1674 og 1675.

⁶¹⁶ Næss 1982:267

⁶¹⁷ Næss 1982:450 fotnote 430, jfr. med personregister s. 546

enkelte som tviler på at dette kan være korrekt, sannsynligvis var det dødsdommen i 1681 som var den siste⁶¹⁸. Noe som styrker denne antakelsen er at saken fra 1694 ikke ble anket for en høyere instans, som sorenskriverne var forpliktet til å gjøre etter forordningen av 1686.

En forordning som ble utstedt 31. mars i 1688 angikk spesielt Norge. Den bestemte at dersom dommeren var i tvil, og forbrytelsens karakter var av en slik art at den kunne medføre dødsstraff, så skulle saken forelegges kongen før eksekusjon⁶¹⁹. Det kan være grunnen til at rettssaken mot sjamanen **Anders Poulsen** i Finnmark i 1692 ble sendt til København for høring. Sorenskriveren var usikker på hvordan han skulle dømme i en slik "u-sædvanlig casus"⁶²⁰. Domsavsigelsen ble utsatt frem til at det fra sentralt hold forelå en uttalelse. Poulsen ble imidlertid dagen etter rettsforhørene drept av en sinnsforvirret tjenestegutt, slik at saken løste seg opp før høyesterett ble innblandet. De her nevnte momenter tyder allikevel på at den obligatoriske appell til høyesterett i 1686 kom til å spille en mindre rolle for de norske trolldomssaker enn for de danske.

6.1.4. Oppsummering

Utstedelsen av lovbøkene Danske og Norske lov gjorde at dobbeltmonarkiet i stor grad fikk en sammenfallende lovgivning. Statens holdning til trolldom, sett gjennom lovgivningen, var fortsatt streng og trolldomskriminalitet var underlagt harde straffer. I stor grad bygget trolldomsartiklene i Danske og Norske lov på forordningen av 1617. Trolldomslovgivningen ble imidlertid supplert med to nye artikler. De angikk trolldomsutøvelse uten at djevelen var involvert, og dødsstraff for trollfolk som var dømt og rømt fra straffeanstalten. Å vingeklippe adelens privilegier var et av hovedmålene med de nye lovbøkene. Dette kan blant annet ses i artiklene vedrørende signeri. Straffen var nå lik for adelige og ikke - adelige. Den folkelige forankring i rettspleien ble i stor grad erstattet av kongelige utnevnte embetsmenn. Høyesterett, som erstattet kongens retterting i 1660, var besatt av representanter både fra borger-

⁶¹⁸ Hagen personlig kommentar. Denne saken er under oppsjekking.

⁶¹⁹ Krogh 2000:64; Næss 1994:66

⁶²⁰ Hagen/Sparboe 1998:32-33 (sitat 33)

skapet og adelen. En viktig recess som ble utgitt i 1686 påla tvungen appell av dødsdommer i trolldomssaker til høyesterett. Høyesterett kom derfor i større grad enn rettinget til å beskjeftige seg med trolldom. Dette gir en god mulighet i det videre å studere den sentrale statsmakt sin praktiske lovanvendelse. Den lovpålagte appellen medførte også at trolldomssaker kunne bli en kostbar affære for den private saksøker. Rettsystemet synes å bli underlagt en sterk statlig kontroll og regulering. Dessuten hadde rikene generelt sett fått et klarere lovgrunnlag som i stor grad innskrenket rettens mulighet for selvstendige vurderinger av formildende og skjerpene omstendigheter. Det var heretter bare kongen som hadde rett til å gå imot lovene. Begge momenter satte begrensninger på underrettens mulighet for å felle skjønsmessige dommer.⁶²¹ Det gjenstår å se hvilken konsekvens dette fikk for trolldomsprosessene i Danmark og Norge.

6.2. Trolldomsprosessenes omfang etter 1683

Trolldomsprosessenes kvantitative omfang i perioden etter 1683 er vist i diagrammet nedenfor. Noe overraskende viser diagrammet at etter en rolig periode på nesten 20 år med relativt få trolldomsprosesser i Danmark, vokser det frem en ny bølge i 1680 - årene. I 1690 - årene fant det også sted enkelte prosesser. Særlig utpeker året 1686 seg hvor det kan konstateres 23 trolldomsprosesser. Dette stiller spørsmål ved Johansen sin karakteristikk av perioden 1657 - 1687, som "*et langt forspil til proses- sernes endelige opphør*"⁶²². Enkelte har kalt opptrinnet i 1686 som "*en siste krampetrekning*" satt i scene av godseier Jørgen Ahrenfeldt⁶²³. Andre har argumentert for at årene 1683-1687 skiller seg ut og bør utgjøre en fase for seg⁶²⁴. Det er således flere som argumenterer for at den siste oppblomstringen av de danske prosessene i 1686 heller var et unntak fra en jevnt fallende tendens, enn et tegn på en ny oppgangstid for trolldomsprosesser i Danmark. "Skeptikeren" Villum Lange hadde gjennom hele sin embetstid som landstingsdommer holdt trolldomsprosessene nede. Sett i lys av at Jylland skiftet landstingsdommer på begynnelsen av 1680 -

⁶²¹ Krogh 2000:62-63

⁶²² Johansen 1991:42

⁶²³ Birkelund 1983:46

⁶²⁴ Henningsen 1992:143

tallet bør man kunne stille seg kritisk til de nevnte fremstillingene av trolldoms-prosessenes fluktuasjon i Danmark. Bemerkesverdig sammenfallende med at Lange var gått av blomstret trolldomsprosessen opp på ny. Den første bålstraff på lunge falt i 1683⁶²⁵.

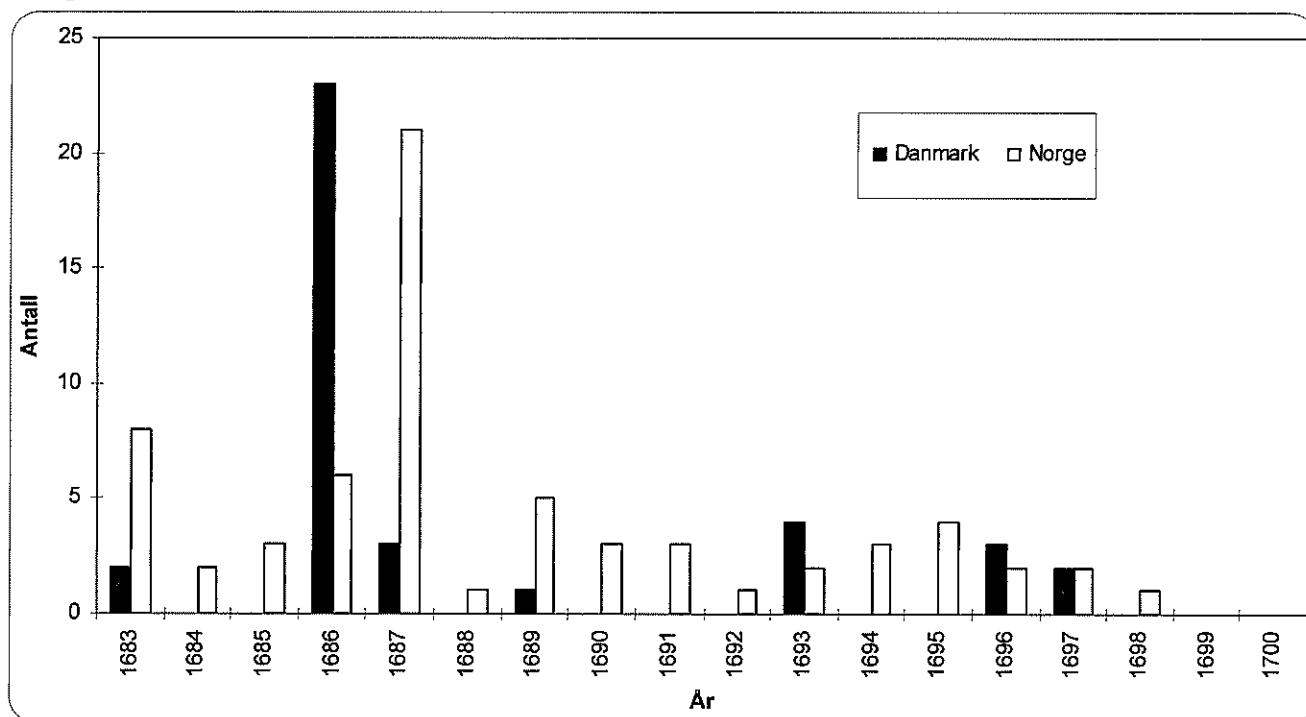

Diagram 4: Antall prosesser i Danmark og Norge fordelt på år i perioden 1683-1700.

Bålstraffen i 1683 synes unektelig å ha "brutt isen" i forhold til en eskalering av trolldomsprosesser i Danmark. I 1686 ble således en svært kjent og brutal trolldomsjakt innledet på Jylland. Flere har villet gi godseieren **Jørgen Ahrenfeldt** på Djursland skylden for de brutale prosessene i 1686.⁶²⁶ Det var imidlertid ikke bare Jørgen Ahrenfeldt som var pådriver i de mange prosesser og dødsdommer som fant sted i 1686. Det var by - og kongelig ridefogd **Hans Jacobsen** som først lyktes med å få brent en trollkone foråret 1686. Denne saken ble tett fulgt opp av trolldomsprosessen på Djursland, hvor Jørgen Ahrenfeldt fikk brent fire trollfolk. Mye taler for at dette skapte "en bølge af optimisme" i Jylland. Endelig var det kommet til en landsfingsdommer som gjorde det mulig å få ryddet trollfolk av veien. Den neste som meldte seg var adelsmannen **Steen Bille** fra Jungertgård i Salling. Videre ble det

⁶²⁵ Henningsen 1992:143, denne bålstraffen var likevel ikke et resultat av Danske lov, den falt før Danske lovs forkynnelse.

⁶²⁶ Birkelund 1983:47; Johansen 1991:143; Krogh 2000:120

stevnet flere trollfolk for retten i Århus og i andre nord - jyske herreder.⁶²⁷ Med andre ord gjenopptar underretten og landstinget i Danmark en streng sanksjonering på trolldomskriminalitet mot slutten av århundret. Mulige årsaker til dette skal jeg komme tilbake til (kap 6.3.).

Prosessene i 1686 sår tvil om et av Johansens utsagn, nemlig det at det mentale grunnlag for å føre prosesser var blitt sterkt redusert på grunn av sogneprestenes forkynnelse av "forsynstanken" etter 1625. Oppgangen på slutten av 1600 - tallet vitner tvert imot om at det fortsatt var et behov for å få trollfolk dømt. Det kan også stilles spørsmål ved hvorvidt Brochmands kampanje var så lite vellykket som Johansen har hevdet (kap 5.6.). Derimot viser de forhold som her er trukket frem at det i Danmark ved utgangen av 1600 - tallet like gjerne kunne ha utviklet seg en trolldomspanikk som ikke stod særlig tilbake for prosessene ved århundrets begynnelse. Således blir nedgangen av de danske trolldomsprosesser etter 1650 bare tilsynelatende, og det kan det også betviles hvorvidt de danske trolldomsprosesser kronologisk føyer seg inn i det sentral - europeiske mønster, som Johansen har påstått (s. 1)⁶²⁸.

Det som imidlertid satte en brå stopp for en ny bølge med trolldomsprosesser på Jylland etter 1686, var den nevnte forordning som ble utstedt 21. juli 1686. Bakgrunnen for denne loven var trolig at en av de "Ahrenfeldt'ske" trollkvinner hadde utlagt prominente borgere i Århus, Grenå og Ebeltoft.⁶²⁹ Saken ble forelagt høyesterett hvor det kom frem at ulovlig tortur hadde blitt anvendt, samt at Ahrenfeldt hadde pågrepet trollfolk utenfor sitt jurisdiksjonsområde. Det er hevdet at myndighetene var rystet over rettergangen, der særlig den ulovlige tortur, "nåleprøven" og "vannprøven", vekket mishag.⁶³⁰

⁶²⁷ Henningsen 1992: 143-144, han har registrert 8 upåaktete trolldomssaker i 1686 og konstaterer 24 trolldomssaker i Jylland året 1686.

⁶²⁸ Johansen 1995:205

⁶²⁹ Henningsen 1992:143-144

⁶³⁰ Johansen 1991:143-144

Sentralmaktens reaksjon på disse trolldomsprosessene tyder på at myndighetene ikke betraktet trolldom som en majestetsforbrytelse, som før diskutert (s. 75). Dersom trolldom var en majestetsforbrytelse og et *Crimen exceptum*, kunne torturen ha vært lovlig, spesielt etter utvidelsen av torturbestemmelsene i Danske/Norske lov artikkel 1-18: (...) *Ingen skal pinligen forhøris, uden han tilforn er dømt til Døde for nogen ugierning, med mindre det er in crimine Majestatis i højeste Grad* (...) ⁶³¹. Derimot mistet Ahrenfeldt med denne saken sin birkerett og dødsdommer i trolldomssaker ble heretter underlagt høyesteretts vurdering. ⁶³² Med andre ord bekrefter de nevnte momenter at i dobbeltmonarkiet var trolldom fra sentralt hold aldri sett på som en majestetsforbrytelse, unntaket var tilfeller da trolldommen var rettet direkte mot kongens person og statens "eiendom".

Mens prosessene i Danmark avtar sterkt etter 1686, ble det ført prosesser i Norge hvert år utover 1680 – og 1690 - tallet, dog i et beskjedent omfang. I året 1687 finner det imidlertid sted et oppsiktsvekkende unntak fra dette inntrykket, hvor 21 personer ble anklaget, men som domstolene frikjente. ⁶³³ Det er likevel lite sannsynlig at prosessene i 1687 skyldtes Norske lov. Lovboka ble først trykt og distribuert i 1688 ⁶³⁴. Nedgangen i de norske rettssakene etter 1687 kan neppe forklares på samme måte som den danske, ved at sentralmakten griper direkte inn. Hvor de danske underrettene og landstinget som nevnt ser ut til å gjenoppta en streng straff for trolldomskriminalitet, har forskning vist at fra 1670/80 - tallet endte langt de fleste norske trolldomssaker i underrettene med frifinnelse ⁶³⁵. Det er tidligere sagt at den siste dødsstraffen trolig ble pådømt 1681. Rettspraksisen i landene avvek dermed fra hverandre. Hvordan kan dette forklares ?

⁶³¹ Norske lov 1687, 1982:48

⁶³² Jacobsen 1966:235,238; Birkelund 193:47

⁶³³ Denne økningen kan i hovedsak henføres til to store kjeder h.h.v. i Rogaland og i Buskerud, jfr. personregister hos Næss 1982:527 og Knutsen 1996:184. Jeg har ikke lyktes i å finne omtale av disse sakene.

⁶³⁴ Dyrvik 1998:302

⁶³⁵ Næss 1982:268

6.3. Foringelse og profesjonalisering, det lokale tingets utvikling under eneveldet

Et vitnemål om underrettenes juridiske ferdigheter i Danmark mot slutten av 1600 - tallet finnes fra 1686. I forbindelse med statens reduksjon av rettskretser, skulle landstingdommerne undersøke og uttale seg om herreds - og birkefogdenes juridiske evner. Mer enn halvparten ble regnet som uegnet. Kritikken gikk på så mangt som manglende lese- og skriveferdigheter, liten kjennskap til loven og endog manglende rettferdighetssans. I et tilfelle ble det sagt om herredsfogden at han: (...) *ikke aleneste uvederhæftig og ganske udyktig, men også fordrukken, og det synes ikke han haver sin fulde fornuff, og af des årsag gør hvad hannem selv lyster* (...).⁶³⁶ Det at situasjonen ikke var blitt så mye bedre utover 1700 - tallet viste lignende uttalelser i 1730.⁶³⁷

Det er vist at dommerstanden i underretten i Danmark gjennomgikk en kvalitets-senkning under eneveldet⁶³⁸. Fogdeembetet hadde tidligere vært bekledd av lokale storbønder og fremtredende personer fra borgerskapet. I 1600 – tallets andre halvdel skapte krigføringen og et høyt skattetrykk til en drastisk forarmelse av bondestanden⁶³⁹. På landsbygda ble det vanskeligere å bringe frem kvalifiserte kandidater. Spesielt dårlig var situasjonen i de private birk, som forvaltet en større del av den lokale rettspleie. I byene var saksområdene blitt mer kompliserte og interessen for å forene egen næring med et byrdefullt, dårlig lønnet offentlige verv var liten. De offentlige dommerverv ble i stadig større grad delegert til *"kongelige lakajer eller andre, som kongen ønskede at vise en gunst"*⁶⁴⁰. Den hjemlige rettsutøvelsen i Danmark ble med andre ord ivaretatt av vilkårlige personer som ikke nødvendigvis hadde sitt opphav i lokalsamfunnene. Det kan se ut som at de heller ikke hadde de nødvendige forutsetningene for å bekle dommervervet.

⁶³⁶ Tamm 1990: 135

⁶³⁷ Mikkelsen 1984:65

⁶³⁸ Dette avsnitt baseres på Tamm 1990:136

⁶³⁹ Dyrvik 1998:320-321

⁶⁴⁰ Tamm 1990:136

Det har trolig også hatt betydning for den strenge rettspraksis i trolldomssaker at lovene tross alt ga hjemmel for å dømme nådeløse straffer. Som nevnt (s. 162) reduserte det nye lovverket hjemtingets mulighet for å avvike fra lovens bokstav. Underretten hadde heller ikke forutsetninger for tolke lovene med den autoritet som høyesterett kom til å gjøre. I tillegg er det grunn til å tro at underrettene, i større grad enn den høyere rett, var satt under sosialt trykk fra en befolkning som var vant med å gå rettens vei med trolldomsanklager. Flere av sakene i 1686 var også initiert av øvrighetspersoner, som retten kan ha funnet vanskelig å gå imot. Det kan heller ikke utelukkes at dommerne, i de tilfeller der de var rekruttert fra allmuen, ikke bare var juridisk ukyndige men også selv nærte frykt for den trolldomsanklagede. De personer som ble innsatt av kongen, kunne være bærere av en demonologisk trolldomsforståelse, en oppfatning som også ble bekreftet i den nye lovboka. Da landstingdommeren åpnet opp for nye trolldomsbål, kan det tenkes at disse faktorer fikk i sum et skjebnesvangert resultat for trollfolk i årene etter 1683. Appellen til høyesterett i 1686 kom derfor til å få stor betydning for trolldomsprosessene i Danmark. Som dette arbeidet snart skal vise, ga høyesterett relativt sjelden saksøker medhold i trolldomssaker.

Dette arbeidet har vist at for å få noen dømt for trolldom i Norge forutsatte det i mange tilfeller at retten satt seg utover gjeldende regler for grensen mellom lovlige og ulovlige bevis. Næss har argumentert meget overbevisende for at bakgrunnen for det økende antall frifinnelser som fant sted i de norske underrettene, skyldtes at lagmenn stilte seg kritisk til bevisførselen, tvangsmetodene og henrettelsene i trolldomssaker fra 1650 - årene. Det var med andre ord en juridisk kritikk som ble rettet mot prosessføringen i trolldomssaker, ikke nødvendigvis en rasjonell kritikk mot trolldommens realitet, det vil si muligheten for at individer kunne inngå en pakt med djevelen.⁶⁴¹

Lagmann for Norges nordligste amter (fra 1648-1682) **Mandrup Schønnebøl** (1603-1682) var angivelig den første til å stille seg kritisk til bevisførselen i trolldomssaker.⁶⁴² Det kan likevel se ut som at det ikke bare var legale hensyn lagmannen tok

⁶⁴¹ Næss 1982:273

⁶⁴² Næss 1982:268f

da han frifant noen trollfolk både på 1650 – tallet og under den store prosessbølgen i Finnmark i 1663. I et rettskildeskrift skrevet av amtmann **Hans H. Lilienskiold** (ca. 1650-1703) kommenterte han lagmannens frikjennelse: (...) *Troldom at bestaa mest udj indbildning end kraft synes vell meere at maa haffve vorit lamandens tancke* (...) ⁶⁴³. Denne tidlige skeptiske holdning til troldom kan kanskje være unik for Schønnebøl. Det viser seg allikevel som en tydelig tendens at det norske rettssystem fra midten av 1600 - tallet var inne i en modningsprosess.

I Norge avtok fogderegimet i 1600 – tallets andre halvdel, og den tidligere lens-øvrigheten mistet mye av sin makt over prosessføringen ⁶⁴⁴. Da lensherren og fogden sin innflytelse over prosessføringen og domsavsigelser ble redusert, åpnet dette samtidig for en større selvstendighet for sorenskriverne. Fra 1670 - årene gikk lagmenn til det skritt å straffe fogder, sorenskrivere og lagretter som godtok utleggelse, rykter, vitneprov med svak habilitet, tortur og utenomrettslige forhør. ⁶⁴⁵ Det at sorenskriverne ble ilagt straff for illegal rettsutøvelse måtte få konsekvenser for hjemtingets vilkårlige domspraksis. Et tegn på at sorenskrivernes juridiske kompetanse stadig ble bedre, bevitnes med at dommer avsagt med lagmannsrådføring reduseres fra ca. 1680. ⁶⁴⁶ I motsetning til i Danmark, står det frem som et generelt inntrykk at de lokale hjemtingene i Norge ervervet en bedre juridisk kompetanse, som på sikt førte til at rettssikkerheten for trollfolk ble skjerpet og dødsstraffene redusert.

Mens de lokale dommervervene i Danmark hadde lav status, var sorenskriverembetet vel ansett i Norge ⁶⁴⁷. Det kan ikke utelukkes at embetsverv i Norge generelt kunne være gunstige karrieresprang, og at kompetente menn konkurrerte om å kvalifisere seg til oppgaven. Det har nettopp blitt påpekt at Norge var *"bastion og utprøvningssted for det tidlige enevelde"*, og at statsutøvelsen, i større grad enn i Danmark,

⁶⁴³ Lilienskiold 1998:207

⁶⁴⁴ Næss 1982:152-153, 155

⁶⁴⁵ Næss 1982:273, 276

⁶⁴⁶ Næss 1982:147- 148, 268, 276

⁶⁴⁷ Sandvik 1992:84

ble utført av en embetsstand håndplukket av kongen⁶⁴⁸. Det oppstår således en interessant parallellitet mellom det at den folkelige delen av rettspleien blir svekket, og at frifinnelsesprosenten i trolldomssaker øker i Norge. Da underretten tidligere hadde vært besatt av lokale lekdommere, lokale anklagere og lokale vitner, som delte en felles frykt mot trollfolkene, må det vi i dag ville kalt habilitetsproblem vært omfattende. Taperne ble trollfolkene som ikke fant støtte i sine lokalsamfunn. Kanskje kan man si at innføringen av eneveldets embetsstyre banet veien for en profesjonalisering og sentralisering av det norske rettsvesen, som i denne sammenheng falt til trollfolkenes fordel. Det at færre trollfolk ble dømt til døden kan trolig stilles opp som en grunn til at allmuen etter 1660 igjen var villig til å gi sine gode skussmål til trolldomsanklagede kjenninger⁶⁴⁹.

Kort sagt kan det sies at trollfolkenes liv trolig ble spart i Danmark ved at trolldomssaker ble forelagt en stadig mer avvisende elite i høyesterett. I Norge ved at de lokale domstoler, etter lagmenn sitt press, økte sin juridiske kompetanse og selv utviklet en kontroll for vilkårlig prosessførsel. Da dødsdommer i trolldomssaker ble underlagt obligatorisk appell til høyesterett i 1686, kan dette gi en god mulighet til å studere høyesteretts syn på trolldom mot slutten av 1600 - tallet. Da det hovedsakelig var danske trolldomssaker som ble appellert, kan de sene trolldomsprosessene i Danmark derfor være gjenstand for en nærmere undersøkelse. Det vil også være naturlig å berøre årsaksforklaringer til trolldomsprosessenes opphør.

6.4. Elitekulturen og folkekulturen

6.4.1. Ulike forklaringer på trolldomsprosessenes opphør

Som innledningsvis nevnt, tenderer oppkomsten av trolldomsprosesser i Danmark og Norge å bli forklart i et “nedenfra” – perspektiv. Samtlige legger vekt på at trolldomsprosessene ble drevet frem av en befolkning som ønsket trollfolk straffet. Økonomisk forarming, frykt, hat og hevn (ofte i kombinasjon) er gjentatte motiver som stilles opp som forklaringer på at trolldomsprosessene ble satt igang. Når det

⁶⁴⁸ Dyrvik 1998: (sitat) 82, 136-137, 314-316

⁶⁴⁹ Næss 1982:235

gjelder trolldomsprosessenes opphør derimot, hersker det en utbredt vilje i litteraturen til å se dette som en bevegelse igangsatt "ovenfra". Jeg har derimot argumentert for at trolldomsprosessenes oppkomst kan tolkes innefor et "ovenfra" – perspektiv. I denne sammenheng kan trolig også fenomenets opphør ses innenfor det samme perspektiv.

Flere moderne trolldomsforskere har hevdet at trolldomsprosessenes endelikt mot slutten av 1600 - tallet skyldtes en stigende skepsis til trolldom hos den mer opplyste delen av befolkningen⁶⁵⁰. Følger man akkulturasjonsteorien kan det sies at den lærde elite som hadde et utenlandsk kontaktnett, gjennom sine utenlandske forbindelser hadde erfart at trolldom kunne ha andre naturlige forklaringer. Flere momenter kan tyde på dette. I enkelte europeiske land som Danmark og Norge pleiet utenrikspolitiske og merkantile forbindelse med, hadde trolldomsprosessene opphørt tidlig. Spesielt kan Nederland trekkes frem. Her opphørte trolldomsprosessene i 1620 – årene. Men også i England var prosessene i stor grad opphørt rundt 1645 (få enkeltprosesser etter dette) og i Frankrike var trolldomsprosessene i Paris sitt jurisdiksjonsområde opphørt i 1620 – årene⁶⁵¹. Det var også i disse land en stor del av rasjonalismens og opplysningstidens intellektuelle verk ble skapt. Den franske filosof **Rene Descartes** (1596-1650) hadde tidlig vekket oppsikt i intellektuelle kretser med sin erkjennelsesteori, og fra Holland kom det første og mest banebrytende verk *mot* trolldomsforfølgelsene "*De betoverde Weereld*" (den fortryllede verden) (1691 -1693, tysk og latin oversettelse i 1693)⁶⁵². Avhandlingen ble skrevet av den kartesianske filosof og protestantiske prest **Balthasar Bekker**. Hans frisinnede kritikk av trolldomsforfølgelsene medførte at han ble fratatt presteembetet. Hans tanker ble imidlertid tatt opp igjen av tyskeren **Christian Thomasius**, dog i en mer moderat form. Thomasius bok "*De Crimine magiae*" (1701) er ofte regnet som det verk i Europa som satte i gang et intellektuelt og rasjonelt begrunnet oppgjør med troen på hekser.⁶⁵³

⁶⁵⁰ Jacobsen 1966:203-209, 214-229; Birkelund 1983:111; Wittendorf 1992:22

⁶⁵¹ Levack 1996:233,250

⁶⁵² Jacobsen 1966:203; Krogh 2000:205

⁶⁵³ Levack 1996:242; Krogh 2000:104 - 106; Jacobsen 1966:203-205, 208

Noen hevder således at kritikken mot trolldom som fenomen hadde bakgrunn i opplysningstiden og dens rasjonalitet, og at trolldomsprosessenes opphør kan tas som et tegn på at opplysningstidens ideer var satt i bevegelse og hadde spredt seg innenfor de dansk - norske eliter langt tidligere enn antatt⁶⁵⁴. I litteraturen blir dette argumentet ofte sett på som en anakronisme, da den litteratur som tilhørte opplysningstiden kom ut etter at trolldomsprosessene forlengst var opphørt.⁶⁵⁵ Uten å trekke for vidtgående konsekvenser kan det likevel nevnes et eksempel på at enkelte fra den intellektuelle elite må ha hatt kjennskap til Descartes filosofi. Kongens livlege **Thomas Bartholin** sa i sine kritiske uttalelser om trolldom i 1667 at: "(...) *de dygtigste og skarpsindigste Filosofer er alle av den Opfattelse, at vi ikke engang kan tro på Alt hvad vi selv ser. Hvor saaledes fornuften hviler, ogsaa dømmekraften*"⁶⁵⁶. Andre har hevdet at kirkens diabolske trolldomsoppfatning forsvant og trolldom ble forvist til folkloren. Trolldom ble satt hen til allmuens ufarlige opplevelsesunivers og således ikke lenger fryktet av eliten.⁶⁵⁷ En annen teologisk forklaring er den før nevnte, at det mentale grunnlag for trolldomsforfølgelse forsvant med sogneprestenes "forsynsoppfattelse"⁶⁵⁸. Johansen hevder således at opphøret kom "nedenfra" ved sogneprestenes medvirkning. Likevel er det påvist av flere at presteskapet opprettholdt et strengt teologisk syn på trolldom lenge etter at trolldomsprosessene var opphørt.⁶⁵⁹ I dette arbeidet er det også stilt spørsmålsteget ved sogneprestenes oppslutning om "forsynstradisjonen", og den mentalitets- endrende effekt den hadde på befolkningen (s. 145). I Norge rettet lagmenn en juridisk kritikk mot prosessføringen i trolldomssaker, som fikk konsekvenser for trolldomsprosessenes opphør. Det var med andre ord ikke nødvendigvis et intellektuelt og rasjonelt begrunnet oppgjør med trolldomstroen i seg selv. Det kan således se ut som at flere forklaringer til trolldomsprosessenes endelige opphør er heftet med viktige innvendinger. I det videre skal konservative og moderne brytninger

⁶⁵⁴ Jensen 1984:81, Graver 1984:55-56

⁶⁵⁵ Næss 1982:276; Johansen 1991:141-142; Wittendorf 1992:13

⁶⁵⁶ Jacobsen 1966:182

⁶⁵⁷ Tørnsø 1986:125

⁶⁵⁸ Johansen 1991:145ff

⁶⁵⁹ Næss 1982:291; Henningsen 1992:144-145; Wittendorf 1992:5; Krogh 2000:122

innenfor elitekulturens trolldomsoppfatning diskuteres, før jeg lanserer et alternativt svar på trolldomsprosessenes opphør.

6.4.2. En sammensatt elite

Wittendorf har argumentert for at økende leseferdigheter, dannelsesreiser og opphold ved utenlandske universitet bidro til å øke den intellektuelle horisont, først og fremst hos samfunnets elite og det øverste borgerskap. Han tar imidlertid et viktig og interessant forbehold; elitens møte med den europeiske kultur trengte nødvendigvis ikke bety at alle ble preget av det "moderne" tankegods: (...) *Det var internasjonalt orienterede højadelige (...) og (...) også små provinsielle herremænd, hvis åndelige horisont næppe har rakt ret meget længere end til den officielle kirkelære (...).*⁶⁶⁰ Wittendorf hevder trolig med rette at 1600 - tallet var en dynamisk periode hvor adelsfolk, borgerlige godseiere, embetsmenn og andre ervervsfolk i byene i stadig større grad skilte seg ut fra det brede lag i mentalt og kulturelt henseende. Allikevel sier han at mentale endringer kan betraktes som trege størrelser. Det er derfor problematisk å fremstille et lag av samfunnet, henholdsvis "eliten", som en homogen samfunnsgruppe med moderne tanker.⁶⁶¹

Av disse grunner kan det ikke postuleres et skarpt kronologisk skille mellom når en form for rasjonalitet overtok for en annen. Det er i utgangspunktet naturlig å tenke seg at de som i sterkest grad var i besittelse av intellektuell kapital, bestod av samfunnets elite. Denne gruppe hadde *par excellence* forutsetninger for å komme i befatning med nye verdensanskuelser, samt å kunne vurdere en eldre trosforestilling opp mot nye intellektuelle innspill. En spalting mellom gamle og nye holdninger til trolldom kan derfor trolig først la seg skue som en motsetning *internt* innenfor samfunnets elite, hvor den herskende oppfattelseshorisont til stadighet var utsatt for og utfordret av intellektuelle "angrep". Det er rimelig å anta at mentale endringsprosesser tok lang tid og ville foregå ujevnt. Dette forholdet kan i denne

⁶⁶⁰ Wittendorf 1992:17

⁶⁶¹ Wittendorf 1992:17-18,22-23. Peter Burke 1994 har behandlet temaet utførlig. Han argumenterer for at utover 1600 – tallet finner det sted en stadig sterkere spalting mellom en folke - og en elite -

sammenhengen gi seg uttrykk i en lite entydig behandling av trolldomssaker i høyesterett, hvor eliten befant seg. Dette vil undersøkes nærmere i det følgende.

6.4.3. Statselitens frykt for trolldom

De omtalte prosessene som fant sted i Danmark på 1680 - tallet tjener som et godt eksempel på at et demonologisk trolldomssyn var høyst levende blant deler av adelen. De øvrighetspersoner som sto som initiativtakere bak disse prosessene kan anses som en del av samfunnets elite. Det kan også landstingsdommeren som etter 1683 åpnet opp for nye trolldomsbål. De prosesser som fant sted i 1690 -årene vitner også om at flere samfunnstopper fryktet trollfolkernes befatning med djevelen. De siste trolldomsprosessene i Danmark hvor det ble idømt dødsstraff for djevlepakt i høyesterett har derfor krav på interesse.

I de meget kjente prosessene i Falster i 1692-93 ble fire trollkoner dømt til bål og brann i underretten og på landstinget. Det spesielle ved disse trolldomssakene var at “den lærde elite” som flere mener hadde et skeptisk syn på trolldom, på et høyere rettslig nivå tillot prosessuelle metoder som gjennom hele århundret hadde blitt avvist. Det er hevdet at til forskjell fra tidligere danske trolldomsprosesser, hadde disse trolldomssakene en inkvisisjonslignende form⁶⁶². De manifesterte seg ved at de var ledet *ex officio* av kongens representant, hvilket vil si at ingen privatpersoner sto som anklagere. Trollfolkene ble presset i forhør av prester, hvilket trolig ga et vesentlig bidrag til at alle former for trolldom ble tilstått, fra djevlepakt, forgjørelse og til signeri. Domstolene tok hensyn til utleggelse, og det var heller ingen vitner i saken. Domfellelsen som ble gitt var basert på trollfolkernes egen tilståelse. Disse fire kvinnene fikk sin endelige dom i høyesterett. Ei ble frikjent, ei ble dømt til offentlig pisking og landsforvisning og to ble dømt til bål og brann for diabolisme. Den ene var imidlertid avgått ved døden før den endelige domfellelse. Liket ble beordret

kultur. Et trekk ved at elitekulturen ”selvstendigjøres” er at allmuens folketro blir sett på som *overtro*. Sterkt kommer dette til syne under opplysningstiden.

⁶⁶² Johansen 1991:128

oppbevart i arrest frem til at høyesterett hadde behandlet saken. Høyesterett kjente henne skyldig i diabolisme, hvor etter legemet ble kastet på bålet.⁶⁶³

Bekjennelsene om djevelpakt vakte imidlertid stor diskusjon i dommerkollegiet. I diskusjonene som fulgte vedrørende trollkonenes forbindelser med djvelen, ses en brytning mellom en teologisk og en mer "moderne" kritisk trolldomsoppfattelse. Det er vist at de yngre dommerne som var rekruttert fra borgerskapet og med et varierende karriære - forløp, stilte seg meget kritisk til djevelpakt – bekjennelsene og ønsket ikke dødsdommer⁶⁶⁴. **Poul Vinding** uttalte: (...) *at Fanden er kommen i Hunds Lignelse, er løgnaktig, saasom Fanden icke kand haffue dend Magt, at tale giennem et Bæst (...)*⁶⁶⁵. **Caspar Bartholin** ble støttet opp av flere da han hevdet at signen og manen var (...) *saaledes som gemene folch indbilder sig (...)*. Det var imidlertid de litt eldre adelige godseiere som vant stemmevoteringen ni mot syv, for at Anne Palles og Anne Kruse skulle dømmes til bål og brann.⁶⁶⁶ Det kan derfor se ut som at det var de karriere - bevisste dommerne fra borgerskapet som i størst grad hadde tilegnet seg moderne tankegods, mens adelen fremdeles forsvarte en teologisk oppfatning av trolldom. Det kan med forsiktighet antydes at det har hatt betydning for statsmaktens syn på trolldom at høyesterett var besatt av representanter fra handelsborgerskapet fremfor bare adelige godseiere. Trolig hadde borgerskapet gjennom sine handelsforbindelser størst kontakt med utlandet⁶⁶⁷.

⁶⁶³ Denne saken er utførlig omtalt hos Jacobsen 1966:238, 298-302; Jensen 1984:78-79; Johansen 1991:128-138; En egen publisering av denne saken er gjort av Jacobsen 1971.

⁶⁶⁴ Johansen 1991:137

⁶⁶⁵ Jacobsen 1966:301

⁶⁶⁶ Johansen 1991:130, 136-137 (sitat 137)

⁶⁶⁷ Det kan ikke utelukkes at dommerstandens utdannelsessted i stor grad påvirket synet på trollfolkens mulighet for å inngå djevelpakt. Det viser seg at samtlige som stilte seg avvisende til diabolismetilståelsene hadde sin utdanning fra land som tidlig hadde holdt opp å forfølge hekser (jfr. ovenfor). Av tidshensyn har jeg bare rukket å foreta få stikkprøver. Den nevnte M. Høeg som innledet sin landstingperiode med å frifinne trollfolk var utdannet i Leiden (DBL bd. 7:33), "skeptikeren" V. Lange som ikke dømte dødsdommer var utdannet i Leiden, Oxford og Frankrike (DBL bd. 10:48). Flere av høyesterettsdommerne som ikke ønsket dødsdommer i 1692-93, Bartholin, Bentzen, Moth, Mule og J. Worm, hadde alle studert i Leiden (Johansen 1991:137). Den som dømte flest trollfolk til døden, landstingdommer G. Lange hadde derimot sin utdanning fra ortodoksiens kraftsenter, Wittenberg (DBL bd. 8:481).

Allikevel kan det konstateres at rikets fremste elite, representert ved høyesterett, ikke var mer sikker på det fiktive saksforhold som en djevlepakt var *per se*, enn at de valgte å sende to kvinner til flammene, den ene sogar *post mortem*.

Det finnes også eksempler i Norge på at personer som kan sies å ha tilhørt rikets elite, fortsatt forfektet et demonologisk tankegods lenge etter at dødsdommene over trollfolk nærmest var opphørt. Den bereiste adelige vitenskapsmann og amtmann over Finnmark (1684-1701), **Hans H. Lilienskiold** er historisk kjent. Han mistet trolig også sitt embete for sin oppriktig kamp for å bedre allmuens kår i Finnmark. I skarp kontrast til hans politiske fremsynthet og vitenskapelige interesser hadde han et syn på trolldom som var dypt forankret i den demonologiske lære. I hans rettsmanuskript (ca. 1695) om trolldomsprosessene i Finnmark, uttrykte han stor misnøye med lagmann Schönnebøl sin frifinnelse over trollfolk i 1663. Ifølge Lilienskiold tok lagmannen feil da han frikjente trollfolkene. Han kommenterte en smule frustrert og oppgitt at dersom Schönnebøls kriterier skulle ligge til grunn for domsavsigelser i trolldomssaker: (...) *kom aldri nogen till ilden* (...).⁶⁶⁸ Før Lilienskiold kom til Finnmark hadde han vært lagmann i Bergen. Der hadde han selv vært med på å confirmere noen av de siste dødsdommer som ble avsagt i Norge i 1680/81⁶⁶⁹.

Det er vist at Norges kjente "dikterprest" **Petter Dass** (1647 -1707) mot slutten av 1600 - tallet hadde et syn på trolldom som var helt i tråd med den ortodokse protestantiske demonologi⁶⁷⁰. Hans salmer ble sunget over hele landet, tildels også i Danmark. Fra 1689 til 1707 virket han som sogneprest på Alstadhaug i Nordland.⁶⁷¹ I hans folkelige religiøse diktning advarte han flere ganger mot djevelens uendelige mange snedige taktikker for å føre det kristne fellesskap til undergang. Dass advarte folk mot å være på vakt mot Satan fordi han var en:

*...vældig Herre stor af Magt,
hvis Herredom er viit udstrakt*

⁶⁶⁸ Hagen/Sparboe 1998:10- 21, 30-31, Lilienskiold sak nr. 64 og 76 (sitat); Alm 1999:131

⁶⁶⁹ Hagen: *Hekser i Nord*, internettreferanse i dette arbeidets litteraturliste.

⁶⁷⁰ Hagen 1997:188

⁶⁷¹ Bokklubbens tobindsleksikon 1991:246

*Og med u - tallige Knægte
Sig Luft og Vand bemægte⁶⁷²*

På Dass` tid i Nordland var det lenge siden den siste trollkone var eliminert av flammene⁶⁷³. Til tross for dette opprettholdt Dass en streng advarende pekefinger mot folkelige magiske kulturytringer. Som her i en av hans katekismesanger, hvor han fordømte signeri:

*Du skal og uden ald forskiel
Udrydde slet af Land
Ald` Signe - Folk og Satans Træl,
Og hver en Spaadoms Aand*

*Samt alle dem der Fugle - Skriig
Og Dagens Vall forstaar,
Og alle dem, der Hemmelig
Med Troldoms Konst omgaar⁶⁷⁴*

I hans hovedverk *Nordlands Trompet* (ca. 1678 - 1700), viet han blant annet samisk trolldomskunst oppmerksomhet. Som flere embetsmenn før ham, tolket han samenes kultur innenfor en demonologisk forklaringsramme. Ifølge Dass var samenes hedenske villfarelse stor. Satan hadde slik makt over dem, at hverken ord eller trusler nådde gjennom.⁶⁷⁵ Dass hevdet at "**Beelzebub**" var den øverste djevel og demonenes fyrste. Beelzebub var også fluenes herre. Spesielt giftige onde fluer ble, i følge Dass, brukt av samene til å sende ut ondskap. Prosjektil - trolldom var i samtidens litteratur ikke et nytt fenomen, men Dass` omtale av gand som Beelzebubs fluer kan trolig regnes som et originalt bidrag til demonologien mot

⁶⁷² Sitert hos Hagen 1997:158

⁶⁷³ Jfr. Næss personregister 1982: 545-546, fant de siste trolldomsprosessene sted i dagens Nordland i 1666.

⁶⁷⁴ Sitert hos Hagen 1997:167

⁶⁷⁵ Hagen 1997:179ff

slutten av 1600 - tallet.⁶⁷⁶ Hadde Dass hatt sitt virke tidligere, kunne han ha vært en farlig opponent til potensielle trollfolk.

Sammen med Lilienskiold og Dass fantes det fortsatt intellektuelle som forsvarte trolldom slik den fremsto i Danske lov 1-6-9. Det tidligere nevnte sakskomplekset "*Køge huskors*" (1611 – 1615) (s. 108,128), hadde blitt publisert til skrekk og advarsel i 1674 av presten **Johan Brunsmann**. Boken oppnådde en stor popularitet og ble gitt ut på ny både i 1684 og 1691. I 1693 befant den danske teologen **Laurids Thura** seg i den nederlandske universitetsbyen Leiden, og møtte der den før nevnte B. Bekker (s. 170). For å overbevise sine skeptiske kollegaer om djvelpaktens realitet, fikk han endog trykket en latinsk utgave "*Køge huskors*" samme år.⁶⁷⁷ I årene 1704 og 1705 ble det dedikert to demonologiske verk til Frederik IV skrevet av sognepresten **Peter Goldschmidt**. Den første avhandling var et massivt angrep mot B. Bekker, den andre angrep tesene til den nevnte C. Thomasius. I 1709 ble det skrevet en ytterlig demonologiske avhandling ved København universitet av **Niels Jensen Lunde** "*Theses de magis*". Allikevel står disse verk som motpoler til den vitenskapelige litteratur om trolldom på 1700 – tallet.⁶⁷⁸

Det kan således sies at blant "eliten" var det fortsatt dem som forfektet et demonologisk syn på trolldom. På bakgrunn av de nevnte trolldomsprosesser som fortsatt fant sted i 1680- og -1690 - årene, kan tesen om at "eliten" som sådan hadde utviklet et skeptisk syn på trolldom modereres. Prosessene i Falster i 1693 vitnet om at myndighetene fortsatt ikke hadde avvist at trollfolk kunne danne pakt med Djevelen. Allikevel er det et historisk faktum at trolldomsprosessene ebbet ut etter 1700. Til tross for at lovene var klare i sine strenge bestemmelser om trolldom, må den oppfatning ha vunnet frem, at trolldomskriminalitet ikke kvalifiserte til dødsstraff. Hvordan kan man forklare den mentale endringsprosess som må ha funnet sted hos

⁶⁷⁶ Hagen 1997:184ff

⁶⁷⁷ Krogh 2000:122. Boken ble trykket i nytt opplag på latin i 1695, og på tysk i 1696. Det hører med at Bekker i sitt verk viet et kapittel til "*Køge Huskors*" hvor han forsøkte å forklare fenomenet naturlig.

⁶⁷⁸ Jacobsen 1966:208-209. Jacobsen nevner en rekke vitenskapelige verk som tok avstand til trolldomstro utover 1700 – tallet 209 ff. Se også Krogh 2000:106

deler av eliten. Det kan kanskje være fruktbart med en "medisinsk" tilnærming til trolldomsprosessenes opphør.

6.5. Magisk forgjøring eller naturlig sykdom ?

Et interessant trekk ved de sene trolldomssaker er den stadige koblingen mellom trolldom og sykdom som fremmes av personer som sto i nær relasjon til trolldomsprosessene og statsmakten. Myndighetene avviste ikke djevelpakten ifølge Danske og Norske Lov 1-6-9. I artikkel 1-6-10 derimot, kan det se ut som at statsmakten tok et forbehold om at det kunne være en relasjon mellom mental sykdom og trolldom ("*galne og innbilte kunster*").

Begreper om smitte var tidlig kjent, allerede i kirkeordinansen av 1537/39 sine forskrifter om hospitalene fremgår dette. I 1500- og 1600 - tallets "pest - litteratur", deriblant J. Brochmands forskrift "*Herrens hånd. Det er en kristelig og gudelig undervisning af Guds ord om pest*" (1630) fremmes det på 168 sider at pest var sendt av Gud for å prøve de kristne i troen og for å fremskynde pønitensen. Boken hadde imidlertid også et vedlegg på 50 sider, skrevet av universitetets medisinske fakultet. Det gjentas at pesten var sendt av Gud og pønitensen skulle opprettholdes, men i det videre omhandlet vedlegget praktiske opplysningen om hvordan man skulle forholde seg til sykdom (renslighet, medisiner etc.). Det er hevdet at i dette ses en tidlig splittelse mellom en religiøs virkelighetsforklaring og en mer "naturvitenskapelig".⁶⁷⁹

Et medisinsk syn på trolldom kom også frem hos den tidligere nevnte landstingdommer **Villum Lange**. I uttalelsene i en trolldomssak i 1670, skrev han: (...) *Den ene bekiente self for os at hun haffde talet med fanden oc loffuet hannem tieneste, men om det var melancholie eller anden indbilning, eller det var saa i sandhed, veed Gud. Mig kom hun for som et Menniske der gich i barndom* (...). Kong Frederik III personlig livlege **Thomas Bartholin** (1616-1680) var inne på samme tanke da han avviste trolldom som en form for "*melancholica hypocondriaca*".⁶⁸⁰ Han

⁶⁷⁹ Wittendorf 1992:11-13

⁶⁸⁰ Begge sitert hos Johansen 1991:142 (min understrekning).

uttalte seg i et brev av 1667: (...) *jeg ved ikke, hvor meget Du tror paa saadanne hexe; jeg ved blot, at jeg tror meget lidt der paa. Jeg ville simpelthen ikke tro paa mig selv, hvis jeg personligt overværede saadanne Blændværker. (...) For mit Vedkommende anser jeg disse Ting for Opspind af Melankolikere (...).*⁶⁸¹

En utbredt teologisk forklaring på "besettelser" var at trollfolk hadde sendt en ond ånd inn i kroppen på den besatte. Det var med andre ord djevelen som hadde inntatt legemet og hans herjinger kunne blant annet observeres som hysteriske anfall, raseriutbrudd og uforståelig snakk. Å helbrede besatte personer ble gjort ved en geistlig persons djevelutdrivelse, såkalt eksorsisme.⁶⁸² Kirkeritualen av 1685, som enhver kirke og skole var pålagt å anskaffe, hadde et avsnitt "Om de besatte og dem, som i en eller anden måde plages af Djævelen eller hans onde redskab". I denne heter det imidlertid at prestene skulle være forsiktige i sine dommer overfor de besatte. De måtte være var og ikke forveksle de som var rammet av "Satans gerninger (...) eller anden trolddom" med de som var satt i en slik tilstand av "naturlig svaghed". Dette begrunnes med at: (...) efterdi der er adskillige sygdomme, som udi et og andet ligner dem, som er besatte, såsom måned - syge, raseri, den faldende syge og deslige (...). Prestene skulle i samråd med leger, finne ut av hvorvidt det var snakk om en djevlesk besettelse eller naturlig sykdom.⁶⁸³

Det kan synes som om besettelse var vanskelig tilstand å vurdere. Tidlig hadde myndighetene inntatt en skeptisk holdning til fenomenet. For eksempel ble en kvinne i 1583 dømt til døden fordi hun hadde lært opp sin datter til å spille djevelbesatt, slik

⁶⁸¹ Jacobsen 1966:181, sitat 182

⁶⁸² Birkelund 1983:64; Sejr Jensen 1988:28,93,109ff. Djeveleutdrivelse var utbredt hos katolikkene. Fremgangsmåten var ofte håndspåleggelse, ulike kurer, remedier og bønnebesvergelses. Hos protestantene var eksorsismen omstridt, Rian 1997:360-361. Palladius godtok eksorsisme dersom presten var villig til å la seg bli overhørt av en prost. Han godtok også folk å oppsøke "trollmanere" (ofte "kloke koner") dersom de på forhånd hadde blitt overhørt av en prest. Det måtte sørges for at det ikke inngikk papistiske element i eksorsismen. Den protestantiske djeveleutdrivelse besto av bønn, faste og salmesang. Wittendorf 1984:107; Peder Palladius danske skrifter 1925-26:109.

⁶⁸³ Wittendorf 1992:11-15 (sitat)14, (mine understrekninger).

at folk fikk medlidenhet med dem og ga dem penger⁶⁸⁴. Under en annen kjent besettelsessak i 1639 - 40, historisk kjent som "Besettelsen på Rosborg", ble tre personer dømt til bål og brann for å ha utført forgjøring. Adskillig flere var anklaget i saken, men saken stoppet opp etter at bisp og lege hadde konsultert de besatte og funnet ut at deres tilstand var "*causiret af orm*".⁶⁸⁵ I disse eksemplene forklares besettelse rasjonelt som bedrageri og sykdom.

En kobling mellom besettelse, bedrageri eller sykdom var således ikke ny. Det som imidlertid er verdt å legge vekt på ved kirkeritualen av 1685, var at staten heretter "*med lovs kraft og med autorisert visdom*" slo fast at besettelse ikke nødvendigvis var forårsaket av trolldom. Presteskapet var nødt til å vurdere en potensiell sykdoms - diagnostisering på besettelsestilfeller.⁶⁸⁶ Dette kan således være en grunn til at i en besettelsessak fra 1688 ble den besatte dømt som løgner, da landstinget mente hun hadde: (...) *abet sig at være af en ond Aand* (...). Presten som hadde hatt befatning med saken ble strengt straffet fordi han ikke hadde vurdert besettelsestilfellet i samråd med en lege.⁶⁸⁷ Det kan være rimelig å anta at kjennskap til ritualens innhold kan ha åpnet opp og bidratt til å forklare mystiske besettelses - og forgjørelsestilfeller som naturlig sykdom fremfor ond trolldom.

6.5.1. Høyesteretts befatning med trolldom og sykdom

Etter de sentrale myndighetene sin erfaring med trolldomsprosessene på Djursland i 1686, ble den lokale øvrighet manet til å vise varsomhet i trolldomssaker. Dette fordi myndighetene var oppmerksom på at trollfolkene kunne være personer som "gikk i barndom" eller led av "melankoli".⁶⁸⁸ Det at staten med dette påpekte muligheten for at de anklagede var naturlig syke og ikke i djevelens vold, kan ha hatt betydning da kanselli - kollegiet i 1687 benådet Karen Madsdatter som var dømt til døden for trolldom. Deres begrunnelse var at hun var så gammel at hun: (...) *fast gaar j Barn-*

⁶⁸⁴ Etter personregister som jeg har mottatt fra Sejr Jensen, sak K 29. Jeg anser denne saken som "bedrageri" og har således ikke tatt den med i mitt personregister i appendiks.

⁶⁸⁵ Birkelund 1983:65

⁶⁸⁶ Wittendorf 1992:14

⁶⁸⁷ Jacobsen 1966.296-297

⁶⁸⁸ Johansen 1991:144

*dom, oc ey sin fulde sandz hauer (...).*⁶⁸⁹ I et annet tilfelle i 1687 benådet høyesterett en mannsperson som var idømt bål og brann, da de mente han gikk i barndom.⁶⁹⁰ Landstingsdommer **Poul Mathiesen** som stadfestet herredstingets dødsdom over trollfolkene i Falster i 1692-1693, sa til høyesterettskollegiet at han hadde gjort seg refleksjoner hvorvidt trollkonenes djevlepakt - bekjennelser skyldtes "*melankoli*". Han stilte seg skeptisk til at trollfolkene hadde utført alt det onde som de tilstod. Han hadde imidlertid satt sin egen tvil til side og dømt etter lovens bokstav.⁶⁹¹

Et siste relevant sakskompleks fra årene 1696- 98, historisk kjent som "Besettelsen på Thisted," satte trolig punktum for trolldomsprosessene i Danmark. Saken er interessant fordi dommerkollegiet i høyesterett var svært oppmerksom på at besettelse kunne skyldes sykdom eller ha andre naturlige forklaringer. Prosessene er også interessant fordi flere av dommerne i høyesterett var gjengangere fra Falster - sakene. Saken startet ved at den lokale prest, **Ole Bjørn**, fant to av sine sognebarn besatte. Under prestens eksorsisme navnga de besatte flere trollkvinner, og besettelsestilfellet utviklet seg til et større sakskompleks i underretten. Flere av de navngitte ble på hjemtinget dømt til bål og brann. Da saken ble appellert til landstinget ble alle frikjent, og sognepresten tiltalt for bedrageri. Ole Bjørn appellerte både frikjennelsen av trollvinnene og bedrageri - dommen til høyesterett. I høyesterett ble trollfolkene atter frikjent. Prestens trolldomsanklager ble avvist både som bedrageri, sinnssykdom hos de besatte og hjernevask fra prestens side. Det hersket med andre ord en sterk dissens mellom den lokale domstol og de høyere rettsinstanser. Hvor underretten hadde dømt samtlige til døden for trolldom, var høyesterett fullstendig avvisende. Saken kom derfor i hovedsak til å dreie seg om prestens overgrep mot de besatte. Resultatet ble at Ole Bjørn ble fratatt sitt embete og dømt til fengsel på livstid. Den nevnte P. Vinding avviste endog trolldommens eksistens. Han hevdet at trolldom eksisterte i "*allmuens overtro*". En av de nye dommerne **C. Schiøler** uttalte at: (...) *der bør afsiges dom for, at processer, der måtte flyde af denne sag, som nu afsluttes, må afvises af domstolene, og at alt det, der er indført i tingbøgerne, bør*

⁶⁸⁹ Johansen 1991:143, Johansen legger vekt på at anklageren ikke hadde råd til å betale sakens omkostninger.

⁶⁹⁰ Jacobsen 1966:295

⁶⁹¹ Johansen 1991:134

*slettes og kendes dødt og magtesløst: på det de afskyeligste besættelses - og trolldomssager een gang for alle med rode oprykkes og fuldkommenligen dæmpes (...).*⁶⁹²

På mange måter kan det hevdes at høyesterett med dette satte en kraftig presedens for rettens syn på og behandling av trolldomssaker. Heretter ble ingen dødsdømt for trolldom. Kanskje kan høyesteretts avvisning av trolldomsanklagene tas som tegn på at kirkens teologiske forklaringsramme mistet sin makt mot slutten av 1600 - tallet. Det rådende teologiske verdensbilde ble endelig presset fra alternative forklarings-system, som for eksempel et mer medisinsk. Troen på trolldom og djevelens makt måtte vike, en bevegelse som således først lar seg observere hos deler av statsmaktens elite. Trolldom tenderer i økende grad til å bli vurdert etter en "sykdom - melankoli" - forklaring. Dette fremgår meget tydelig hos enkelte personer som sto i nær tilknytning til prosessene. Slikt sett kan en stigende skepsis til trolldom forklares uten at opplysningstiden sine ideer trenger å stilles opp som en hovedforklaring. Koblingen mellom trolldom, sykdom og melankoli hadde modnet over tid og fremsto som en "moderne" forklaring på trolldom mot slutten av 1600 - tallet. Det at trolldom kunne forklares som naturlig sykdom fremfor magisk forgjøring, gjorde trolldom ufarlig.

Selv om den høyere rett avfeide trolldomssaker, er det ikke sagt at frykten for trolldom med ett ble borte. Den jevne befolkning hadde i mindre grad befatning med den ide - verden som eliten befant seg innenfor. I denne sammenheng kan det være interessant å få et inntrykk av hvordan den høyere rett sin avvisning av trolldom kan ha virket inn på befolkningens interesse for å føre trolldomsprosesser.

6.5.2. "Kloke koner", forlik og mobbens dom

Den demonologiske læreprosess som statsmakten og en større del av den lokale øvrighet hadde gått gjennom, synes å ha passert uten å etterlate dype spor hos den

⁶⁹² Denne saken er utførlig nevnt hos Jensen 1984: (sitater) 79-80 (mine understrekninger); Jacobsen 1966:303-304; Johansen 1991:33; Krogh 2000:121-123

brede befolkning⁶⁹³. Som før nevnt fryktet allmuen først og fremst trollfolkernes onde magi (maleficium) og de støttet seg trolig fremdeles til signekonenes helbredelses-evner. Det at katolske etterlevninger fortsatt fremsto som et problem for statsmakten vitner blant annet biskop **Erik Pontoppindans** harme skrift om, "*Fejekost til at udfejfe den gamle Surdej eller de i de danske Lande tiloversblevne og her for Dagen bragte Levninger af saavel Hedenskab og Papisme*" (1736)⁶⁹⁴. Det finnes både i Danmark og Norge enkelte eksempler på at trollfolk kunne bli stevnet for de lokale tingene mot slutten av 1600 - tallet og tildels også på 1700 - tallet.

Det er imidlertid gjort interessante undersøkelser som viser at fra 1670 - årene og til 1730 - tallet ble det lokale tinget generelt mindre anvendt i Danmark. Dette sett opp mot den aktive fasen fra 1558 til 1600 - tallets første halvdel.⁶⁹⁵ Flere har pekt på at staten i økende grad tok i bruk skriftlige tjenester og at utbredelsen av prokuratorer medførte en kostnadsøkning, slik at færre privatpersoner hadde råd til å benytte retten som arena for konfliktløsning.⁶⁹⁶ Den obligatoriske appellen til høyesterett i 1686 medførte også at trolldomsprosesser kunne bli svært kostnadskrevenende for saksøker. Det kan heller ikke avvises at den danske dommerstanden, som under eneveldet både kunne vært fremmede i lokalsamfunnet og dertil inkompetente, svekket folks tillit til rettsapparatet. Dette kan ha vært en grunn til at tinget i Danmark mot slutten av århundret ble oppfattet som "*fjært*"⁶⁹⁷.

I Danmark har det blitt registrert en større andel av utenomrettslige oppgjør som "avtinging" fra 1670⁶⁹⁸. Selv om "soning med fogd" gikk sterkt tilbake i 1600 - tallets andre halvdel i Norge, er det grunn til å tro at private forlik fortsatt hadde en sterk stilling hos allmuen.⁶⁹⁹ På den ene siden kan de uoffisielle oppgjør tyde på at omkostningene med å føre sak reduserte iveren etter å anvende det offentlige tinget i trolldomssaker. Da det mot slutten av 1600 - tallet ble vanskelig for allmuen å få

⁶⁹³ Wittendorf 1992:8

⁶⁹⁴ Johannesen & Flebo 1984:82-85

⁶⁹⁵ Tamm og Johansen 1992:93; Mikkelsen 1992:69-70

⁶⁹⁶ Mikkelsen 1992:69-70; Erichsen 1994:154-159

⁶⁹⁷ Tamm og Johansen 1992:93

⁶⁹⁸ Tamm og Johansen 1992:93

⁶⁹⁹ Næss 1982:153; Sandmo 1991:347

rettens dom over trollfolk, kan befolkningen ha erfart at å føre trolldomssak var et lite nyttig penge- og tidsspill. Både i Danmark og Norge ble trolldomssakene på tinget gjort om til et spørsmål om injurie, der anklageren selv ble idømt saksomkostningen og bøter for injurierende omtale⁷⁰⁰. Oppgjør utenom retten kunne derfor framstå som en billigere og raskere måte å oppnå oppreisning.

På den andre siden, da det har vist seg at trolldomsprosesser ofte ble styrt av et privat/kollektivt hevn eller frykt - motiv, med det formål å få eliminert den trusselen som trollfolk utgjorde, kan økonomiske vederlag eller forlik utenfor retten synes som en lite tilfredsstillende løsning for dem som stadig fryktet onde mennesker. En folkelig frustrasjon over at retten ikke dømte trollfolk kom til uttrykk i 1697: (...) *De jydsk landsdommere "aldrig (mere) dømmer nogen trolldkvinde til bål og brand, og derfor har de så mange trolldkvinde i Jylland"*⁷⁰¹. Da det etterhvert ble vanskelig å få tingets medhold i trolldomssaker, kan dette vært oppfattet som svært irriterende for dem som var rammet av trolldom og som kanskje hadde blitt vant med å gå rettens vei.

Et resultat av at det ble vanskelig å oppnå strenge straffer over "farlige trollfolk", kan være at befolkningen lot være å involvere domstolene i sine konflikter. I tillegg til at retten benyttes i mindre grad og antallet avtingninger økte i Danmark, fant det også sted flere tilfeller av privat lynsjing og mishandling av trollfolk.⁷⁰² Et særdeles grusomt og kjent tilfelle av en kollektiv mordbrann av en trollkone fant sted i Øster Grønning i Salling året 1722.⁷⁰³ Så sent som i året 1800 ble en trollkone så sterkt mishandlet at hun døde.⁷⁰⁴ Det kan heller ikke utelukkes at folk i begge riker gikk tilbake til tradisjonelle metoder for å ta seg av samfunnets onde personer, det at trolldom ble møtt med motmagi. I så fall kan det tenkes at "kloke koner" gjenvant sin posisjon.

⁷⁰⁰ Næss 1982:268; Johansen 1991:133-134; Birkelund 1983:111; Henningsen 1975

⁷⁰¹ Henningsen 1975:103

⁷⁰² Henningsen 1975

⁷⁰³ Henningsen 1975:106-113

⁷⁰⁴ Henningsen 1975,117

Det at trollfolk fortsatt var fryktet i lokalsamfunnene lenge etter at domstolene holdt opp med å idømme dødsstraffer, har Gustav Henningsen vist i en utførlig artikkel: *"Hekseforfølgelse etter hekseprosessernes tid"* (1975). De stikkprøver han har utført avslører et overraskende stort antall trolldomssaker i Danmark på 1700, 1800 og 1900 - tallet. Det er grunn til å tro at en tilsvarende undersøkelse i Norge ville ha avdekket lignende forhold her hjemme, som for eksempel hekse - saken fra Hillesøy i 1780⁷⁰⁵. Dette vitner om at blant befolkningen var det et mentalt grunnlag til stede for å føre trolldomsprosesser, og at de i mindre grad hadde ervervet elitens skeptiske syn på trolldom. Det kan se ut som at de relativt milde straffer som ble gitt, som offentlig skrifte, bøter, pisking, tukthus - straff og fengselsopphold på vann og brød til *"avsky og eksempe"*⁷⁰⁶, ikke var tilfredsstillende for de som mente seg å være rammet av trollfolkenes ondskap.

Det kan således hevdes at kløften mellom en elite som i stadig større grad tilegnet seg moderne tankegods og en allmue som stadig befant seg innenfor et lavmytologisk oppfattelsesunivers, ble større. Det at det forholdt seg slik kan ses i at eliten på 1700- og 1800 - tallet kunne begi seg hen til å studere "folketro" og "folkekultur" som noe eksotisk og særegent⁷⁰⁷. For den jevne befolkning var etter all sannsynlighet magisk forgjøring en farlig realitet helt frem til at endrede samfunns - og produksjonsforhold tvang seg fram og kom til å få konsekvenser for allmuens magisk - religiøse verdensoppfattelse.

6.6. Konklusjon

Etter nesten 20 år med relativt få prosesser i Danmark, ses en overraskende økning av trolldomssaker i 1680 - årene. Det er i arbeidet trukket frem flere eksempler som kan tyde på at man sto overfor en ny stor bølge med trolldomsprosesser mot slutten av århundret. Dette er kontroversielt i forhold til hva tidligere dansk trolldomsforskning har kommet frem til. Denne hevdet at trolldomsprosessene opphørte etter 1650. Opptappingen i 1680 - årene kan ses i sammenheng med at de lokale

⁷⁰⁵ Solvang 1938:170-173

⁷⁰⁶ Eksempler på straff er hentet fra saker omtalt hos Henningsen 1975

⁷⁰⁷ Wittendorf 1992:23, også Burke 1994

domstoler i Danmark under eneveldet ble forringet og inkompetansen økte. Etter at landstingdommer V. Lange var gått av stadfestet landstinget flere dødsstraffer over trollfolk, som nok inviterte til en økende prosessføring. Danske og Norske lov betydde også et klart lovgrunnlag som legitimerte en hard trolldomspolitik. Eliten i høyesterett, som hadde retten til å eksekvere dødsstraffer etter reskriptet av 1686, utviklet derimot et stadig mer kritisk syn på trolldom og dømte heller sjelden trollfolk til døden. Dette ga som ringvirkning at færre tok sjansen på å gå gjennom rettssystemet med en relativt risikofyllt og kostbar affære som en trolldomssak var. Dette bremsset prosessintensiteten etter 1686, og en ny "trolldomspanikk" ble således avverget.

Mange arbeider tar det for gitt at "eliten" stilte seg skeptisk til trolldom. Dette har blitt problematisert. Det viser seg nemlig at "eliten" var sammensatt, alt fra geistlige, adelige godseiere, vitenskapsmenn til borgerlige ervervsfolk. Det er vist i dette arbeidet at deler av denne "eliten" fortsatt fryktet trollfolk, og forsvarte demonologien slik den fremsto i Danske og Norske lov 1-6-9. Andre tvilte på hvorvidt det var mulig å danne pakt med Djevelen. Denne ulike holdning til djevelpakten kom særlig fram i høyesteretts diskusjon over trollfolkene i Falster i 1693. I sakene fra Thisted i 1698 ble trolldomsanklagene fullstendig avvist. Det er vist at magiske forgjørelsestilfeller i større grad ble satt i sammenheng med sykdom, for eksempel melankoli eller senilitet. Dette synet på trolldom kommer frem hos personer som sto i nær relasjon til statsmakten og også blant borgerskapets representanter i høyesterett. Det var også i samsvar med synet til den sentrale statsmakt, blant annet gjennom kirkeritualen av 1685.

I Norge ble det ført prosesser helt frem til århundreskiftet. Allikevel ble prosessintensiteten kraftig redusert etter kjedeprosessene i 1687. Underrettens praksis avvek imidlertid i forhold til den danske. I Norge tok lagmenn og høyere rettsinstanser i årene 1650 – 1670 et oppgjør med den vilkårlige prosessførsel som hadde funnet sted i underrettene. Sorenskriverne ble straffet for rettsbrudd og en skjerpet kontroll med de lokale domstolene forbedret rettssikkerheten for anklagede trollfolk. I takt med at tortur og illegale prosessmidler ble avskaffet, ble det stadig vanskeligere å få trollfolk dømt. De fleste trollfolk ble således frikjent ved sine

hjemting. Sett på denne måten ble den obligatoriske appell til høyesterett mindre sentral for de norske trolldomsprosessene enn for de danske.

Allmuen i Danmark og Norge, som aldri helt fikk grepet på diabolismen, hadde etter all sannsynlighet heller ikke klart å absorbere det etterhvert kritiske synet til trolldom. Den skepsis som deler av eliten uttrykte og som etterhvert ble praktisert i de høyere rettsinstanser, var fremmed og uforståelig i lokalsamfunnene. Flere moment taler for at blant befolkningen fremsto retten som inkompetent til å ivareta deres interesser, og til det å beskytte dem mot onde personer sine skadevoldende krefter. Da det ble vanskelig å få rettens medhold i trolldomssaker, kan det ikke utelukkes at oppgjøret med trollfolk gikk tilbake til tradisjonelle metoder. Som private forlik, mobbe - justis eller å oppsøke "kloke koner", som kunne oppheve trolldom med motmagi. Det finnes mange eksempler på dette i danske materiale og systematiske undersøkelser i norsk materiale vil etter all sannsynlighet avdekke lignende forhold. Det kan se ut som et spennende arbeid for videre studier.

Totalt sett synes statens syn på trolldom fortsatt strengt, sett gjennom Danske og Norske lov. Et moment som rokker ved dette synet er forordningen av 1686 og de høyere rettsinstansene sin praksis i dobbeltmonarkiet. De faktorer som er trukket frem i dette kapitlet taler for at kirkens teologiske trolldomsforståelse var på vikende front. Hos eliten gikk trolldomsdiskursen mer i retning av hva som faktisk eksisterte eller ikke, mens de religiøse spørsmål om synd og hellig, godt og ondt kom i bakgrunnen. Kirkens demonologiske forklaring på uforståelige fenomener og folkelige kulturytringer ble utfordret av alternative forklaringsrammer. Det kan sies slik at i de siste trolldomssaker som var opp til høyesteretts behandling kan man se konturene av en ny kunnskapskategorisering. Etter 1700 satte opplysningstiden inn og adskillige lærde verk fordømte trolldomshysteriet. For statsmakten ble den skadevoldende magi og djevelpakten hensatt til en relativt harmløs magisk verden som bare "*simpelt folch*" kunne frykte. Kanskje kan man si som Keith Thomas at djevelen ble forvist til helvete⁷⁰⁸.

⁷⁰⁸ Thomas 1971:691

7. Avslutning og hovedkonklusjon

Innledningsvis ble det nevnt at nærmest universelle historiske fenomener som trolldomstro, lokale konflikter og generelle samfunnskriser, i seg selv ikke tilfredsstilte min nysgjerrighet på hvorfor et temporært fenomen som trolldomsprosesser oppsto. Mitt bidrag i debatten rundt "heksegåten" har vært å søke et komparativt perspektiv på statsmaktens rolle i trolldomsprosessene. Denne "ovenfra" – vinklingen har i den moderne trolldomsforskning både på dansk og norsk side i stor grad blitt neglisjert. Det komparative perspektiv som denne oppgaven har lagt til grunn, synes å vise at trolldomsprosessene som historisk fenomen har noe med statsmaktens modernisering å gjøre. Det kan trekkes klare paralleller mellom etableringen av en sterk stat, dens sentralstyrte utøvelse i rikene og trolldomsprosesser.

Generelt kan det sies at hele den vestlige kulturkrets gjennomgikk en tilsvarende statsbyggingsprosess som oldenborgveldet på noenlunde samme tid. Et fellestrekk i denne europeiske utviklingen var fyrstehusenes monopolisering av voldsmakt. Makten som statseliten tilegnet seg ble kombinert med ønsket om å endre samfunnet og sivilisere og disiplinere befolkningen. Endringene var i stor grad innrettet mot å styrke elitens makthegemoni ytterligere. Dette utviklingstrekk kan trolig ses på bakgrunn av en økende interaksjon mellom landene, både via krigføring og handel, og et sterkt fokus på hevdelsen av territorial suverenitet. I den kritiske og usikre fasen av europeisk statsbygging, på veien mot statskonsolideringen, inntok fiendebildet mange former både av såvel fysisk, som okkult art. Jeg har prøvd å få fram at trolldomsprosessene var en del av dette moderniseringbildet, og hekseforfølgelser fant da også sted i samtlige vestlige land som gjennomgikk denne utvikling. Trolldomsforfølgelsene kan kanskje ses på som eksplisitte uttrykk for elitens press mot befolkningen i siviliseringsprosessen, og møtet mellom lavmytologiske og høymytologiske oppfattelseshorisonter. De konfesjonalistiske strømninger som den vestlige verden drev inn i på 1500 – og 1600 – tallet, skapte et ideologisk grunnlag for en kulturell absolutisme fra statsmaktens side. Både i katolske og protestantiske land hjemlet endog ledelsen sin legitimitet hos Gud. Et straffesystem basert generelt på avskrekkingsprinsippet gjorde henrettelser og brutale torturmetoder til en naturlig del av maktelitens disiplineringstiltak. I denne

sammenheng kan oppkomsten av de nordiske trolldomsprosesser, og de europeiske hekseprosesser ses.

I dette arbeidet er det argumentert for at statsmakten hadde en helt sentral pådriverrolle i trolldomsforfølgelsene i Danmark og Norge. Dette til tross for at trolldomsprosessene tilsynelatende hadde en privat karakter. Fluktuasjonen i prosessintensitet kan derimot i et komparativt statsperspektiv ses i en klar sammenheng med de politiske og religiøse innstramningstiltak som i ulik takt ble drevet frem av myndighetene etter reformasjonstiden. Det at Christian II allerede i 1521/22 forsøkte å få til en strengere trolldomspolitikk kan sogar tas til inntekt for at myndighetene fra denne tid hadde tatt fatt på siviliseringsprosessen i Danmark. Etter reformasjonen var det staten som tok ansvar for befolkningens åndelige og moralske liv. Mens den katolske kirke i middelalderen opptrådte relativt tolerant overfor befolkningens magiske univers, la den lutherske statskirke vekt på en fornuftspreget forkynnelse av synd og moral i sitt møte med allmuen. Det at stat og kirke smeltet sammen etter reformasjonen medførte at hele samfunnsmaskineriet ble mobilisert for å komme synden til livs.

Synden var ikke bare bestemt gjennom de ti bud, selv om trolldom ble tolket som brudd på 1. og 2. bud. Alle handlinger og trosformer, som enten overskred eller gikk imot kirkens strenge lære, eller som kongemakten og presteskapet av en eller annen grunn fant syndige, ble definert som kriminelle. Hos den fundamentalistiske ortodokse statsmakt som vokste frem etter reformasjonen, og som spesielt kjenner seg Christian IV's regjeringstid, ble begreper om kriminalitet utvidet til å omfatte stadig flere handlinger, som befolkningen i utgangspunktet ikke anså som kriminelle eller syndige. Eksistensen av trolldomsprosesser kan trolig på et generelt allment nivå tas som en indikasjon på at statens akkulturasjonsprosess rokket ved tradisjonelle holdninger og adferdsmønstre. Studeres prosessenes konkrete dynamikk derimot, finner man at embetsmenns statsutøvelse i praksis ikke alltid var i samsvar med sentralt foreskrevne retningslinjer. Dessuten var befolkningens oppfatning av fenomenet vanskelig å forene med statsmaktens. For eksempel klarte aldri staten å overbevise allmuen om at signeri var djevelens verk og en synd. Et annet eksempel er at norske fogder tillot mistenkte trollfolk å gjøre opp for seg

utenfor retten, fremfor å la dem henrette, som loven foreskrev. Like fullt lyktes staten generelt sett å få befolkningen til å føre prosesser, uten at prosessene var (helt) i tråd med statsmaktens lovintensjoner.

En avgjørende drivkraft for de protestantiske teologenes fokus på trolldom, var demonologien. I Danmark og Norge var det lutheranerne som tok med seg tankegodset til rikene. Kort tid etter reformasjonens innførelse tok Tausen, Palladius og Hemmingsen opp kampen mot trolldom og signeri i Danmark og prosessomfanget økte. I Norge ble den samme forkynnelse med kraft introdusert for allmuen via stavangerbispen Jørgen Erikssønn i 1570 – og 80 - årene, og etter denne tid finner det sted enkelte tilfeller av trolldomsprosesser. Erikssønn var trolig den som gikk hardest til verks mot det papistiske og ugudelige levned som han fant hos sin menighet. Han var opptatt av allmuens religiøse liv, men satte seg også fore å rydde opp i stiftets forvaltningsmessige og økonomiske situasjon. Som sentralmaktens handlekraftige mann i Stavanger vant han frem med sine synspunkter om signeriet da loven mot signeri ble utstedt i 1584.

Ifølge teologene var all magisk praksis som avvek fra kirkens foreskrevne ritualer, det samme som å tilbe djevelen. Teologene var preget av tidstypiske forestillinger om at apokalypsen var nært forestående. De så det slik at i denne siste time var de Guds utsendte apostler i kampen mot Djevelen. Kampen mellom Gud og mørkets fyrste ble bekreftet av merkelige naturfenomener og de mange trollfolk som nettopp på denne tiden ble avslørt over hele Europa. Både signere og trollfolk hadde sin virkningskraft fra djevelen, som de hadde inngått pakt med. Som djevelens sammensvorne var trollfolkene satans jordiske håndlangere som det var nødvendig å utrydde med alle midler og bål og brann. Denne svovel – kristendom ble forkynt både til kongsmakt og allmue, og alle ble oppfordret til å delta på Guds side i det åndelige oppgjør som utspant seg i verdens siste dager.

Når vitenskapsfolk beskjeftiget seg med demonologi, var det en streben etter å avsløre og motvirke djevelens og trollfolkenes snedige taktikker for å fremskynde verdens undergang. Den demonologiske lære slik den fremstod i dobbeltmonarkiet gjennomgikk endringer over tid. På 1500 – tallet hentet demonologene inspirasjon fra

bibelen, og avviste således demonologiens mer spekulative sider. Utover 1600 – tallet derimot ble læren mer sofistisert slik at de danske teologene ikke sto særlig tilbake i de debattene som verserte i lærde kretser i sentraleuropa. I 1617 kom loven som uttrykte en stor grad av verdslig tilslutning, og prosessomfanget økte deretter kraftig både i Danmark og Norge. Det kan se ut som at demonologiens forkynnelse skapte stor oppmerksomhet rundt fenomenet. Teologenes bidrag til at det ble ført prosesser bør derfor ikke undervurderes. All sannsynlighet taler for at presteskapets ideologiske kampanje skapte et "gunstig mentalt klima" for trolldomsforfølgelser.

Kirkens verdensoppfating og dens forståelse av trolldom var rådgivende gjennom store deler av 1500 – og 1600 – tallet. Mot slutten av 1600 – tallet kan det likevel se ut som at kirkens erkjennelseslære ble utfordret av alternative forklaringssystem. I universitetets skrifter hadde en naturvitenskapelig oppfatning av sykdom, dog i beskjeden form, blitt mer synlig fra midten av 1600 – tallet. Ifølge kirkeritualen av 1685 skulle ikke mystiske besettelses - og – forgjørelsestilfeller lenger diagnostiseres av en prest alene, men i samråd med en lege. Flere trolldomssaker mot slutten av 1600 – tallet tenderte i høyesterett til å bli forklart som tilfeller av melankoli eller senilitet. Rundt århundreskiftet ved 1700 satte opplysningstiden inn og den nye litteratur avviste den teologiske forklaring på trolldom.

Likevel er ikke kirkens katarsis nok til å forklare eksistensen av trolldomsprosessene. Kirken var i stor grad avhengig av at konge og riksråd var villig til å sette ideologi ut i praksis. Uten tvil lå statskirkens trolldomsoppfatning ofte til grunn for lovgivningen etter reformasjonen. Men dette arbeidets analyser av lovverket har likevel vist at de verdslige myndigheter var tilbakeholdne med å godta en fullt utviklet demonologisk lære. I 1584 ble det for eksempel ikke uttrykt at djevelpakten lå til grunn for signernes helbredende evner. I 1617 skilte myndighetene mellom "hvit" magi og diabolisme og graderte straff deretter. I 1683/87 differensierte de ytterligere mellom diabolisme, maleficium og signeri med en dertil gradering av straff. I tillegg delte de ikke teologenes syn på at trolldom var en majestetsforbrytelse og et *crimen exeptum*. Generelt sett ønsket ikke konge og riksråd at vanlige prosessuelle regler (1547 § 8, 17) skulle være opphevet i trolldomssaker, selv om det finnes eksempler på unntak fra dette overordnede inntrykket. Når de fikk vite om brudd på prosesslovgivningen,

strammet de inn tingets selvstendighet, som i 1576 og 1686 (nedenfor). Til tross for dette ga statsmakten ut lovene under trussel om straff for den øvrighet som ikke fulgte opp påbudene. I takt med at embetsverk og forvaltning ble utvidet, kan det neppe herske tvil om at også den statlige kontroll og regulering av samfunnet ble gjennomført mer effektivt. Befolkningen ble oppfordret til å anmelde rettsbrudd til øvrigheten, som tok hånd om forbrytere på sin legale måte. Tingets geografiske nærhet og samarbeidsvilje i trolldomsspørsmål spilte derfor en stor rolle for hvorvidt befolkningen lot konflikter bli ført for retten.

Av stor betydning for at trolldom ble anmeldt var omorganiseringen av rettssystemet, i Danmark fra 1537/47, og i Norge fra 1590/1607. En klar instansordning oppsto, hvor domstolene ble tillagt nye oppgaver og funksjoner. På en mer effektiv måte enn før ble retten etter omorganiseringene i stand til å løse konflikter som utspant seg på lokalnivå. I dette arbeidet har det blitt lagt vekt på at det danske hjemting vant relativt raskt innpass hos befolkningen. Retten ble satt hver uke og det var aldri langt til nærmeste tingsted. Embetsutøvelsen ble organisert av lokale lekdommere og fogder. Forlik gjennom utenomrettslige oppgjør var lite foretrukket i Danmark. I Norge derimot, var befolkningen mer skeptisk til den danske øvrighet som dominerte det offentlige rettsliv. Retten var satt langt sjeldnere enn i Danmark, ofte bare 2 – 3 ganger i året, og topografiske avstander kunne gjøre retten mer utilgjengelig. I stor grad foretrakk allmuen å gjøre opp for forbrytelser via soning med fogd. Forlik var fra gammel tid den vanlige måten folk løste konflikter på, og det kan se ut som at fogden kommer inn i en slags meglersrolle. Flere trolldom - og signerisaker ble avgjort gjennom soning med fogd i Norge. Et raskere oppgjør, samt gode inntekter til fogden i forbindelse med soningen, kunne trolig i noen tilfeller friste lensøvrigheten mer, enn strengt å ivareta lovenes ideologiske prinsipper. I Danmark øker prosessomfanget kort tid etter at den nye tingadministrasjonen ble innført. I Norge synes dette å gå tregere. Det er blitt argumentert for at det norske samfunn var "lukket" og det danske "åpent" i Muchemblems betydning.

I begge land brøt domstolene reglene om vitnehabilitet og tortur etter omorganiseringen av rettsvesenet. På sikt klarte sentralmakten likevel å innskjerpe underrettenes prosessførsel i Danmark. Spesielt etter 1576, da dødsdommer i

trolldomssaker ble underlagt landstingdommerens juridiske vurdering, fremsto prosessførselen langt mindre vilkårlig enn tidligere. Etter den store prosessbølgen som fulgte i kjølvannet av 1617 – loven, ble det vanskeligere å få rettens medhold i trolldomssaker. Landstingets legale prosesskrav virket trolig disiplinerende på den lokale rettspraksis. I Norge synes ikke sentralmaktens kontroll å ha vært like god. Rettens vilkårlighet økte gjennom innføringen av den nye rettsadministrasjon i 1590. En instansblanding mellom underretten og lagtinget var fremtredende gjennom store deler av prosessperioden. I tillegg tyder flere momenter på at lensøvrigheten øvet stor innflytelse over underrettens domspraksis. I Norge medførte de nevnte forhold til at det var relativt lett å oppnå rettens dom over trollfolk. Denne rammen synes å passe til det grafiske bildet av trolldomsprosessenes forløp i rikene. Mens trolldomsprosessene i stor grad tilsynelatende ebbet ut etter 1650 i Danmark, opprettholdes prosessintensiteten i Norge i en lengre periode, også etter midten av 1600 – tallet.

I de siste tiårene av 1600 – tallet synes imidlertid situasjonen å endres. I dette arbeidet er det argumentert for at det norske rettssystem i perioden etter 1650 befant seg i en modningsprosess. Etter 1630 ble fogdene underlagt en sterkere sentral kontroll, og med tiden mistet de mye av sin makt over prosessføringen. Soningen med fogd går sterkt tilbake etter 1650. Samtidig som fogderegimet avtok, økte sorenskriveren sin selvstendighet i forhold til amtsøvrigheten og lagretten. Fra 1687 var sorenskriveren kongelig utnevnt enedommer, med unntak i livs- og æressaker. I tillegg ble underrettens vilkårlighet satt under kritikk fra lagmenn og den høyere rett etter 1650. Den utbredte rådføringen som sorenskriver og lagretten hadde bedrevet med lagmannen gjennom store deler av prosessperioden, og som hadde redusert siktedes muligheter for appell, minsket også utover i perioden. Dette tyder for det første på at underrettens juridiske kunnskap ble bedre, og for det andre at rettssikkerheten ble skjerpet for siktede. Etter 1670 ble det vanskelig å få rettens medhold i trolldomssaker, og dødsstraffene reduseres kraftig fra denne tid. Trolig falt den siste dødsstraffen for trolldom i Norge i 1681.

Mens det norske rettssystem gjennomgikk en modningsprosess, kan det derimot se ut som at det lokale rettsstellet i Danmark forverres. Dommerstanden i de danske underrettene gjennomgår i 1600 – tallets andre halvdel en kvalitetssenkning, da

krigføringen skapte store forstyrrelser i det lokale rettsliv. Landstingdommeren Villum Lange holdt likevel dødsstraffene tilbake de årene hans periode varte (1660 – 1680). Da han gikk av derimot, åpnes det for en større vilkårlighet og en ny streng sanksjonering på trolldom gjenopptas både i underrettene og ved landstinget. Igjen griper myndighetene inn og stopper det som kunne ha utviklet seg til en ny oppgangstid for trolldomsprosessene i Danmark. Dødsstraffer i trolldomssaker skulle fra 1686 vurderes av høyesterett. Eliten i høyesterett stilte seg i stadig sterkere grad kritisk til djvelpaktens realitet. Etter 1660 var høyesterett besatt både av adelsmenn og borgere. Det er antydning at representantene fra borgerskapet var mer skeptisk til djvelpakten enn sine adelige kolleger. Dette kan ha sammenheng med at borgerskapet gjennom sine handelsforbindelser, i større grad enn adelen, hadde kontakt med de europeiske land som tidlig begynte å avvise trolldomssøksmål. Det å føre trolldomssaker til høyesterett ble imidlertid både dyrt og risikofyllt for saksøkeren, og prosessomfanget avtar. Når det ble vanskelig å vinne frem med trolldomssøksmål skapte dette trolig en situasjon der utenomrettslige oppgjør, som tidlig i perioden ikke ble anvendt i større grad, øker i Danmark. I tillegg vet man fra dansk forskning at privatjustis i enkelte tilfeller også ble anvendt overfor farlige trollfolk. Det kan ikke utelukkes at dette også var situasjonen i Norge.

Til tross for at staten lyktes med å få folk til å bruke retten som sin arena for konfliktløsning og til det å føre trolldomsprosesser, klarte aldri statsmakten å overtale allmuen til å anmelde trollfolk på ideologisk grunnlag. Det var den konkrete skade som trollfolk hadde utført som lå til grunn for søksmålene. Signeri og diabolisme derimot, utgjorde sjelden anklagegrunnlaget. Dette skyldtes at signere utgjorde en viktig ressurs som befolkningen ikke ville kvitte seg med. I den grad signerne ble stevnet, var årsaken som regel at de hadde overskredet grensen mellom hvit og svart magi, eller at de hadde gitt råd som fikk motsatt effekt av den ønskede. Selv om allmuen neppe var upåvirket av den diabolske versjonen av trolldom som presteskap og øvrighet fremmet, kan det likevel se ut som at diabolisme for allmuen var et abstrakt trolldomsbegrep, som kun i begrenset omfang slo rot i deres forestillingsverden. Folkelige forestillinger om demoner og djevler var svært lite i samsvar med den eliteskapte diabolismen. Akkulturasjonsprosessen vant med andre ord ikke helt fram i sin ytterste konsekvens.

I Norge fremkom imidlertid diabolisme hyppigere i anklagegrunnlaget sammenlignet med Danmark. Årsaken til dette var trolig at den danske øvrigheten i Norge var ivrigere etter å komme trolldomsplagen til livs. Spesielt kan dette ha vært situasjonen i Finnmark. Øvrigheten i Norge var også i større grad enn i Danmark knyttet direkte til kongen. Det kan ikke utelukkes at pliktoppfyllende embetsmenn i Norge gjennom nitidig å følge opp 1617 – forordningens intensjon, så en mulighet til å vekke kongens gunst. Spesielt Christian IV synes å sette pris på en aktiv innsats, da han tydeligvis nærte en særegen interesse for fenomenet. Det finnes også i det danske materialet noen unntaksvise eksempler på at øvrigheten opptrådte som "heksejegere", trolig ut fra den samme motivasjon som ovenfor nevnt. I Norge var likevel embetsstanden en utenlandsk elite, og det synes som at øvrighetens ulike sjikt fant en felles interesse i å avsløre trolldom. Rettssystemet var over lengre tid relativt åpent for juridiske overgrep som trolig ga rom for en hardhendt myndighetsutøvelse. I begge land var imidlertid diabolisme et sentralt punkt i tilståelsen. Tilståelsen fremkom ofte etter press fra fogd og prest og var snarere et uttrykk for øvrighetens trolldomsoppfatning enn den siktedes.

Statskirkens press kombinert med etableringen av et offentlig rettsapparat og embetsvelde, ser ut til å ha brutt ned den balansen som før hadde eksistert mellom magi og motmagi. I takt med at statsmaktens disiplineringstiltak økte og embetsverket ble utvidet, ble skadevoldende gjerninger i stadig større grad trukket inn i rettsmaskineriet fremfor å bli nøytralisert av "kloke koner". Til tross for at det mot slutten av 1600 – tallet ble vanskelig å vinne frem med trolldomssøksmål i begge riker, levde likevel trolldomstroen videre hos befolkningen. Hos eliten ble trolldom gitt naturlige forklaringer og karakterisert som uvitende *overtro*. Det kan ikke utelukkes at allmuen på sin side igjen søkte "kloke koner", som kunne uskadeliggjøre onde angrep med motmagi.

Veien videre, avsluttende bemerkninger.

Det er fortsatt mange spørsmål som står ubesvart om trolldomsprosessene i Danmark og Norge. Jeg vil peke på noen sider ved forskningen som burde bli undersøkt nærmere.

I Norge savnes det flere regionale nærundersøkelser. Foruten Næss sin nasjonale oversikt er det bare østlandsområdet og Finnmark som har gjennomgått detaljerte analyser. Med tanke på de innvendinger som innledningsvis ble nevnt i forbindelse med sentrum – periferimodellen (s. 1-2), vil det være interessant om nærmere forskning på andre regioner avdekker avvik fra Næss sin nasjonale beregning.

Sjamanismesakene i Finnmark har heller ikke vært gjenstand for detaljerte undersøkelser. Prosessenes indre dynamikk, sett opp mot (utenriks -) politiske forhold og etniske konfliktdimensjoner, bør kunne gi grunnlag for interessante drøftinger. Spesielt sett i forhold til det forskningen ellers har avdekket om prosessene i Finnmark, skulle problematikken by på spennende utfordringer. Den voldsomme prosessintensiteten i Finnmark vekker også nysgjerrigheten vedrørende situasjonen i Nordland og Troms. Forskningen på disse fylkene har i stor grad strandet på et manglende kildegrunnlag. I den senere tid har det likevel vært gjort spredte stikkprøver (av Rune Hagen og Per Einar Sparboe) som kan tyde på at kildene er å finne for den som ønsker å gå inn for oppgaven.

Videre savnes det grundige analyser på den demonologiske diskurs innenfor kirken. Det kunne vært ønskelig med en bredere kunnskap om utlandets innflytelse på den geistlige trolldomsoppfatning og utvikling. De protestantiske demonologenes dogmatiske uenigheter og fellesnevner bør trekkes bedre frem. Foruten de kirkelederne som i dette arbeidet er omtalt, er andre sentrale kirkeledere i trolldomsforskningen bare i beskjedent omfang studert. For eksempel er de norske superintendentene lite synlige i de verk som er skrevet om trolldomsprosessene i Norge. Det er ikke urimelig at den demonologiske debatt som forgikk internt, påvirket de verdslige myndighetenes valg av lovgivning i rikene. Det vekker også nysgjerrighet hvordan den geistlige eliten sin diskusjon vedrørende demonologi konkret påvirket skoleringen av presteskapet. Dette kan igjen ha hatt betydning for hvordan sogneprestene opptrådte i forhold til trolldom i lokalsamfunnene. Som nevnt tidligere i dette arbeid, er sogneprestenes rolle i trolldomsprosessene generelt sett lite undersøkt i Danmark.

Det er heller ikke foretatt en systematisk analyse av forholdet mellom trolldomsprosesser som ble dømt ved private birketing og offentlige herredsting i Danmark. Det kan ikke utelukkes at trolldomssøksmål ble behandlet forskjellig og at dette kan ha bidratt til lokale / regionale forskjeller i prosessintensitet. Endelig ville det både på dansk og norsk side vært interessant å forfølge de sene trolldomsprosesser etter 1700, og tingets behandling av disse. Hvordan ble trolldom møtt hos øvrigheten, og hva skjer med trollfolk når folketroen konfronteres med elitekulturen ?

Avslutningsvis gjenstår fortsatt mange interessante spørsmål som bør søkes besvart for å øke forståelsen om trolldomsprosessene. På bakgrunn av dette tror jeg siste ord om trolldomsprosessene på langt nær er sagt.

Kilder og litteratur

Trykte kilder:

Magnus Lagabøtes landslov, (Absalon Taranger oversettelse) Oslo – Bergen – Tromsø 1970

Den Rette Jyske Lovbog, København 1642

Kong Christian den Fjerdes Norske Lovbog af 1604, Oslo 1981

Christian den Fjerdes Recess 1643 (store recess), Oslo 1981

Kong Christian den Femtes Danske lov af 15. April 1683, København 1949

Kong Christian den Femtes Norske lov af 15. April 1687, Stavanger 1982

Tingbok for Finnmark 1620 - 1633, Oslo 1987

Samling af gamle danske Love, fjerde Deel (Anmerkninger ved Kolderup - Rosenvinge), København 1824

Norske Rigsregistranter, (forkortet NRR), Christiania 1861

Danske Magazin Tredje Række, første bind, København 1843

Stavanger domkapitels protokol 1571-1630, (kommentarer ved Andreas Brandrud), Christiania 1901

Hemmingsen, Niels: *"En Underuisning aff den hellige schrift, huad mand døme skal om den store oc gruelige Guds bespottelse, som skeer met Trolddom, signelse, manelse oc anden saadan Guds hellige naffns oc ords vanbrug. item 33 propositiones imod Trolddom - Dertil 33 Propositiones om spådom"*, København 1576.

Jacobsen, J. C.: *"Danske Domme i trolddomssager i Øverste Instans"*, København 1966

Jacobsen, Lis: *Peder Palladius` Danske Skrifter* bind 2 (1914 - 1915) og bind 5 (1925 - 1926), Universitets - Jubilæets danske samfund, København

Lilienskiold, Hans H.: *"Trolddom og Ugudelighet i 1600 - tallets Finnmark"*, Ravnetrykk, Tromsø 1998

Bibelen eller Den Hellige Skrift, Det Gamle og Det nye Testamentets Kanoniske Bøker, Det Norske Bibelselskaps forlag, Oslo 1970

Upublisert litteratur og originalmanuskript:

Birkelund, Merete: *En analyse av af danske trolddomsprocesser (i 16. og 17. Århundrede) på trykt materiale, supplered med en kontrollundersøgelse på Århusområdetets kilder (originalmanuskript)* Universitetet i Århus 1981

Brink, Torben: *Den teologiske forståelse af trolddom i Danmark indtil midten av det 17. Århundrede*, Institutt for kirkehistorie, Århus 1992

Hagen, Rune: *Heksene som religionspsykologisk forskningsområde*, 1999

Hagen, Rune: *Ved nedgangen til helvete. Satan i Finnmark*, foredragsmanus 24.09.99

Hagen, Rune: *Heksekraft mot Kongemakt*, et essay om prinsesse Annes bryllupsferd i 1589. (foredragsmanus)

Knutsen, Gunnar W.: *Trolddomsprosessene på Østlandet. En kulturhistorisk undersøkelse*, (originalmanuskript) UiO 1996

Litteratur:

- Alm, Ellen: *Trolldom og ugudelighet i 1600 - tallets Finnmark*. Anmeldelse i *Acta Borealia* bd. 1. Oslo 1999
- Alver, Bente: *Heksetro og trolldom. Et studie i norsk heksevesen*, Oslo 1971
- Ankarloo, Bengt: *Trolldomsprocesserna i Sverige*, Stockholm 1971
- Ankarloo, Bengt og Henningsen, Gustav: *Innledning* i Ankarloo og Henningsen (red.) *Hexornas Europa 1400 - 1700*, Lund 1987
- Ankarloo, Bengt: *Det stora ovesendet 1668-1676* i Ankarloo og Henningsen (red.) *Hexornas Europa 1400 - 1700*, Lund 1987
- Anners, Erik: *Den Europeiske Rettens historie*, Oslo 1993
- Appel, Hans H.: *Tinget, magten og æren*, Odense 1999
- Bang, Chr. A.: *Den Norske Kirkes Historie i reformations - aarhundredet (1536 - 1600)*, Kristiania 1895
- Bang, Vilhelm: *Hexevæsen og Hexeforfølgelser især i Danmark*, København 1896
- Bartlett, Robert: *Trial by Fire and Water. The Medieval Judicial Ordeal*, Oxford 1988
- Bendix, Chr. De Fine: *Stavanger amptes udførlige beskrivelse*, Stavanger 1952
- Benedictow, Ole Jørgen: *Fra rike til provins* i K. Mykland red. *Norges Historie* bd. 5, Oslo 1977
- Bergh, Kirsten: *Til ild og bål i Vardøhus festning 650 år*, Oslo 1960
- Birkelund, Merete: *Troldkvinden og hendes Anklagere, Danske hekseprocesser i det 16. Og 17. Århundrede*, Århus 1983
- Bokklubbens tobindsleksikon*, (red.) Egil Tveterås, Oslo 1990
- Briggs, Robin: *Witches and Neighbours*, Oxford 1996
- Brink, Torben: *Niels Hemmingsens forståelse af trolldom - en nyvurdering*, i *Fortid og Nutid* nr. 2. København 1993
- Burke, Peter: *Det komparative studiet av Europas hexevesende* i Ankarloo og Henningsen (red.) *Hexornas Europa 1400 - 1700*, Lund 1987
- Burke, Peter: *History & Social Theory*, Cambridge 1992
- Burke, Peter: *Popular Culture in Early Modern Europe*, Aldershoot 1994
- Christensen, Jens og Johansen, Jens Chr. V.: *men mon de ikke var skyldige... Om hekse og amatør - og faghistorikere* i *Fortid og Nutid* bd. 29, København 1981 -1982
- Christensen, Jens: *Troldkvinden og hendes anklagere*. Anmeldelse av Birkelunds arbeid i *Fortid og Nutid* bd. 31 1984, København
- Clark, Stuart: *De protestantiske demonologerna* i Ankarloo og Henningsen (red.) *Hexornas Europa 1400 - 1700*, Lund 1987
- Cohn, Norman: *Europas indre demoner. Demonisering av kristne i middelalderen*, (London 1975), Norsk overs. Oslo 1997

Dahl Bratrein, Håvard: *Sissel på Slettnes - en kvinne og "heks" i vår tid* i *Ottar* nr. 2, Tromsø 1985

Dahl Bratrein, Håvard: *Heksesakene i Karlsøy og Helgøy bygdebok* bd. 1, Tromsø 1989

Dansk biografisk leksikon (forkortet DBL) red. C. F. Bricka, Gyldendal, København 1887

Dansk biografisk leksikon (forkortet DBL) red. S. V. Cedergreen Beech, Gyldendal, København 1979

Dyrvik, Ståle: *1536 - 1814 i Grunntrekk i norsk historie fra vikingtid til våre dager*, Oslo 1991

Dyrvik, Ståle: *Truede tvillingriker 1648 - 1720*, bd. 3 i *Danmark - Norge 1380 - 1814*, Oslo 1998

Ehrenreich, Barbara og English, Deidre: *Witches, Midwives and Nurses: History of Woman Healers*, Old Westbury (New York) 1973

Elgvin, Johannes: *En by i kamp. Stavanger 1536 - 1814*, Stavanger 1956

Erichsen, Bodil Chr.: *Norsk strafferettspraksis på slutten av 1600 - tallet: Forskjellsbehandling på økonomisk grunnlag* i (norsk) *Historisk Tidsskrift* nr. 2, Oslo 1994

Fladby, Rolf: *Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets foged*, Oslo 1963

Fladby, Rolf: *Gjenreisning 1536 - 1648* i Knut Mykland (red.) *Norges historie* bind 6, Oslo 1977

Fladby, Rolf: *Samfunn i vekst under fremmed styre 1536 - 1660*, Oslo 1986

Graver, Hans P: *Rett under sosialt trykk - rettssosiologiske aspekter ved trolldomsprosessene i Norge* i *Lov og Rett* nr. 1, Oslo 1984

Grell, Ole Peter: *The Scandinavian Reformation: from evangelical movement to institutionalisation*, Cambridge 1995

Gustafsson, Harald: *Refleksjoner over Danmark - Norges historia*, i (norsk) *Historisk tidsskrift* bd. 78, nr 4, Oslo 1999

Hagen, Rune: *...og svovl paa hendes bryst paa pinebenken, trolldomsprosesser i Finnmark på 1600 -tallet*, i *Heimen* bd. 32, Oslo 1995

Hagen, Rune: *Kledd naken barbert og kastet på sjøen* i *Historie* nr. 2, Bergen 1996

Hagen, Rune: *Nettproduksjoner 6 artikler, Hekseforfølgelser i Finnmark på 1600 - tallet*, 1997 (<http://www.melbu.vgs.no/samfunnshuset/fagprat/hekser.html>)

Hagen, Rune: *Hekseri og Djevleskap - en innføring i demonologi* i *Historie* nr. 3, Bergen 1997

Hagen, Rune: *Beelszebubs fluer, trolldomsoppfatninger hos Petter Dass* i *Herr Petter 350 år*, Ravnetrykk, Tromsø 1997

Hagen, Rune og Per Einar Sparboe red.: *Trolldom og ugudelighet i 1600 - tallets Finnmark*, Ravnetrykk, Tromsø 1998

Hagen, Rune: *Heksemakt mot kongemakt. En stormfull historie om kjærlighet, uvær, nautisk trolldom og kongebryllup i Oslo i 1589* i *Historie* nr. 2, Bergen 1998

Hagen, Rune: *St. Hansfest med djevledyrkelse og ville hekseselskap, samt Kongen, Katten og Presten* i *Historie* nr. 2, Bergen 1999

Hagen, Rune: *Satan i Nord. Forfølgelser av trollfolk i Finnmark på 1600 - tallet* i *Hinsides*, Oslo 1999

Hagen, Rune: *The witch - hunt in early modern Finnmark* i *Acta Borealia* nr. 1, Oslo 1999

Hagen, Rune: *Christian IV's sjøreise mot nord* i *Håløygminne* utgitt av Hålogaland historielag hefte 3, 1999

Hagen, Rune: *Hans Hansen Lilienskiold i Hekser i Nord*
<http://www.ub.uit.no/fag/historie/lilienskiold.html>

Heikkinen, Antero & Kervinen, Timo: *Den manliga dominansen* i Ankarloo og Henningsen (red.) *Hexsornas Europa 1400 - 1700*, Lund 1987

Halvorsen, Lillian: *Himmelens tale. Astrologi og forestillinger om selvutvikling, skjebne og menneskets frie vilje* i *Hinsides*, Oslo 1999

Hamre, Lars: *Kommentar til Hans Eyvind Næss* i (norsk) *Historisk tidsskrift* nr. 2. Oslo 1991

Hastrup, Kirsten: *Trollkarlar och hedendom* i Ankarloo og Henningsen (red.) *Hexsornas Europa 1400 - 1700*, Lund 1987

Hauan, Johnsen Marit: *En trollkvinne må du ikke la leve* i *Ottar* nr. 2. Tromsø 1985

Helle, Knut: *Tiden fram til 1536* i *Grunntrekk i norsk historie fra vikingtid til våre dager*, Oslo 1991

Henningsen, Gustav: *The witches` Advocate. Basque Withcraft and the Spanish Inquisition (1609 - 1614)*, Reno, Nevada 1980

Henningsen, Gustav: *Trolldom i det 17. Århundredes Danmark* (opposisjonsinnlegg) i (dansk) *Historisk tidsskrift* bind. 92 Hæfte 1, København 1992

Henningsen, Gustav: *Hekseforfølgelse etter hekseprocessenes tid* i *Folk og Kultur*, Årbog for dansk etnologi og Folkemindevitenskap, København 1975

Høgsæt, Ragnhild: *Del 3 i Tromsø gjennom 10 000 år. Bind 1 Fra boplass til by - opp til 1794*, Tromsø 1994

Imsen, Steinar: *Seinmiddelalderen. Europas historie 1300 - 1550*, Oslo 1984

Jacobsen, J. C.: *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, København 1971

Jensen, Anton: *To hekseprocesser* i Thomas Bloch Ravn (red.) *Staten og civilisationen. Mentalitetshistoriske essays om Danmark i 1700 - tallet*, den Jyske Historikers Skriftrække nr. 1, Aarhus 1984

Johannesen, Inger & Flebo, Åge: *Kampen mod hedenskab og papisme* i Thomas Bloch Ravn (red.) *Staten og civilisationen. Mentalitetshistoriske essays om Danmark i 1700 - tallet*, den Jyske Historikers Skriftrække nr. 1, Aarhus 1984

Johansen, Jens Chr. V.: *Tavshed Er Guld... En historiografisk oversigt over amerikansk og europæisk heksetros - forskning 1966 - 1981* i (dansk) *Historisk tidsskrift* bd. 81, København 1982

Johansen, Jens Chr. V.: *Anklagelsema sociologi* i Ankarloo og Henningsen (red.) *Hexsornas Europa 1400 - 1700*, Lund 1987

Johansen, Jens Chr. V.: *Djævletro og folkemagi* (bokanmeldelse) i *Fortid og Nutid* bd. 34, København 1987

Johansen, Jens Chr. V.: *Da Djævelen var ude... Trolldom i det 17. århundredes Danmark*, Odense 1991

Johansen, Jens Chr. V.: *Trolldom i HIFO - rapport II*. Oslo 1994

Johansen, Jens Chr. V.: *Faith, Superstition and Witchcraft in Reformation Scandinavia* i Ole Peter Grell (red.) *The Scandinavian Reformation: from evangelical movement to institutionalisation*, Cambridge 1995

Jong, Erica: *Witches*, New York 1981

Jørgensen, Poul Johs.: *Nogle Træk af Jyske Lovs Historie i tiden efter 1241 indtil Danske lov* i Erik Reitzel - Nielsen (red.) *Med Lov skal Land bygges*, København 1941

Jørgensen, Poul Johs.: *Vidnebevist i Jyske Lov* i Erik Reitzel - Nielsen (red.) *Med Lov skal Land bygges*, København 1941

Jørgensen, Poul Johs.: *Dansk Rets Historie*, København 1974

Kieckhefer, Richard: *European Witch Trials. Their Foundations in Popular and Learned Culture 1300 - 1500*, London 1976

Kjeldstadli, Knut: *Fortida er ikke hva den engang var. En innføring i historiefaget*, Oslo 1992

Klaniczay, Gabor: *Hextron och det schmanistiska substratet* i Ankarloo og Henningsen (red.) *Hexsornas Europa 1400 - 1700*, Lund 1987

Knutsen, Gunnar W.: *Trolldomsprosessene på Østlandet. En kulturhistorisk undersøkelse i Tingbokprosjektet*, Oslo 1998

Knutsen, Gunnar W.: *A Central periphery ? Witchcraft trials in south - eastern Norway* i *Tid og Tanke* nr. 2, Oslo 1997

Krogh, Tyge: *Oplysningen og det magiske, henrettelser og korporlige straffe i 1700- tallets første halvdel*, København 2000

Kvam, Jak. Vilh.: *Den norske kirkes biskoper efter reformasjonen*, Kristiania 1909

Lebech, Mogens: *De jyske Lovbøger. Jyske Lovs Haandbøger og deres Indhold* i Erik Reitzel - Nielsen (red.) *Med Lov skal Land bygges*, København 1941

Levack, Brian P.: *The Witch - hunt in Early Modern Europe*, New York 1987, (fjerde utgave 1996)

Macfarlane, Alan: *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A Regional and Comparative Study*, London 1970

Madar, Maia: *Varulvar og giftblandare* i Ankarloo og Henningsen (red.) *Hexsornas Europa 1400 - 1700*, Lund 1987

Midelfort, H.C. Erik: *Witch Hunting in Southwestern germany 1562 - 1684. The Social and Intellectual Foundations*, Standford 1972

Mikkelsen, Jørgen: *Retsvæsenets udbygning i Danmark. Lokale konsekvenser og reaktioner ca. 1550 - 1750* i Harald Winge (red.) *Lokalsamfunn og Øvrighet i Norden ca. 1550 - 1750*, Oslo 1992

Monter, William E: *Witchcraft in France and Switzerland. The Borderlands During the Reformation*, Ithaca 1976

Monter, William E: *Skandinaviens hexvesen i ett engelsk - amerikansk perspektiv* i Ankarloo og Henningsen (red.) *Hexsornas Europa 1400 - 1700*, Lund 1987

Muchembled, Robert: *Spegelens baksida; Satansmyter och kulturella realiteter* i Ankarloo og Henningsen (red.) *Hexsornas Europa 1400 - 1700*, Lund 1987

- Murray, Margaret: *The Witch - Cult in Western Europe. A Study In Anthropology*, Oxford 1921
- Mykland, Knut: *Gjennom nødsår og krig 1648 - 1720* i K. Mykland (red.) *Norges Historie* bd. 7, Oslo 1977
- Mykland, K., Fossen, A. B., Herstad, J., Utne, B.: *Norge under eneveldet 1660 – 1720*, Bergen 1975
- Nielssen, Alf Ragnar: *Fra storvær til småbruk. Den geografiske ekspansjonen i den norske bosettinga i Finnmark ca. 1570 til 1700* i *Heimen* nr. 2, Oslo 1986
- Niemi, Einar: *Øvrighet og allmue i Vadsøs Historie*, Vadsø 1983
- Norsk Historisk Leksikon*, (forkortet NHL) Cappelen, Oslo 1981
- Norsk biografisk leksikon* (forkortet NBL) Aschehoug, Oslo 1872
- Norske Samlinger*, (forkortet NS), Christiania 1872
- Næss, Hans Eyvind: *Trolldomsprosessene i Norge på 1500 - 1600 tallet*, Stavanger 1982
- Næss, Hans Eyvind: *Trolldomsprosessene i Norge og Christian V's Norske Lov* i D. Tamm (red.) *Christian V's Danske og Norske Lov i 300 år*, Viborg 1983
- Næss, Hans Eyvind: *Med Bål og Brann*, Oslo 1984
- Næss, Hans Eyvind: *Den kriminologiska konteksten* i Ankarloo og Henningsen (red.) *Hexsomas Europa 1400 - 1700*, Lund 1987
- Næss, Hans Eyvind: *Mededinstitutet. En undersøkelse av nektelsesedens utbredelse og betydning i norsk rettsliv på 1600 - tallet* i (norsk) *Historisk tidsskrift* nr. 2, Oslo 1991
- Næss, Hans Eyvind: *For rett og rettferdighet i 400 år. Sorenskriverne i Norge 1591 - 1991*, Stavanger 1991
- Næss, Hans Eyvind: *Vold i HIFO - rapport II*. Oslo 1994
- Næss, Hans Eyvind: *Det rettslig – administrative systemet i Norge: Relasjonen mellom ulike nivåer, styring og kontroll ca. 1500 – 1800* i *Rettspraksis 1, Tingbokprosjektet*, Oslo 1994
- Rian, Øystein: *Den aristokratiske fyrstestaten 1536 - 1648 i Danmark - Norge 1380 - 1814* bind 2, Oslo 1997
- Roesdahl, Else: *Vikingernes Verden*, København 1987
- Sandmo, Erling: *Tingets tenkemåter: Kriminalitet og rettssaker i Rendalen, 1763 - 97* i (norsk) *Historisk tidsskrift* nr. 2, Oslo 1991
- Sandmo, Erling: *Æren og ærekrenkelsen* i *HIFO - rapport II.*, Oslo 1994
- Sandmo, Erling: *Voldssamfunnets undergang. Om disiplineringen av Norge på 1600 - tallet*, Oslo 1999
- Sandnes, Jørn: *Kniven, ølet og æren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500 - og 1600 - tallet*, Oslo 1990
- Sandvik, Hilde: *Tinget i Finnmark 1620 - 1633* i *Heimen* nr. 4. Oslo 1987
- Sandvik, Hilde: *Rettsvesenets utbygging i Norge. Lokale konsekvenser og reaksjoner ca. 1550 - 1750* i Harald Winge (red.) *Lokalsamfunn og Øvrighet i Norden ca. 1550 - 1750*, Oslo 1992

Scocozza, Benito: *Christian IV*, København 1987

Sejr Jensen, Karsten: *Trolddom i Danmark 1500 - 1588*, København 1988

Skadhauge, Dorthe: *Troldkvinden og hendes anklagere*, (bokanmeldelse) i (dansk) *Historisk Tidsskrift* bd. 84, København 1984

Sogner, Sølvi: *Trolddomsprosessene i Norge på 1500 og 1600 - tallet* (forkortet opposisjonsinnlegg) i *Norveg* nr. 25, Oslo 1982

Solvang, Jens: *Ei heksesak frå Hillesøy i 1780 i Håløygminne* utgitt av Hålogaland historielag hefte 2, 1938

Sturluson, Snorre: *Norges kongesagaer*, Gyldendal 1979

Tamm Ditlev: *Majestætsforbrydelsen i Danske Lov* i D. Tamm red. *Christian V's Danske og Norske Lov i 300 år*, Viborg 1983

Tamm, Ditlev: *Hexornas Europa*, (bokanmeldelse) i (dansk) *Historisk tidsskrift* bd. 88, København 1988

Tamm, Ditlev: *Retshistorie Bind 1. Dansk retshistorie*, Jurist og Økonomforbundets forlag, Viborg 1990

Tamm, Ditlev og Johansen, Jens Chr. V.: *Kongens ting, byens ting og bondens ting - studier i det danske retssystem 1500 - 1800* i *Fortid og Nutid*, bd. 2, København 1992

Tamm, Ditlev og Johansen, Jens Chr. V.: *Retssystemerne i Norden* i *HIFO - rapport II*, Oslo 1994

Thomas, Keith: *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England*, Harmondsworth 1978 (Orig. London 1971)

Trevor Roper, Hugh R.: *Hekse og heksejakt*, København 1973 (orig. *The European Witch - Craze of the 16th and 17th Centuries*, Harmondsworth 1969)

Tørnsø, Kim: *Djævletro og Folkemagi. Trolddomsforfølgelser i 1500 og 1600 - tallets Vestjylland*, Aahus 1986

Wagner, Wolfgang: *Danske Lov og dansk lovgivning i europæisk ramme* i D. Tamm (red.) *Christian V's Danske og Norske Lov i 300 år*, Viborg 1983

Willumsen, Liv Helene: *Trollkvinne i Nord, i historiske kilder og skjønnlitteratur* i *Lærerhøgskolens skriftserie* nr. 1, Tromsø 1994

Wittendorf, Alex: "Evangelii lyse dag" eller "hekseprosessernes mørketid" ? Om Peder Palladius' historieoppfattelse i *Tradisjon og Kritik. Festskrift til Svend Ellehøy*, København 1984

Wittendorf, Alex: *På Guds og Herskabs nåde* i bind 7 av *Danmarkshistorie 1500 - 1600*, København 1989

Wittendorf, Alex: *Trolddomsprosessernes ophør i Danmark* (opposisjonsinnlegg) i (dansk) *Historisk tidsskrift* bind. 92 Hæfte 1, København 1992

APPENDIKS

Anmerkninger ved det statistiske materialet:

Personregister hos Sejr - Jensen og Rune Hagen er ikke publisert. De registreringer som foreligger under deres navn baserer seg på liste jeg har mottatt. Sejr Jensen oppgir i sitt publiserte manuskript at hans arbeid dekker 134 personer. I den listen jeg har mottatt befinner det seg imidlertid bare 72 personer. Det mangler med andre ord noen navn under denne kolonnen. Der en x er markert i kolonnen under Hagen, er dette nyoppdagede saker fra Nordland og Troms. I Birkelund sitt publiserte arbeid foreligger det heller ikke personregister. Det var å finne i hennes originalmanuskript (se litteraturliste). Øvrige forfattere har publiserte personregister. Betegnelsen "*noen trollfolk*", registrerer jeg som 2 personer.

Tabellen er som nevnt basert på danske og norske arbeider vedrørende trolldom. Dette gjør at dersom ikke forfatterne selv skiller mellom "ekte" trolldomssaker og injuriersaker (jfr. dette arbeidets definisjon av trolldomsprosess s. 11-12), kan det finnes injuriersaker i denne tabellen.

Næss 1982, nevner imidlertid på side 444, fotnote 350, at de nedenfor nevnte personer (nummer) var injuriersaker og de er derfor fjernet fra mitt personregister. Da Knutsen i stor grad benytter samme kildemateriale som Næss, vil de personer som utgår hos Næss også bli fjernet fra Knutsen sin liste, i min tabell.

De oppgitte injuriersaker hos Næss er nummer:

57, 69, 70, 71, 78, 99, 110, 112, 128, 129, 131, 132, 175, 205,
227, 234, 239, 241, 260, 273, 277, 278, 283, 284, 295, 302 - 304,
306, 309 - 310, 321, 323, 329, 330, 343 - 344, 347, 354, 358, 368,
380, 382, 383, 392, 394 - 396, 397 - 401, 404, 407, 409, 411 - 412,
417, 424, 433, 443, 462, 464, 475, 477 - 478, 480, 490, 553b,
568, 588, 590, 691 - 691a, 772, 777, 783, 785 - 788, 795 - 796, 799,
812, 823, 825 - 827, 849, 855-856, 858.

I tillegg anmerker han (side 502) at følgende saker skal gå ut av hans liste:

195d, 239a, 242h, j, k, l, 279a, b, c, 311b, c, 331f, 349b, c, d, 355, 367.

Næss (1982) og Willumsen (1994) sin liste over trollfolk i Finnmark har som før nevnt blitt justert av Rune Hagen. Dette får den konsekvens at noen av de sakene Næss nevner som injuriersaker, viser seg å være "ekte" trolldomssaker. Motsatt har Hagen også funnet frem til at enkelte saker som er registrert hos Næss og Willumsen som "ekte" trolldomssaker, er injuriersaker. I tillegg har samtlige forskere nevnt samme person mer enn *en* gang. Disse personer vil bli oppført *kun en gang* og rubrikken med den trolldomsanklagede sitt navn vil ha to/evt. flere saksnummer. Når det gjelder Finnmarksmaterialet holder jeg meg til Hagen sine oppdaterte undersøkelser. Dette får den konsekvens at enkelte saker som Næss ovenfor har merket som "injurie" likevel finnes registrert, fordi de er "ekte" trolldomssaker.

Med tillatelse fra Rune Hagen har jeg fått gjengi noen av hans bemerkninger til Næss og Willumsen sitt personregister, som er relevant for min tabell:

Oluf Guttormsen - Ingen trolldomssak, handler om tyveri, 784 hos Næss (utgår)
 Lisbeth, kona til Oluf Nilsen - Nevnt to ganger, 785 og 790 hos Næss
 Ingeborg Jørgensdatter - Nevnt to ganger, 710 og 715 hos Næss
 Dorte Lauritzdatter - Nevnt to ganger, 741 og 795 hos Næss
 Margrete Jonsdatter - Nevnt to ganger, 758 og 796 hos Næss
 Marit Edisdatter - Nevnt to ganger, 780 og 781 hos Næss
 En trollkone - Nr. 831 hos Næss, sannsynligvis samme som Anne nr. 786
 Marit Mikkelsdatter - Nevnt to ganger, 745 og 769 hos Næss og 89 og 93 hos Willumsen
 Magdalena Jacobsdatter - Nevnt to ganger, 765 og 808 hos Næss og 109 og 121 hos Willumsen

Gunhild, kona til Peder Smeld - Nevnt to ganger, 719 og 794 hos næss og 55 og 58 hos Willumsen

Sigrid Olsdatter - Nevnt to ganger, 747 og 749 hos Næss og 95 og 119 hos Willumsen

Noen trollfolk - 833 og 834 svarer til 832 og 835 hos Næss, og 46 og 47 svarer til 45 og 52 hos Willumsen (Noen trollfolk skal altså regnes som to og ikke som fire)

Fire udediske mennesker - svært usikkert kildegrunnlag. 859,860,861 og 862 hos Næss, 48,49,50 og 51 hos Willumsen

Ragnhild, kona til Jakob Tommassen - hun er beskyldt for trolldom men ikke ført for retten. 782 hos Næss og 32 hos Willumsen (utgår)

Berit Olsdatter - ren injuriesak. 783 hos Næss og 33 hos Willumsen (utgår)

Herr Søren Nilsens kone - Ren injuriesak. 827 hos Næss og 5 hos Willumsen (utgår)

Kona til Tomas Villumsen - Ren injuriesak. 787 hos Næss og 36 hos Willumsen (utgår)

Johanne Torkildsdatter - Ren injuriesak. 799 hos Næss og 56 hos Willumsen (utgår)

Ellin, Iffuer Hansens - Injuriesak (intet om trolldom). 825 hos Næss 3 hos Willumsen (utgår)

Klocker Anne - Ren injuriesak. 88 hos Willumsen (utgår)

Kona til Zacarias Hansen - Nevnt to ganger (forvekslet med) 42 og 35 hos Willumsen.

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark						Norge						
Arstall	Navn	Temse	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lillen-skjold	Hagen
1516	Mattis Tønningssons hustru			K1		1539	Brita Bjørnsdatter	690				
1523	En trollkone En trollkone (kilde: Wittendorf 1984:107)					1566	Byfogeds frille	606				
1530	Mette Madsdatter 30 årene				233	1567	Simon Staude	605	605			
1533	Hr. Hans Pedersen (prest)				460	1568	Anna på berget datteren Ingeborg	607 607a				
1540	Maye Harskaars Karer Grottes Boel Lauritzes			R1 K1 K3	300 933 932	1570	Trollkone 1570 -tall Trollkone 1570 -tall Trollkone 1570 -tall	626 627 628	626 627 628			
1543	trollkone trollkone Maren lude Qulind (Maren Jydekvinde) Anne Simens Anne Hans Skredders Gyde Spandemagers			R2 R2 K4 K4 K5	700 700a	1571						
1544	Kirstine Præstedege Dorette Judekone				801 802	1573	Guri Halvorsdatter Anne Olsdatter Tunni Jonsdatter	614 615 616	614 615 616			
1545	Nils Schriffuer			K8		1574	Sven Horjen Oluf Revsnes kone Siri Marit Nilsdatter	617 617a 619	617 617a 619			
1547	Ursula Brammnes			R3								
1548	Dorthe Villoms (Dorethe van Seygens) Citze Leerbæks			K11 K11	803 804	1575	Sigert Jonsdatter Barbara Hansen	528 609	528 609			
1549	Eilene Mørcks Sisse Hannsze			K12 K12	805 805a	1576	Ase Gudmundsdatter Bodil Torsteinsdatter Stens kone Karin Sjursdatter	610 611 612 613	610 611 612 613			

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark						Norge						
Arstall	Navn	Termsø	Johansen	Sejr Jensen	Birke-land	Arstall	Navn	Naess	Knut-sen	Willum-sen	Lillen-skjold	Hagen
1550	Hr. Oluf (prest), ca. 1550				234							
1556	Kirstine Torbens Pouill Hanssen Giertrud Raasmusses			L1 L2	901	1578	Mari, Jens Jydes kone Ingeborg Pedersdatter Sigrid Andersdatter Karen, Hans van Bremens	624 625 625 620 620 620a				
1557	Ilfver Grøn Margrethe Jurdens Hr. Hans Jensen (Prest) Anne Per Monsis			R4 R4	805b 332 960	1579	Barbra Heksberg Herr Jens på Nesodden	622 622 623 623				
1560	Karine Høyes				940							
1561	1 Kvinde 1 Kvinde				401 402	1581	Segner - Snare	631				
1562	Hr. Jens Pallesen hans hustru			G5 G5	107	1582						
1563	Amt. Berthel Nielsen B.N. utlagt av noen trolfolk, ble også brent (min 2.stk.) trolfolk Bøllil Godskis			K16 K16 K16 H6	108	1583	Albert Veigsens kone	529				
1564	Stackit Appelone Bøllil Andersensdatter Margrete Jensis			K18 H10 H10		1584	Jakob Jonsen Anne Torsdatter Ragnhild på Mæland Kosmos Arildsens kone Kosmos Arildssønn	632b 632c 632d 632e				
1565	Præsten i Ringe, utfall ukjent			K19		1585						
1566	en eller flere kvinder en kvinde Peder Knudsen Peder Jensen			D1 D1 D1 D1	807	1586						
						1588	Maren Jakobsdatter Gjønette Orkensysk	680b 680c				

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark						Norge						
Arstall	Navn	Ternse	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lillen-skjold	Hagen
1567	Anne Søfrensdatter noen trolkvinner (min.2stk) trolkvinne			R10 K21	200							
	den gamle kvinde i Nicolai kirke 1 kvinde			A2	806		Maren i Haldorsgård Mumpe - Gudrun	669b 669c				
	Fru Anne Skinckel			K19								
						1590	Anne Gjertsdatter Gunhild Sigvardsdatter	680a 677, 678				
1568	Inger Schouens			R11			Anne Pedersdatter, A. Beyers enke	680, 679				
							en trolmann ? Trolkone ? Trolkone ?	840 843 844				
1569	Edele Stoltis Maren Olufsdatter Edele Stoltis			K22	301 941							
						1591	Kristen Kristensens kone	638				
1570	Jens Degn Anne Hattemagers			G7	403		Oluf Gusdal Maren Robertsdatter, biskop Anders Foss kone	669 669a				
1571	Appelone Kier (Mogens Andersens) Sophie Kier Elle Themisdatter			R12 R12 A7	405 404 501							
							Anne Knutsdatter, Kristen Jydes kone Johane Jensdatter Flamske	676,632a 674, 675	675			
1572	Maja Hjørpers Johanne Chrestensdatter Rygge			R11 R11	333							
	Doritte Nippers Anne Nielsdatter			H11 A4	235a							
	Johanne Mogensdatter "Fracten" trolkvinne			A5 A5	942		Guri Lappesyls	639				
	Maren Kjørns Peder Brygger ca. 1572			A5 A7	502 235							
						1597	Anne i Gaudal Berit på Høland	841 842				
1573	Marene Rytterkone Bodil Gregersdatter Marene Thomisdatter (ml. 1573 - 1590) Hr. Jakob Andersen Jørlunde (pres) Anne Mūsus Maren Bertels			R14 A6	701 201							
						1598						
						808						
						943						
						944						
						1599						

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark					Norge							
Arstall	Navn	Temss	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lillen-skold	Hagen
1574	Hr. Anders Høeg Charinne Hyrekinne			G8 H12		1600	Sia Ranvold Trons kone Ivar Bygset et kvinnfolk Barbra Havsfjord	559 560 561 562 563				
1575	Giese Sinuchmandsdatter			H15								
1576	Mette Glarmesters Ingeborg Jespersdatter Karen Pedersdatter Kirsten Jensdatter Mogens Jensen Anne Jensdatter Sidsel Jenses Maren Olufs			H16	809 202 203 204 205 206 207 208	1601	Kristen Skredder Morten Olsen Finn	704 705		1 2		
1577	Giertrud Pouls Maren Christen Prækfaders Nogle trollkvinne (min 2 stk.) trollkvinne ikke navngitt trollkvinne Karen Rebslagers			RT2 RT3 K25 K25 RT2, RT3 RT3	334 335	1604	Sigrud på Mehus	776				
1578	Trollperson					1606	en trollkone lesemester Tomas Hansens mor	661 661a 661b 661c				
1582	Kirstine Jep Brenders Maren Thuris	6		H17	237	1607	Anne Winters	839	839			
1583	Maren Badekvinde ikke navngitt kvinne			K26 K26	236	1608	Singli - Karen Peder dragers kone	684 373				
1584	Peder Babbe Boell Michells			K30 K31		1609	søte mor Nils Torvik	685 483				
1587	Karen Bruun				208a		Anna Botolfsdatter Kolbein Torsteinen Oluf Armundsen hans kone	484				x x x

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark					Norge							
Arstall	Navn	Ternsø	Johansen	Sejr Jensen	Birke- lund	Arstall	Navn	Næss	Knut- sen	Willum- sen	Lillen- skjold	Hagen
1588	Rasmuss Rasmussen "Kvæmmer" Anne Røndz			A7 A7	503 504		Kilder for de tre sistnevnte, H. Dahl. Biatrein 1989:454					
1590	Marine Tyges Karen Lasdatter	7 8				1610 1611	Bernt Hermansens mor Barbara Tronsdatter	686 665a				
	Ane Colding "Djævelens moder"				810		Anne, Lars Persens kone			4	1	4
	Maren Mogensen				811		Gamle - Sare				2a	5
	Margrethe Borgmesters				812		Mons Storebarn				2b	7
							Mons Andersen				2c	8
1591	Karen Vævers				813							
	Maren Mads Bryggers				814	1611	en trollikone	667, 6657				
	Maren Persen				815		skolemester Mattias Henriksens kone	667a				
	Kirsten Søndaas				816		Maren Njellsdatter	775				
	Ane Jesper Skammelsens				817		Sissel Berger	38	38			
	5 Kvinder				818							
	x				819							
	x				820	1612	Eise Tøgersdatter	182				
	x				821		Anne Nilsdatter Soukrenes	183				
	x				822		Karen Pedersdatter	184				
	Annikke Lambs				822a		Arne Melmisdal	413				9
							Lisbet, Per Torfindsens				3	
1595	Maren Poulsdatter	9			339							
						1613	svarle ravn (kone)		651			
							Kristi jordmor	651a				
1596	Onse Laurisdatter				702							
	En birkefogd				704							
	hans hustru				705	1614	Anna Andersdatter	485				
	Johane Jenses				703		Marit kipper	486				
1597	Marine Hanses, Ca. 1597				902	1615	Mallene Nilsdatter Helgavær	569				
	Kirstine Peder Tygeses, Ca. 1597				903		Mary Geith	648				
							Gule	648a				
							En kone	648b				
1598	Doritte Guldsmeds				945							
1601	Maren Eriks				823	1616	Lang - Anne	179				
	Eise Thues				824		Karen i Åsen	180				
							Dorte Frisey	181				
							Torkild i Hjentøen	519				

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark						Norge						
Arstall	Navn	Temsø	Johansen	Sejr-Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lillen-skiold	Hagen
1602	Kirsten Snekters Eline Peders Maren Jydekvinde Maren Niels Christenses				824a 824b 824c 904		Bjørn Rye Ingeborg Torthus Eilfrid Huseby Guri Otterbø Ole Stensvold	520a 520b 520c 520d				
1609	Tyrre Jensdatter Per Jensen Karen Lauridsdatter Eise Knudsdatter Boul Persdatter Maren Nielsdatter Kirsten Jensdatter Mette Mortens 1 kvinde		1 2 3 4 5 6 7 8			1617	Johanne Bjørnemyr Magdalena i Husøy Nils Jonsen Finn	185 414			4	10
1610	Maren Hansdatter Gunder Brixis Maren Jørgers Maren Søren Kirsten Nielsdatter (Pouls) Karen Suendsdatter Apolone Klausdatter Ingeborg Harchis Eise Peder Mortensens		9 10 11 12 13 14 15 16 17 11			1619	Dorte Erik Brønås Sivert Kloppen Barbara Amondsli Karen Berge Siri Melum Rasmus Bukker Peder Medvold Gjøra Knutsdatter Kirsten Pedersdatter Magdalena Storem Ragnhild Knutsdatter Peder Monnmyren Oluf Madsen Tora Lundberby Birgitte Lure Sigrid Torderud Mads Sivert Madsen Ingrid Olufsdatter	39 82 83 84 85 86 87 88 345 374 488 525 597 846 847 847 848 848 870 870a 886	39 82 83 84 85 86 87 88			
1611	Jens Hansen Rusk Maren Chrestens Niels Christensen Johanne Nielskone Johanne Niels Lauritsquinde		18 19 20 21 22 19		344 344 342							
1612	Maren Nielsdatter "Knepp" Mette Pedersdatter Apolone Isbdatter Mette Peder Murmestersdatter Boel Peders Maren Pedersdatter Johanne Andersdatter Tameses Mette Bangkors Kirsten Lauridsdatter		23 24 25		238, 302 239 303 824d 824e 825 826 827							

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark						Norge						
Arstall	Navn	Ternsø	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut- sen	Willum- sen	Lillen- skjold	Hagen
							Ragnhild Pedersdatter	118	118			
							Gunnbjørn Heggen	119	119			
1613	Suend Quimsmann		26				Helga Haversdatter	120	120			
	Anne Anders Sneuckers		27				Mons Lovestad	379				
	Maren Jensdatter		28				Ragny Hunnelvigen	528				
	Kirsten Ollesdatter		28				Kirsten Andersdatter	591				
	Inger Søren		30				En misdeder ?	658	658			
	Anne Christophersdatter		31				En misdeder ?	658a	658a			
	Jens Bertelsen		32				En misdeder ?	658b	658b			
	Chresten Bertelsen		33				Karen Edisdatter (Finn - Kar)	693	6	5	11	
	Inger Herdesquinde		34									
	Karen Matzes		35									
	Chresten Marquardsen		36			1621	Gunhild Grossberg	91	91			
	og hans ektefelle		36				Asbjørn Møsing	91a	91a			
	Kirsten Pallisdatter		37		347		Marte Truisdatter	93	93			
	Anne Lorusps		38		348		Johannes Armondli	94	94			
	Pus Maren		21				en misdeder	491				
	Annikke Christoffersdatter					828	en misdeder	492				
	Valborg Brødgers					829	en misdeder	493				
	Anne Olufs					830	Kirsten Sørensdatter	694	7	14	21	
	Mette Naurs					831	Guri Olsdatter	695	8	12	19	
	Elsa Holtuas					832	Guri Ekkerø (Olufsdatter)	696	9	11	18	
	Berette Rokkemagers					833	Kari Olufsdatter	697	10	9	15	
	Karen Eriks					834	Mari Jørgensdatter	698	11	8	14	
	Maren Ringsbjergs					835	Ragnhild Olufsdatter	699	12	16		
	Kirsten Væverkvinde					836	Siri Knutsdatter	700	13	6	12	
	Maren Bysvends					837	Marit Olufsdatter	701	14	10	17	
							Lisbet Nilsdatter	702	17	15	22	
							Mette Torgersdatter	703	18	23		
1614	Bodild Harchisdatter		12, 23	18, 39	345, 349		Inger, Torild Andersens	706	19	24		
	Eise Peder Mortensens		24	40			Rastl Rauelsen	707	20	25		
	Karen Kallis		25	41			Finn Thorsen	708	21	26		
	"Apelones" Karen Simensdatter		30	42	355		Elisabet Knutsdatter	828	15	7	13	
	Maren Chresten Nissens		26		353		Anne Lauritsdatter	829	16	13	20	
	Maren Knuds		27		350		Trollkvinne, Trons fogden				x	
	Johanne Velaskone		28		351							
	Maren "Nigerpande" Pedersdatter		29		352							
	Ellen Klemens		31		354	1622	Gunder Svennerud	41	41			
							Karen Gjelstad	154	154			
							Guri Sundby	155	155			
1615	Morten Nielsen (rømt)		32	43	356		Helge Sundby	156	156			
							Ellen Anders klokkers	167	167			
							Barbro Bjelland	242				
1616	Anne Thamskone		33	44	357		Maren på Kleven	346				
	Maren Piersdatter			45			Johanne Pedersdatter	348				

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark					Norge							
Arstall	Navn	Ternsø	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Liljen-skjold	Hagen
	Margret Chrestensdatter		46		259		Tora Føkerud	845	845			
	Anne Chrestensdatter "Feiguone"		47		209							
	Anne Lundz		48		210							
	Kirsten Thamsdatter		49		211	1623	Marin Napslad	1	1			
	Elle Jensdatter		50		260		Anne Holter	2	2			
	Karen Piersdatter "Suorquone"		51				Silru Pedersdatter	3	3			
							Anne Vang	4	4			
							Maren Daniels	5	5			
1617	Karen Andersdatter "Føutin"		52		508		Elne Grydstad	5a	5a			
	Eise Ibsdatter "Husskone"		53				Tora Korterud	8	8			
	Barbara Nielsdatter		54				Tore Stirengen	9	9			
	Zisell Peders	417	55				Siri Stirengen	9a	9a			
	Bergele Nielskone	407	56				Karin Nymes	95	95			
	Apellonie Pouliels Thamsdatter	397	57				Sigrud Flåberg	121	121			
	Slede Chrestensdatter "Welferquone"		58		240		Knud Melbys kone	121a	121a			
	Buoli Ibsdatter "Hoffuens"		59		507		Halvor Komeibekks kone	121b	121b			
	Sisell Chrestens	34	60		359		Halvor Seters kone	121c	121c			
	Maren Knuds	42	61				Anne Langebrekke	157	157			
	Ane Ibskone		62				Jorun Strand	158	158			
	Maren Joens		63		510		Mart Hasle	159	159			
	Ane Jensdatter		64		511		Amund Natvald	160	160			
	Maren Jørgensdatter		65				Eise Andersdatter	177	177			
	Peder Offesen		66				Siri Rabslad	242a				
	Inger Peders		66				Magle Grøtjell	242b				
	Terkeill Pedersen		66				Siri Grøssereid	242c				
	Karen Tamesdatter		67				Endre Eye	242d				
	Gunder Hanskone	36	68		358		Gittleif Eye	242e				
	Johane Rasmusdatter "Thusens"		69		509		Jon Arstad	242f				
	Peder Rasmussen		70		508		Mette Steine	242g				
	Mette Mikkelsdatter "Klobaks"		71		512		Asser Eye	242i				
	Maren Jusdatter		72		1		Jens Skie	256				
	Kirsten Olufs		73				en trollkone	592				
	Dlunes Sørensen	35	74		360		en trollkone	593				
	Ane Nielsdatter "Gammell moder"		75		241		Maren Lauritsdatter	868	868			
	Kiersten Andersdatter Huid		76		505		Mari Lanøy	872				
	Gierud Chrestensdatter "Ringlily"		77		513		Helge (Helga ?) Kilen	873				
	Line (Lene) Vidschis	37	77		109		Mette Avig	874				
	Karen Chrestens	38			110		Birgitte Loft	875				
	Mikkell Chrestesen				361		Gunnhild Kii	876				
							Rasmus Nes	877				
1618	Maren Poulsdatter		78									
	Boud Jensdatter "Kliens"		79		514	1624	Steiner Olsen	7	7			
	Karen Sørensdatter "Kachis"		80		515		Kirsten Greifeigh	11	11			
	Maren Nielsdatter Knuds		80		517		Mari Kristensdatter	12	12			

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark					Norge							
Arstall	Navn	Ternsø	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lilien-skjold	Hagen
	Ane Jensdatter		80		516		Marit Olsdatter	13	13			
	Gunder Jensdatter		81				Ingrid Engelsdatter	42	42			
	Mette Pedersdatter "Den vise pige fra Ulisted"		82		242		Kristoffer Lauritsen	43	43			
	Lauritz Espersen "Hifuelmand"		83, 87		520		Marit Bjørnsdatter	45	45			
	1 Mand				520a		Vibeke Fransdatter	96	96			
	Kirsten Chrestensen Pedersen Skrædders		84				Peder Øksenselt	125	125			
	Bergitte Las Sørensen		84				en troilokone	161	161			
	Paasche Rasmussen		85				Anne Mortensdatter	162	162			
	Karen Persdatter		86		213		Synnøve Pedersdatter	489				
	Maren Sørensdatter Andersis "Allerød"		88		2		Ole ytre Rømmel	527				
	Peder Sørensen "Gjedsled"		89		414		Knut Nilsens kone	830		22		28
	Ane Pedersdatter "Lompens"		90		243		Karen Holt	869	869			
	Giertrud Kreensdatter		91				Anna på Gruse	415				
	Maren Brandlis ("Brunsis")		92		3, 461		Anne Edisdatter				16	29
	Mette Lauritzdatter "Kongens Hiordequinde"		93		4, 529		Elli Thostensdatter					27
	Maren Lyings		94		5							
	Rasmus Jensen "Grindø"		95									
	Kirsten Chrestensdatter		96		1625		Berger Bjerkenes	44	44			
	Kiesten Nilsdatter "Snedker"		97		408		Ingeborg Knursdatter		126	126		
	Knud Nielsen "Gryder"		98		6		Øksenselt	258				
	Karen Morten (Bagerkone?)		99		7?		Birgitte Berge	375				
	Karen Jensen		100		8		Kirstine Pedersdatter	571				
	Mette Piersdatter "Bagerkone"		101		9		Augustinus Palte	572				
	"Lamb" Stizell Jensdatter		102		10		en trollmann	709		23	17	30
	Anne Ollkuone		103		11		Gunhild Olsdatter	711		24	18	31
	Kiersten Lisbjergis		104		12		Oluf Monsen			25	18	32
	Maren Peders Jepsdatter		105		13		Torben Olsen	711a		26	18	33
	Inger Michels		106, 132		14, 30		Jakob Pedersen	711b		629	629	
	Ofue Sørensen		107		15		Bodil Lauritsdatter			875		
	Else Jensen		108		16		Gulluf Krogstii					
	Jens Sørensen		109		17							
	Niels Sørensen		109		17a		Karen Monsdatter	714		28	19	34
	Maren Jensdatter "Boile ?"		110		304 ?		Maren Kristensdatter	779		29		36
	Mette Ankersdatter "Loses"		111				Marit Edisdatter	780, 781		30		35
	Mette Mikkels "Skibsbygger"		112				Nils Skabo	349				
	Eise Ofersdatter		113, 375		307		hans kone Maren Poveisdatter	349a				
	Anne Jeppes		114		18							
	Maren Throffuelises		115		19							
	Bergei Jpsdatter		116		20	1627	En landstryker	598				
	Maren Pouels "Sørbløvel"		117		21		Erik Gårdset	598a				
	Maren Lauridzes		118		22		Oluf Skavne	598b				
	Anne Chrestensdatter		119		23		Jon Stavne	598c				
	Appeloni Michers		120		305		Arne Tredal	598d				
	Kiersten Lauritzdatter "Fassils"		121		409			598e				

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark					Norge							
Arstall	Navn	Tønssø	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Mass	Knut-sen	Willum-sen	Lillen-skjold	Hagen
	Johane Tamesdatter Legårds		122		410		Anders Grindal	598f				
	Buold Møllekone		123		411		En kone	653				
	Johane Lauritzdatter "Kneper's"		124, 279		412		Vendel på Øvregaten	653a		31	20	37
	Junge Maltesquone		125		24		Quive Baardsen, finn	178				
	Mergitt Ofuidzdatter Munkis		126		25?		Kirsten Villieksdatter		46	46		
	Mette Søren's (plougmands)		127		26		Ingeborg Stensdatter					
	Simen Degenn		128		27							
	Maren Michels		129		28							
	Karen Rasmusses "Fishekone"		130		28	1628	Kaa Anne			34		39
	Anne Søren's		131		29							
	Maren Jenses		133		31							
	Mette Michels		134		32	1629	Gyre Fiøs	14	14			
	Dorthe Rasmusis		135		214		"Trollkvinne"	15	15			
	Johane Ludvigsdatter		136				"Trollkvinne"	47	47			
	Thamis Jensen		137				Oluf Fennefoss	640				
	Johane Pallis		138, 379				hans kone	640a				
	Kiersten Chrestensdatter Bundtz		139				hans sønn	640c				
	Sisell Nielsdatter Lauridz		140		33		Thomas Filipssønn	644				
	Maren Lauritskone	43			363		Dagflin Filipssønn	644a				
	Kirsten Nielskone	44			306		Nils Nädstad	644b				
	Kirsten Pedersdatter				362		Karen Mattisdatter	644c				
	Maren Lauskone				413							
	Anne Povisdatter				518	1630	Oluf Nordhus	259				
	2 Kvinder				519							
	x											
1619	Anne Simmensdatter "Engell"		141		1631		Ase Hauge	97	97			
	Johane Pedersdatter "Pus"		142				Ingriid Vivestad	153	153			
	Ane Jensdatter "Somers"		143		34		Mette salmakers	168	168			
	Mette Jensdatter Hiort		144, 334		35		gamle Inger	169	169			
	Johane Jensdatter				315		Guri Madsdatter	170	170			
	Karin Jensdatter		145		215		Karen bysvennis	171	171			
	Maren Jensdatter "Møes"		146		216		Dorte Ribland	257				
	Ludtze Chrestensdatter		147									
	Anne Stofensdatter		148		308	1632	Herluff Laurisens Anne	376				
	Mette Pedersdatter "Raskis"		149		36		Ragnhid Torleifsdatter	376a				
	Ane Nielskone	45	150		151		Lauris Markvardsens kone	376b				
	Anne Thomiskone		151									
			54	152, 198			Kari, Jelmund Sivertsens kone	717		38	21	40
	Maren Jensdatter		153				Synnøve, Anders nordmørings kone	718		37	22	41
	Kirsten Jensdatter		154		37		Birgitte, gamle Kristoffers	789		40		42
	Palle Christensen		155									
	hans hustru		155									

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark					Norge							
Arstall	Navn	Ternsø	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lillen-skjold	Hagen
	Niels Nielsen		155			1633	en fange	186				
	Johans Hustru		155				Ingeborg Svendsdatter	261				
	Johane Huidzdatter		156		315a		Ingjerd Monsdatter	262				
	Kirsten Bertelsensdatter		157				Gjert Kristensen	262a				
	Bergette Jensdatter "Engelands"		158		430		Ragna Pedersdatter	262b				
	Anders Sørensen Munk		159		420		Torrod Mauriland	266				
	Gjertrud Sørensdatter "Scholders"		160		419		Anbjørg Olsdatter	267				
	Niels Andersen Munk		161		421		Johannes Fiskåen	268				
	Maren Christensensdatter Kjeidsig		162		309		Ivar Gismervig	269				
	Anne Pers		163				Knut Levigen	269b				
	Nils Christensen		164				Anne Pinkers	356				
	Appelone Niskone "Pasgrøn"		164				Guri Bendiksdatter	573				
	Maren Jensdatter "Boes"		165		418		en Jungmann	555				
	Maren Lauritzdatter		166				Jon Smed	687				
	hennes sønn Laurids Pedersen		166				Karen Svendsdatter	688				
	Margrethe Nielsdatter		167									
	Karen Nielsdatter "Uldberigs"		168		415							
	Maren Lauritzdatter "Wefuers"		169		310	1634	Birgit Hval	48	48			
	Mette Clemidzdatter		170		423		Ellen Fløgsd	48a	48a			
	Lauritz Nielsen		171				Agnete Gregersdatter	272				
	Anne Eschesdatter		172		426		Laurits Orre	274				
	Kirsten Clausis		173		367		Villum Tved	275				
	Maren Chresten Huids		174				Lisbet Pedersdatter	357				
	Elle Pedersdatter		175		428		en troikkone	656				
	Apelone Ibsdatter		176		247		Svarte - Hans	657				
							en troikkone (Johannes Hansens kone, Anne Malhisdatter ?)					
	Hellig Mortensdatter		177					831 (786?)		35, 42	28	48
	Buold Jensdatter "Degenn"		178, 252		245		Ingeborg Jørgensdatter	715, 710		27	23	44
							Kirsten, Rasmus Sivertsens kone		788	39	27	43
	Niels Ebisen		179		422		Marthe Thomasdatter				24	45
	Anne Mussis		180		217		Sarve Pedersen				25	46
	Bergette Mikkelsdatter		181		311		Marthe, Ole Mørings kone				26	47
	Mette Christensdatter		182		370							
	Anne Jensdatter		183									
	Kirsten Persdatter		184									
	Johane Andersdatter		185			1635	Anne Pedersdatter Larstøl	276				
	Karin Espensdatter		186									
	Anne Sørensdatter		187		427							
	Maren Christensdatter		188		313	1636	Maren Sørensdatter	190				
	Maren Poffuelsdatter (Jacobsdatter ?)		189		312?		Torrod Fennesfoss far	191, 640b				
	Maren Olufsdatter		190		429		Lisabet Slava	279				
	Chresten Jensen		191				Kristen Andersens kone	416				
	Ane Christensdatter		192				Gjertrud Kjernerås	532				
	Anders Andersen		193				Ole Øven	532a				

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark					Norge							
Arstall	Navn	Ternsø	Johansen	Søj Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lillen-skiold	Hagen
	Anne Hanskone	50	194				En misdedet. Senja fogderi					x
	Sidsell Peders	52	195									
	Anne Nielsdatter	517	196									
	"Maes" Anne Knudsatter	48	197		369	1637	Ase Bøler	50	50			
	Kiersten Jenskone		199				Kirsten Sørensdatter	359				
	Maren Olufsdatter		200		246		Håkon Grønnevd	66	66			
	Berette Christensdatter		201				Oluf Bårdsens Inngjerd	530				
	Dorete Mikkelsdatter		202				Halstein Lyngstad	534				
	Lucie Christensdatter				244		Andor Okshot	534a				
	Christen Nielsen				314		Mons Berg	534b				
	Maren Christens				365		Erik Vang	534c				
	Anne Nielskone				366		Herleiv	574				
	Anna Ulff, død				416		hans kone	574a				
	Karen Ulff				417		Ole Kolbjørnsen	584				
	Maren Madsdatter				424		hans kone	584a				
1620	Jens Andersen Holst		203			1638	Maren Lauritsdatter	127	127			
	hans hustru		203				Ole Rønnes kone	130	130			
	Maren Pedersdatter		204		248		Maren, Jon Dass kone				29	49
	Inger Jbsdatter		205				Lisbet, Oluf Nilsens (Næss)	790		41	30	50
	Kirsten Hansdatter		206				opplørt henne i 1632)				31	51
							Nils Rastesen find					
	Chresten Thomisen		207		371		hans kone, Solve Andersdatter					32
	Maren Pedersdatter		208		373		Sitzale Pers datter					33
	Chresten Nielsen		209				Østens Mari					34
	"Lange" Maren Lauridsdatter		210		253		Nils Sarresen					53
	Maren Knud		211		372							
	Jens Chrestensen		212									
	Kirsten Staffensdatter		213, 219			1639	Anne Svendsdatter	360				
	Margrethe Staffensdatter		213, 219				Jorunn Dalheim	531				
	Anne Svendsdatter		214				Skiegg - Anne	539				
	Johane Jørgens		215		374		Same fra Tromsø fogderi					x
	Maren Iffers		216				Same fra Tromsø fogderi					x
	Karen Peders		217				Same fra Tromsø fogderi					x
	Eddel Peders		218									
	"Mor" Chrestens		219									
	Kirsten Lauridskone		219			1640	Dorthe Jensdatter	187				
	Niels Chrestensen		219				Erik Are	268a				
	Apelone Nielskone		219				fange	575				
	Maren Madsdatter		220				fange	576				
	Apeloni Thamskone		221		382		fange	577				
	Anne Jespersdatter		222		218		Kirsten tøs	729		44		57
	Offuens Chrestensdatter		223				Marit Olufsdatter	736				

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark					Norge							
Arstall	Navn	Tønnesø	Johansen	Selj Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lillen-skjold	Hagen
	Maren Sørensdatter		224		219	Marri						58
	Johane Christens	63	225		378	Smeid - Anne		726		43		56
	Mette Christensdatter	64	225		377							
	Birthe Olufsdatter	55	226		383							
	Karen Roeds	56	227		384	Inger Olsdatter Rød		285a, 265				
	Karen Chrestensdatter		228		431	Berit Blejland		285b				
	Elle Nielsdatter		229		249	Giske Sørtveit		285c				
	Kirsten Madsdatter		230			Anne Musland						
	Maren Jbsdatter		231			Bodil Li		289				
	Anne Nielsdatter		232			Guri Skorpe		290				
	Kirsten Sørensdatter		233			Kari Espeland		291				
	Maren Svendsdatter "Dronningen"		234			Nils Dragessen		292				
	Zitsell Malers		235			Gunhild Knutsdatter "dompi"		293				
	Anne Huuds		236			siatte Sven		294				
	"Slup" Johane		237			Kristofer Jonsen		836				
	Karin Anderskone		238			Fartein Linge		836a				
	Maren Eschis		239		380	hans kone Synnøve		836b				
	Buold Eschisdatter		240		381							
	Maren Poulsdatter "Bøuhore"		241									
	Maren Michelsdatter "Hiordequone"		242		1642	Birgitte Dege		296				
	Anne Throgelsdatter "Ruitistue"		243			Anne Høynes		418				
	Anne Peders		244			Oluf Svensen		418a				
	Johane Pedersdatter		245			Kristofer Pedersen		418b				
	Eise Jacobsdatter		246			Kristi Rasmusdatter Murstad		418c				
	Dorete Jensdatter Kjøerulf		247		251	Ingriid		381				
	Karen Jbsdatter		248		250							
	Eise Lauritzdatter		249									
	Chresten Chrestensen Munck		250		261	Asa Korslund		51	51			
	Maren Nielsdatter		251			Ragnhild Lauritsdatter		51a				
	Anne Nisdatter	65	253		379	Anne Knutsdatter		297				
	Per Jepsen		254		317	Kruse - Karl		298				
	Anders Madsen		255			Eil Olsdatter		422				
	Johane Anderskone		255			Kirsten Andersdatter Buksnes		579				
	Anne Slaffens		256									
	Karen Tharnisdatter		257		316							
	Birgitte Jensdatter		258									
	Johane Moltisdatter		258		385	1644						
	Anne Jensdatter	57	259		220							
	Anne Nielsdatter "Hesbekis"		261			1645	Synnøve Torsdatter Overseier	423				
	Kiersten Svends "Hiorukonne"		262			en fange		580				
	Karen Chrestens		263			en fange		581				
	Maren Jensdatter "Pauschis"		264			en fange		582				
	Anne Jensdatter		265			en fange		583				
	Maren Sørensdatter		266			Berit Sivertsdatter		541, 540				
	Niels Nielsen		267			Torsteins kone, Marthe		832, 833		45, 46		59

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark					Norge							
Arstall	Navn	Tørnø	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lillen-skjold	Hagen
	Hans Lassen		268, 276, 286				Oluf Rasmussens kone	835, 834		52, 47		60
	Anders Chrestensen "Skolemester"		269		262		Fire udediske mennesker	859		48		
	Anne Jensdatter		270				Udediske Menneske	860		49		
	Hans Poulsen "Smed"		271				Udediske Menneske	861		50		
	Karen Cornelesis		272		366		Udediske Menneske	862		51		
	Maren Joens "Trendfod"		273									
	Johane Hanskone		274			1646	Signe Kile	163	163			
	Kiersten Jørgens		275									
	Chresten Lassen		277									
	Giertrud Chrestensdatter		278, 296									
	Anne Hanskone				387	1647	Arne Tollefsdatter	594				
	Maren Peders	62			376		Hans Pedersen (båt - Hans)	595				
	Sidsel Per Hansens				375		Maren Jacobsdatter (Søren)	858		53		61
	Anne Thomasdatter				115		Nilsens)					
	Anne Lauridsdatter				116							
						1648	Ingrid Osmundsatter Liknes	307				
							Asgaut Birkeland	361				
1621	Mette Sørensatter			280			Berit Tilles	542				
	"Gamme" Anne Matzdatter		281				Marit Knutsdatter	543, 544				
	"Bleg" Anne Eys		282				Lars As	544a				
	Kirsten Nielsdatter		283									
	Anne Hansquone		284									
	Anne Terkildsdatter "Peberfyld"		285			1649	Kjells Berit	299				
	Anne Nielsdatter		287		221		Oluf Gjesteland	299a				
	Karin Nielsdatter "Kiergil"		288				Laurits Høgmark	299b				
	Maren Andersdatter "Fye"		289		263		Anders Børset	495				
	Maren Eschesdatter		290				Peder Lis kone	546				
	Karen Jepsdatter		291				Lisbet Mikkelsdatter	866				
	Anne Olufsatter "Peussij"		292		265		Anbørn Napsatt	876				
	Anne Sørensatter		293		264							
	Anne Knudsatter		294									
	Maren Pedersdatter		295			1650	Ingeborg Jørentved	16	16			
	Johane Pedersdatter		297		223		Gunder Tyring	188				
	Maren Jensdatter "Kløbmand"		298, 311				Søde Mari (Gunhild)	189				
	Buold Christensquone		299				Sigrud Sivertsdatter	192				
	Kirsten Chrestensdatter		300				Marit Hundal	193				
	Anne Hansquone		301				Karen Torsdatter	194				
	Karen Laursdatter		302				Bodil Krums	195				
	Elise Chrestensdatter		303				Sissel Jakob Mortensens	195a				
	Maren Chrestensdatter		304				Karen Møglertue	195b				
	Elise Sørens		305				Ragnhild Ardal	195c				
	Dorete Jensdatter		306				Eli Nedrebø	195e				
	Karen Peders		307				Eli Røsvatten	195f				
	Johane Jensdatter		308		266		Marta Heistad	195g				

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark					Norge							
Arstall	Navn	Temse	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lilien-skjold	Hagen
	Birgitte Madsdatter		309				Kristen Kold	195h				
	Ingeborg Andersdatter		310				Ingeborg Olsdatter	385				
	Ingeborg Thamsdatter		310				Jørgen skinder	386				
	Margrete Ibsdatter	68			388		Peder Svensen	799a		57		62
	Søren Nielsen	69			117		Guri Hansdatter	547				
	Christense Axeltdatter Kruckow, adelig				252		Hans Jensen Sahl	494				
	Johane Larsdatter "Kneppis"				432		en kompan	496				
							Torsten Arem	496a				
							Povel Mo	496b				
1622	Døretti Matzis		312			1651	Sigrud Gulbrandsdatter	98				
	Zesil Jensdatter		313				Gudrun Undell	164	164			
	Anne Nielsdatter "Mallens"		314				Brynlid Undell	155	155			
	Jøger Jensdatter "Vognkatis"		315		268		Rasmus Seles mor	384				
	Chreslen Nielsen		316		433		Guri Veifuen		98			
	Anne Pedersdatter		317									
	Anne Christensdatter		318		254							
	Maren Pedersdatter		319									
	Kirsten Thamsdatter		320		436							
	Karen Andersdatter		321		445							
	Karen Madsdatter		322		269							
	Maren Nielsdatter Olufs		323		434							
	Karen Mogensdatter		324			1652	Helle Jonsdatter	67	67			
	hennes sønn Niels Christensen		324				Turid Erlandsdatter	68	68			
	Maren Jensdatter		325				Torres Gulliksen Tøftingen	387				
							Gurdill Arnunds datter (Peder Smeids)					
	Meite Sørensen		326				Bodill Danielsdatter (Axel Andersens kone)	719, 794		55, 58	35	63
	Kirsten Christensdatter "Smed"		327		435		Mette Danielsdatter	720		59	36	65
	Dorethj Suedsdatter		328		271		Baarne (Boigny), Willandz Klochers kone	721		64		64
	Inge Jensdatter		329					722		63	37	66
	Kirsten Jensdatter		330				Anne Rimmers	17	17			
	Mikkel Nielsen "Bred"		331			1653	Marte Rimmers	17a	17a			
	Maren Nielsdatter		332				Gunnhild Nedrebø	203				
	Anne Ifuersdatter		333				Live ved sjen	305				
	Kirsten Jensdatter Skou		335				Berit Kristoffersdatter, ivars kone				61	42
	Thyre Jensdatter		336				Berit Johannesdatter, Eriks kone	724				71
	Eise Sørensdatter		337				Synnøve Olsdatter	725			62	40
	Birgitte Jensdatter		338				Berit Edisdatter, Nils Tomrassens kone	728			65	39
	Eise Poulsdatter		339					730			66	38
	Kirsten Laursdatter		340									69

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark					Norge							
Arstall	Navn	Termse	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lillen-skjold	Hagen
	Maren Chrestensdatter		341				Lisbet Povelstdatter, Adrians kone	731		67	45	75
	Maren Jensdatter "Købmand"				267		Anne Pedersdatter, Tomas Pedersens kone	732		68	46	76
	Maren Svendsdatter				270		Gjertrud Tronsdatter	733		70	44	77
	2 kvinder				437		Baarne (Borgny) Olsdatter, Oluf Gundersens kone	734		69	43	74
	x				438		Kirsten Mikseldatter	801		71		78
	x				439		Anne Bjørnsdatter	802		72		79
	x				440		Finne Berit	803		73		80
	2 Kvinder				441		Berit Simonsdatter	804		74		81
	x				442		Sigrd Tørresdatter	805		75		82
	1 kvinde				443		Ingeborg Jønsdatter	806		76		83
	Hr. Christen Pedersen Væver (prest)				837a		Agate Aslak Laurisen	807		77		84
							Endre Skarstads kone	425				
							Peder	425a				
1623	Anne Sørensdatter		342				Marit Olsvik	502				
	Karen Olufsdatter		343				Ell Sigravs datter (Henriks kone)	723		60	41	70
	Maren Sørensdatter "Kønn"		344				Marthe Anders datter	727		54	47	67
	Johane Gregersdatter "Kump"		345				Guri Eddisdatter					73
	Hans Mortensen "Hundmand"		346									
	Karen Madsdatter		347									
	Maren Laustdatter		348			1654	Arne Frellands kone	427				
	Mette Nielsdatter		349				Karen Jønsdatter	735		78	48	85
	Anne Mortensdatter		350				Marit Rasmusdatter	737		79	49	89
	Jens Mortensen		351				Oluf Olsen	791		80		86
	Anne Suendsdatter		352				konen Inger	791a		81		87
	Jens Olesen		353			272	Peder, hans dreng	791b		82		88
	Maren Jensdatter "Det vilde faar"		354				Anders Aall					90
	Anne Jensdatter "Hordquone"		355									
	Anne Jespersdatter "Sand"		356			273	Anders Laurisen	19	19			
	Karen Andersdatter		357			1655	Daniel Klubben	431				
	Margrete Andersdatter		358			224	Margrete Jørgensdatter	548				
	Mette Madsdatter (Winter)		350, 521				Grøtkall - Marit	549				
	Karin Hansdatter		361				Ragnhild Brekken	551				
	Karen Madsdatter		362				Kirsten Olsdatter	738		83	50	91
	Niels Chrestensen		363									
	Anne Laurzdatter		364									
	Anne Jensdatter		365									
	Mette Poulsdatter		366			1656	Mikkel Monsen	388				
	Jens Jørgensens husfru		367				Berge Tordsen	389				
	Maren Jensdatter "Slader"		368				Margrete Henriksdatter	390				
	Dorthe Madsdatter		369				Guri Johannsdatter	428				
	Birthe Laursdatter		370				Ingebret Jeitmundsen	428a				

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark					Norge							
Arstall	Navn	Temse	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lilien-skjold	Hagen
	Citzell Chrestensdatter "Møller"		371				Anne Steffensdatter Snelde	430				
	Maren Jensdatter		372				Laurits Annesen Dal gammel kone	550				
	Dorte Sørensdatter		373				Siri Kristoffersdatter	552				
	Maren Christensdatter		374				Mari Davidsdatter (Thomasdatter)	739		84	51	92
	hennes mor Maren Jensdatter		374				Mette Nilsdatter	740		85	52	93
	Maren Pedersdatter		376					770		86		94
	Thyrr Pedersdatter		377		227							
	Kirsten Ibsdatter		378		226							
	Maren Michelsdatter "Beryder"		380			1657	Mikkel Vises Helga	308				
	Birgitte Chrestensdatter		381		228		Antonius Gredungs kone	432				
	Maren Nielsdatter		382									
	Jens Andersen "Skrede"		383		229							
	Kirsten Eschesdatter		384, 413			1658	Nils Løbstad	311				
	Chresten Pedersen		384				Ingeborg Løbstad	311a				
	Anne Jensdatter		385				Gjertrud Andersdatter					
	Maren Pedersdatter "Færgkone"		386				Hundskår	440				
	Maren Jensdatter		387				hennes mor	440a				
	Kirsten Laursdatter		388				Lisabet Andersdatter	440b				
	Kirsten Jensdatter "Rytter"		389				Arent Stenkjærs kone	538				
	Maren Olufsuone		390				Asifrid Lesten	564				
	Johane Andersdatter		391		255							
	"Hose" Mette Jensdatter		392		231	1659						
	Chresten Sørensen "Klærknægt"		393		232							
	Anne Gierdsdatter		394		230							
	Erik Christensen "Spill"		395			1660						
	Anne Lausdatter				225							
	Eise Poulsdatter				274							
						1661	Botolv Dramstad	20	20			
							Østen Ase	433a				
1624	Maren Willumsdatter "Fjaltring"		396		318		Anders smeds kone	433b				
	Knud Jensen Korsgård		397				Halvor husmann	433c				
	Chresten Lauritzen		398				Siri Sæbø	433d				
	Anne Madsdatter		399				Siri Rislev	433e				
	Bergitte Sørensuone		400				Herman Bøen	433f				
	Karen Jensdatter "Rotborg"		401				Maren Sørsand	586				
	Karen Andersdatter "Winter"		402				Sigrd på Stensgård	748				
	Enger Jepsdatter "Køll"		403									
	Margrethe Christensdatter		404									
	Karen Chrestensdatter		405			1662	Gro Sølberg	22	22			
	Karen Jensdatter "Worumb"		406				Eli Olsdatter Ekenstuen	100	100			
	Gertrud Pedersdatter "Kaas"		407				Guri Olsdatter Ekenstuen	100a	100a			
	Maren Jensdatter "Kasbjerg"		408				Maren Andersdatter	100b	100b			
	Anne Jensdatter "Worumb"		409				Kari Sunstøby	100c	100c			

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark					Norge							
Arstall	Navn	Temse	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lilien-skjold	Hagen
	Anne Lauritzdatter		411				Ingrid Eriksdatter	172	172			
	Anne Jenskone		412, 416				Kjells Åse	173	173			
	Chresten Pedersen		413				Ragnhild Olsdatter	174	174			
	Karen Andersdatter "Reif"		414				Marit Oure	204				
	Maren Mogens Schous		415				Klug - Anne	363				
	Margrete Mogensdatter		415				Trau - Astrid	364				
	Kirsten		415				Synnøve	669				
	salige Poul Nielsen		415				Dorte Lauritsdatter	741, 795		87	53	95
	Karen Rasmusdatter		417				Maren Sigvalsdatter	742		90	54	96
	Døretti Nielsdatter		418				Ragnhild Kløneisdatter	743		91	55	97
	Mette Andersdatter		419				Maren Monsdatter	744		92	56	98
	Maren Jensdatter		420				Marit Rasmusdatter evt.					
	Karen Simensdatter "Sløgheit"		421				Mikkelsdatter	745, 769		89, 93	57	99
	Jep Eschisen		422				Marit Hemmingsdatter	746		94	58	100
	Anne Chrestensdatter		423									
	Bould Andersdatter "Finok"		424			1663	Dorte, Jokum Schulz	54	54			
	Metter Thøgersdatter		425				Siri Siverts Datter	315				
	Maren Jørgensdatter "Brands"		426				Kari Klommer	316				
	Anne Jensdatter		427				Turid Haugslund	317				
	"Røget" Elle Nielsdatter		428				Anne Knutsdatter	393				
	Jens Nielsen		429				Brita Andersdatter	448				
	Mette Hanskone		430				Lauris Ophelm	449				
	Maren Poulls		431				Nils Rødsetbakk	503				
	Maren Knuds		432				Marit Rasmusdatter Bjørdal	504				
	Johane Madsdatter		433				Brita Kløneisdatter	505				
	Døretti Jensdatter "Fyrkat"		434				Gjertrud Einarsdatter	506				
	Niels Lauritzen "Neffue"		435				Sigrud Olsdatter, Ingebret Klokkers	749, 747		95, 119	59	101
	Kirsten Nielsdatter "Suoflis"		436				Ingeborg Ivarsdatter	750		97	62	116
	Eise Schougårds		437				Maren Olsdatter	751		98	63	117
	Maren Nielskone		438				Guri Ekkerø	752		99	61	104
	Anne Enokis		439				Ingeborg, Peder Krogs	753, 750?		114		102
	Wrsala Peders		440				Sølv Nielsdatter	754		100	60	103
	Jens Sørensen		441				Karen Ivarsdatter	755		101	64	115
	Kirsten Jensdatter				706		Ellen Gundersdatter	756		102	65	105
	Maren Niels Findsens				707		Karen Andersdatter, klokker Villas kone	757		103	66	106
	Jørgen Jensens kvinde				708		Margrete Jonsdatter "Liren"	758, 796		96	67	108
	Rasmus Clausens kvinde				709		Ragnhild Endresdatter	759		104	68	119
	Hans Agges kvinde				710		Sigrud Jonsdatter	760		105	69	109
	Mattias Jensens hustru				906		Gunhild Olsdatter	761		106	70	110
	Peder Christoffersens hustru				907		Dorte Povelsdatter	762		107		107
	Ane Jens Jørgensens				907		Gjertrud Sivertsdatter	763		115		120
	Maren Skov				908		Barbra Olsdatter	764		108	71	111

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark						Norge						
Arstall	Navn	Tørnse	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lilien-skjold	Hagen
1625	Karin Anderskone		442				Bodil Klausdatter	766		110	74	112
	Maren Peders		442				Biglitte Olufsdatter	767		111	75	113
	Barbra Chrestensdatter		443		275		Karen Olsdatter	768		112	76	114
	Karen Thamedsatter "Dausgård"		444				Karen Nilsdatter	797		113	72	118
	Eise Jensdatter		445		256		Kari Lassesdatter Hole	850				
	Maren Thamedsatter "Trinhosses"		446				hennes søster Kirsten Lassesdatter Skreppen	851				
	Kirsten Sørensdatter "Thalle stumpes"		447		39		Aksel Nilsen Skreppen	852				
	Sofie Jensdatter		448		40		Karen Nilsdatters barn Sigrud Pedersdatter	865		117		123
	Willum Jørgensen "Krogstrup"		449				Brita Johannesdatter	444				
	Mette Berteldsatter "Brandewins"		450		276		Guri Ellingsdatter	445				
	Jens Andersen		451				Claus Melvær	445a				
	Ane Nilsdatter "Gaffueds" (Povls?)		452		319		Guri Johannesdatter (Pine - Guri)	447				
	Gregers Jensen		453		277		Kiersten Sørensdatter	863		118		121
	Cresten Pedersen		454		278		Karen Nilsdatter	864		116		122
	Karen Nilsdatter		455									
	Thamis Christensen		456		280	1664	Guri Maugsten	23	23			
	Kirsten Michels		457		323		Anne Fureholmen	24	24			
	Rasmus Ingelsen		458		41		Katrine Gyde	24a	24a			
	Bould Jensdatter "Del"		459				Tora Sivertsdatter	55	55			
	Ane Laurizdatter ("Skrådkone?")		460		322?		en fært	104	104			
	Maren Suenisdatter "Norre"		461		320		Mari Gulliksdatter	105	105			
	Ane Sørensdatter		462		321		Agot Henniksdatter Barstad	318				
	Buold Jensdatter		463				Mart Laurisdatter	362				
	Ane Pedersdatter		464		324		Biglitte Toilesdatter	365				
	Søren Lausisøn		467		279		Jakob Sortlands kone	391				
	Ane/Eise Pedersdatter Thorkilds		468		838		Brita Mårsdatter Urteberg	450				
	Marine Pommerantzis		469		839		Ragnhild Myklebust	450a				
			470				Anders Larsen Teile	450b				
			471				Lucie Pedersdatter Hole	450c				
			472				Anne Askevold	450d				
1626	Mads Andersen		465				Gjertrud Askevold	450e				
	Maren Knudsdatter "Byrgis"		466				Sigfrid Njøs	456				
	Anne Jensdatter Juslis		467				Kari Andersdatter	456a				
	Maren Jespersdatter "Pes for hardit"		468				Ragnhild Haugen	458				
	Jens Christensen		469				Brita Urke	507				
	Maren Christensdatter		470		446		Anne Anders Lauriteens	503				
	Kirsten Jensdatter		471				Maren Povelsdatter	553a				
	Maren Pedersdatter		472									
	Karin Jensdatter		473		281							
	Inge Jensdatter "Schonings"		474		257	1665	Borild Amondsatter	26	26			

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark						Norge						
Arstall	Navn	Ternse	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lilien-skjold	Hagen
	Ane Hans Murmands		475				Ingeborg Amondsdaughter	27	27			
	Kirsten Clemidzidatter		476				Ingeborg Anders Niisens	53	53			
	Lutze Iver Madsens				909		Laurits fiskers Maren	319				
	Kirsten Peders				910							
	Boell Hellis				930		en kone					
						1666	Fin - Kirsten	588a				
1627	Kirsten Nielsdatter		477									
	Jesper Mortensen		478		42							
	Mogen Snekkers kone		479			1667	Amoud Lystved	28	28			
	Johane Sørensdatter "Rebslars"		480				Torgerd Lystved	28a	28a			
	Anne Hansquone	70	481		389		Gjertrud Torper	28b	28b			
	Meite Jensdatter		482				Dorte Amondsdaughter	31				
							Birgitte Jensdatter	72	72			
							Berit Guitormsdatter Fragott	106	106			
1628							Barba Osmundsdaughter	206				
							Osmund Jonsen	206a				
	Maren Nielsdatter "Kriøbel Maren"		483				Anne Tørrsdatter	459				
	Cathrine Hechtes				258		Brilla Andersdatter Esse	460				
					840		Hilde Olufsdatter Blindheim	816				
							en kone	854				
1630	Karen Sørensdatter		484									
	Karen Olufsdatter		485			1668	Steivor Sørhelde	206b				
	Niels Lauridsen		486				Gjelaug i holmen	206c				
	hans hustru Inger Mortensdatter		486				Anne Madsdatter	206d				
	Karen Jensdatter		486				Gjøa Tjørve	206e				
	Eise Nielsdatter		486				Anne Andersdatter Veide	206f				
	Kirsten Jensdatter "Hjørdekone"		487, 490		43, 44		Kirsten Snabbe	206g				
	Apelone Perquone	71	488		390		Anne Asgaulsdatter	206h				
	"Maes" Anne (Knudsdaughter)	72	489		391		Gunhild Vedermark	206i				
	Sidsel Møller				325		Gunvor Tosås	206j				
	Erik Spiel				326		Gjertrud i åsen	206k				
	Heine Hansis "Lamme Heine"				711		Astrid i Lundal	206l				
	Anne Peters				931		Astrid Olsdatter	206m				
							Mani Kjeldsdatter	206n				
							Torborg Berge	206o				
1631	Anne Andersdatter		491				Torborg Hundingland	206p				
	Johane Abrechisdatter		492				Hans Skjerstad	206q				
	Maren Lauridsdatter		493				Mads Vaffand	206r				
	Maren Christensdatter		494				Ragnhild Veide	206s				
	Maren Olufskone		495		327		Nils Ulvestads kone	817				
	Anne Boelsdatter		496				Martin	853				
	Anne Erichsdatter		497				Dorte Amondsdaughter	31	31			

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark						Norge						
Arstall	Navn	Tømsø	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lilien-skjold	Hagen
	Anne Jensdatter		498									
	Karin Jespersdatter		499									
	Anne Michelsdatter "Matquone"		500			1669	Laurits Olsen Hodne	320				
	Ingeborg Mads-kone		501				Kirsti Olsdatter	322				
	Anne Friiskone		502				Ragnhild Labe, budeie	461				
	Maren Persdatter	73			392							
	Anne Christoffers				841							
	Jens Lauridsen				842	1670	Dorte Fudevig	226				
	Zirild Jensens				843		Anbjørg Jensdatter Hundal	228				
	"Flere kvinder", oppgjir ant. 3				970		Gulbrand Jensen	228a				
	x				971		Karen snekkers	230				
	x				972		Maren Rosshave	231				
							Ragnhild Ribe	232				
							Ole Nypan	556				
1632	Maren Jensdatter		503				Lisbet Pedersdatter Nypan	556a				
	Anne Jensdatter		504				Finne - Ellen	809		120	76	124
	Maren Sørens-datter		505									
	Maren Lauritzdatter		506									
	Maren Andersdatter		507			1671	Ingeborg Andersdatter	32	32			
	Ebbe Poulsen		507				Karen Lauritsdatter	56	56			
	Karen Jens-kone		508				Kirsten Håkerud	133	133			
	Kirsten Pedersdatter		509				Magdalena Jakobsdatter	808, 765		109, 12	73	125
	Jørgen Simensen		510				Ingeborg Pedersdatter	402				
	Anne Clausis				844		kløkkeren i Fjellberg	403				
	Niels Skreder				911							
1633	Johane Ibsdatter		512			1672	Gro Ravneberg	33	33			
	Anne Lauritzdatter		513				Bjørn Ravneberg	33a	33a			
	Maren Hellsdatter		514				Birgitte Brønildsdatter	35	35			
							Marit Nærland	324				
	Chresten Tamesen "Smed"		515				Maritte Gundersdatter (finnekone)	810		122		126
	Inger Gregersdatter		516				Mogens Zarasen finn en kone	811		123		127
	Ingerborg Mads-kone				393			857				
1634	Johane Jensdatter "Rytter"		517			1673	Kari Andersdatter Bjørnstad	21	21			
	Anne Jensdatter "Drengs"		518				Ragnhild Nordsett	134	134			
	Margrete Hansdatter Willums		519				Ingvild Knutsdatter Møm	134a	134a			
	Gunder Christensdatter		520, 629				Kirsten Mørn	134b	134b			
	Søren Mortensen		522				Ingrid Nordsett	134c	134c			
	Anne Jensdatter		523				Kari Nordsett	134d	134d			
	Anne Knudsdatter		524				Eise Horsett	134e	134e			
	Kerslin Thunesdatter		525, 554				Jonunn Bergsett	134f	134f			
	Las Mortensen		526				Gjertrud Berger	134g	134g			

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark					Norge							
Arstall	Navn	Termse	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lilien-skjold	Hagen
	Mergarete Jørgens		527				Gunhild Hundgård	134h	134h			
	Mae Niskone		527, 530				Marte Hundgård	134i	134i			
	Eise Jenskone		527, 530				Karen Knutsdatter	134j	134j			
	Kirsten Thamis		527				Reff Marie	134k	134k			
	Chresten Lauridsen		528				Ingeborg Handgård	134l	134l			
	Kirsten Rasmusdatter		529				Ivar Møm	134m	134m			
	Jens Lauritzen		530				Ole Simensen Nordsett	134n	134n			
	Jørgen Lauridsen		530				Kirsten Nordsett	134o	134o			
	Peder Jespersen		530				Sigrd Horsett	134p	134p			
	Mette Thuris		530									
	Jens Pedersen		531									
	Peder Møllisen		531			1674						
	Maren Peders		531									
	Eise Giødes		531			1675						
	Kirsten Thamskone		532									
	Maren Nielskone		532									
	Sidzell Jenskone		532									
	Jørgen Nielsen		533									
	Margrette Jørgens		533			1676	Marte Olsdatter	63	63			
	Buold Nielskone		533				Mari Olsdatter	64	64			
	Kirsten Olufs		534				Kari Bjørnsdatter Ugeli	327				
	Apelone Olufsdatter		534				Ingeborg Bjørnsdatter Ugeli	327a				
	Eise Olufsdatter		534									
	Peder Sørensen		535			1677	Anfinn Rønne	483				
	Mette Pedersdatter		535									
	Karen Chrestensdatter		536									
	Søren Olufsen "Følge suend"		537			1678	Synnøve Johannesdatter	771		124	77	128
	Kirsten Poulsdatter "Pinn"		538									
	Cairine Jacobsdatter Hanskone	75	539		394							
	Maren Søndersdatter	74	540			1679	Kiersten Knudsatter	772		125	78	129
	Inger Smids				946							
1635	Niels Nielsen		542			1680	Oluf Nilsen	405				
							Anne Mogensdatter Løseter	508				
	Anne Chrestensdatter		543		328		Ingebrøt Størkersen (Lefsebjørn)	509				
	Maren Jensdatter "Dronningen"		511, 541		521		Marit Johannesdatter	510				
	Kresten Pirson				712		Peder Gundersen (finn)	812a		127	131	
							Karen Clemmisdatter (finn)	812		126	130	
1636	Maren Nielskone "i Hus"		544, 545									
	Karen Ibsdatter		546			1681	Eil Amund Bentzen	74	74			
	Tamis Nielsen		547				Rennel Jansdatter	74a	74a			
	Kirsten Chrestensdatter "Blochis"		548				Barbro Olsdatter	107	107			
	Maren Nielskone "Storkone"		549				Kirsten panthers	465	465			

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark					Norge							
Arstall	Navn	Tømås	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lilien-skjold	Hagen
	Johane Jensdatter "Soldemor"		550				Synnøve, Anders Åses kone	466				
	Eise Jenskone		551				Kari, Kambe - Knuts kone	467				
	Buold Jeps		551				Anne Overseier	468				
	Anne Sørensen	76	551				Magnhild Reed	468a				
	Mattis Olufsen		551				Jon Tjellen	468b				
	Maren Thamsdatter		552				Mari Skjold	468c				
	Maren Jensdatter		553		951		Magnhild Egenes	472				
	Ingeborg Peder Møllers						Kristen Åsens kone	473				
							Brita Olsdatter "hvite for"	818				
							Eilene Knutsdatter	819				
1637	Eise Jensdatter "Deyen"		555									
	Inger Michelsdatter		556									
	Ane Jørgensdatter	79	556			1682	Ingeborg Jensdatter	474				
	Maren Hans Jensens	80	556				Agate Olufsdatter	511				
	Anne Madsdatter		557				Marit Olsdatter Brekke	820				
	Kirsten Knudsdatter		558				Marit Hansdatter Skjerve	821				
	Johane Andersdatter		558				Marit Ingebrektdatter Ekrem	822				
	Dorte Madsdatter		559									
	Mave Christens "Skrædderkone"		560			1683	Asbjørn Ilen	36	36			
	Maren Nielsdatter		562				Gumhild Stub	36a	36a			
	Anne Christensdatter		563		395		Erik Kristensen	369				
	Maren Christensdatter (Renck)	78	564				Marte Rasmusdatter	370				
	Christen Christensen Find		359, 410, 561				Mallene Askesdatter	371				
							Jon Danielson	406				
1638	Zidseil Jensdatter "Hørkone"		565		45		Lisbet Pedersdatter	566				
							Marit Pedersdatter	566a				
1639	Beritte Mouritzdatter		566		448							
	Søren Christensen "Frebjerg"		567		447	1684	Kari Syllbekk	151	151			
	Mette Mouritzdatter		568		449		Jens Hulleberg	151a	151a			
	Anne Mouritzdatter, død		569		450							
	Anders Christensen		570									
	Johane Pedersdatter "Slygge"		571		1685		Helga Teien	166	166			
	Kirsten Willomsdatter		572				Gunder Tomassen finn	814	128	128		132
							Kari Sivertsdatter	476				
1640	Jens Michelsen		573									
	Christen Willadsen		574		1686		Kornelius Musruds kone	73	73			
	Buold Pedersdatter		574				Anders Pedersen	108	108			
	Gunder Nielsdatter		575				Marit Pedersdatter	109	109			
	Woldbore Nielsdatter		576				Ivar Sande	342				
	Maren Sørensdatter		577				Erik Rasmussen	408				
	Kirsten Pedersdatter "Berød"		578				Kari Povelsdatter Strand	512				
	Christen Nielsen Søndergård		579									

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark					Norge							
Arstall	Navn	Ternise	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lillen-skjold	Hagen
	Peder Nielsen		580			1687	Torger Lofthus	76	76			
	Mette Nielsdatter		581				hans kone	76a	76a			
	Kirsten Andersdatter		582		452		Marit Klingshei	331				
	Mette Pedersdatter		583		451		Marte, Einar Tostensen	331a				
	heres sønn				453		Halvor Krogen	331b				
	Chresten Lassen		584				Jon Jørgensens kone	331c				
	Chresten Andersen		585				Jokum Lange	331d				
	Karen Andersdatter		586				Jokum Skomaker	331e				
	Anne Ibsdatter		588				Karen ved Naustet	331g				
	Karen Sørensdatter		588				Anne, Lauris skredders datter	331h				
	Anne Nielsdatter		588				Jørgen Klausens kone	331i				
	Karen Eschisdatter		589				Nils Eriksens kone	331j				
	Jørgen Lauridsen		590				Gulbrand Clemmelsen Helsen		877			
	Mette Mikkelsdatter		591				Anne Torgersdatter Lofthus		877a			
	Johane Mortensdatter		593				Marte Næss		877b			
	Anne Jensdatter		594				Giermund Jønsen		877c			
							Gollaug Jacobsdatter		877d			
							Axel Lauridzen Nordfending		877e			
1641	Anne Nielsdatter		595				Thomas Jacobsen Solidat		877f			
	Anne Jensdatter "Schrabe"		596				Lauridz Hansen Skratteberg		877g			
	Elise Mortens		598				Anders Olsen Sadeimager		877h			
	"Krabbel" Anne Thomasdatter	82	599		398							
	Anne Chrestens Madsens	83			397							
	Maren Thomasdatter Splids	77(1637), 81(1641)	587		396	1688	Karen Nils datter	815		129 uten nr.		133
	Jens Heede				454							
	Jens Hansen Kraemmer				845							
	Gjertrud Laurits Madsens ?				846	1689	Anders Busch	59	59			
	Sidsel Anderses				947		hans kone	59a	59a			
	Mette Nielsdatter "Suoltz"		592, 597				hans datter	59b	59b			
							en omstreifer	59c	59c			
							Birgitte Erksdatter	773		130 uten nr.		134
1642	Maren Jensdatter		600									
	Kirsten Nielsdatter		601									
	Kirsten Andersdatter		602			1690	Berit Klausdatter	565				
	Maren Mathiesen	86	603		100		Marit Nielsdatter	798		131 uten nr.		136
	Kirsten Hansdatter	88	604		103		Karen Simensdatter			uten nr.		135
	Niels Holdensen "Portner"	87	605		102							
	Maren Jelle (Jellis) Skrædders	85	606		101							
	Anna Jensdatter Ebbis	84	607		399	1691	Reier Knutsvik	326, 325				
	Bergitte Pedersdatter		608				Anders Strand	479				
	Karen Lauridsdatter				713		Mette Jønsdatter	824				
	Rasmus Madsen "galne Rasmus"				714							
	Anne Karls				716							

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark					Norge							
Anstall	Navn	Tømsø	Johansen	Søj Jensen	Birke-lund	Anstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lillen-skjold	Hagen
						1692	Anders Poulsen	774		132	79	137
1643	Anne Mechelsdatter		609									
	Gierfrud Chrestensdatter		610			1693	Hans Mysens kone	58	58			
	Karen Jensdatter "Hornumbs"		611				Maria Knutsdatter	111	111			
	Mette Andersens				715							
1644						1694	Jon Bonkind	65	65			
							Karen Pedersdatter Ur	372				
							Johanne Niilsdatter	596				
1645												
						1695	Asrid Sørødal		235			
							Turid Langeld	235a				
1646	Maren Hansdatter		612				Ole Møevig	235b				
	Maren Madsdatter		613				Birgitte Skårøkjøft	235c				
	Karen Chrestensdatter "Aall"		614									
1647	Maren Galt		615			1696	Kirsten Laurisdatter	79	79			
	Johane Hanskuone "Krøbeil quinde"		616		535		Birgitte Joens kone	887				
	Kirsten Bruss		617									
	Mette Nielskone	89	618		104	1697	Rasmus Kås kone	410				
	Gregers Nielsen Skolemester				534		Jakob Bostelins kone	481				
	Las Børn Hahn/Lars Hansen/Lauritz Von Hahn (1664?)				717	1698	Ellen Falkevik	482				
1648	Karen Andersdatter		619			1699						
	Anne Hansdatter				718							
1649	Maren Pedersdatter "Bugef"		620			1712	Marit Pedersdatter	558				
	Anne Knuds		621									
	Elle Poulsdatter		622			1713						
	Mette Chrestensdatter		623									
	Anne Madsdatter		624			1714						
	Anne Jensdatter		625									
	Kirsten Andersdatter		626			1715	Birgitte Haldorsdatter	113	113			
	Birgitte Anna Kraggs - Hoegs				719							
	1 Kvinne				720	1730	Siri Jørgensdatter	114	114			
	Margrete Andersis				968		en finn					
						1732	Henrik Holmeide	513a				
1650							Henrik Strubestad	513b				

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark						Norge						
Arstall	Navn	Tømsø	Johansen	Søjr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lillen-skiold	Hagen
1651	Karen Seeby			627			Ingebret husmann	513c				
	Mette Lauridsdatter "Krogfoed"			628			Guri Jonsdatter Holmeide	513d				
	Anders Christensen "Schreder"			630	329	1747	Gaules Måne	778				
	Gunder Christensdatter				330							
	Karen Christoffers				963	1754	Susanne Monsdatter	867				
	Trinike Hans Vævers				964							
1652	Maren Jensdatter			631								
	Anna Thomaskone Bruds	90		632	105							
	Anne Bois			633								
	Margret Lauritzdatter Jørgens			634								
	"Crolle" Anne			635								
	Maren Thøgnings			636								
	Mette Bertelsdatter				46, 530							
	Lauritz Pedersen				721							
	Lars Dyrød				721							
	Karen Lett				722							
	Bodil Peders				723							
	Boel Anne				962							
	Thale Bådsmånds				965							
1653	Anne Madsdatter			637								
	Karen Christensdatter			638								
	Maren Pedersdatter			639								
	Annikke Mourids Ibsens				966							
	Thinnikke Hans Niemand's				967							
1654	Buold Sørensdatter			640								
	Kirsten Jensdatter			641								
	Jep Tøgersen			641								
	Karen Christensdatter			642								
	Jep Chrestensen			642								
	Ane Pedersdatter			643								
	Maren Pedersdatter			644								
	Maren Michelsdatter			645								
	Peder Jørgensen			646								
	Anne Andersdatter			647								
1655	Maren Jensdatter			648								

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark						Norge						
Arstall	Navn	Tørmø	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lillen-skjold	Hagen
	Ane Laurskone		649									
1656	Anne Jensuone		650									
	Kirsten Jensdatter		650									
	Jacob Davidsen		651									
	Niels Nielsen		652									
1657	Laust Graffuersen		653									
1658												
1659												
1660												
1661												
1662	Kirsten Poulsdatter		654									
1663	Kirsten Chrestensdatter		655									
1664	Maren Lasdatter "Sup" Karen Thamesdatter		656		118							
1665	Præst + Fejø's indbyggere				948							
1666	Søren Jørgensen		657									
1667												
1668												
1669												
1670	Kirsten Jensdatter Mads Nielsens kvinde		658		912							
1671	Anne Struer		659									

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge

Danmark										Norge			
Arstall	Navn	Tømse	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lillen-skjold	Hagen	
	Anne Pedersdatter		660										
	Karen Lauridsdatter		661										
	Lucie Niels Steensens				725								
	Biigitte Peder Hansens				726								
	Anne Knud Nielsens				727								
	Maren Peders				728								
	Maren Niels Marcussen				729								
	Anne Ibsdatter				730								
	Gjertud Per Nielsens				913								
1672	Lisbeth Niels Hansens				731								
1673													
1674													
1675													
1676													
1677													
1678													
1679													
1680	Kirsten Anderses				920								
1681													
1682													
1683	Karen Dynisdatter		662										
	Ellen Johan Smeds				921								
1684													
1685													
1686	Mette Nielsdatter		663										
	Gye Nielsdatter "Kochis"		664		522								
	Maren (Marie) Pedersdatter "Blommens moder"		665		524								

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark						Norge						
Arstall	Navn	Tørmse	Johansen	Sejr Jensen	Birke-lund	Arstall	Navn	Næss	Knut-sen	Willum-sen	Lillen-skjold	Hagen
	Anne Sørensdatter		666									
	Mette Sørensdatter Silsens		667		526							
	Maren "Snedker" Jens Langholts		667		525							
	Peder Rasmus Kjær		668		523							
	Karen Madsdatter		669		47, 531							
	Anne Madsdatter		670		455							
	Mette Madsdatter		670		456							
	Maren Clemesdatter		671									
	Ingeborg Lauritz Borlings		671									
	Kirsten Andersdatter		672									
	Kirsten Jensdatter		673									
	Maren Christensdatter		674		282							
	Dorete Skolemesters				48, 532							
	Eise Tjøllestien				49, 533							
	Valborg Christensdatter				283							
	Anne Lauridsdatter (selvmord)				284							
	Anne Jepsdatter				457							
	1 Kvinde				458							
	Anne "Blommen" Sørensdatter Sø				527							
	Kirsten Morsing				528							
1687	Mette Jensdatter		675		285							
	Maren Pedersdatter		676									
	Niels Madsen				459							
1688												
1689	Maren Sørensdatter				462							
1690												
1691												
1692												
1693	Karen Gregers Madsens				949							
	Abigal Nielsdatter				950							
	Anne Palles				951							
	Anne Kruse				952							
1694												

Saksnummer hos de respektive forskere i Danmark og Norge												
Danmark						Norge						
Arstall	Navn	Tømse	Johansen	Sejr Jensen	Birke- lund	Arstall	Navn	Næss	Knut- sen	Willum- sen	Ljilien- skjold	Hagen
1695												
1696	Kirsten Sørensdatter (rømte)				286							
	Karen Lauridsdatter				287							
	Maren Pedersdatter "Skaris"				288							
1697	Anne Christensdatter				289							
	Anne Vert				290							